

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

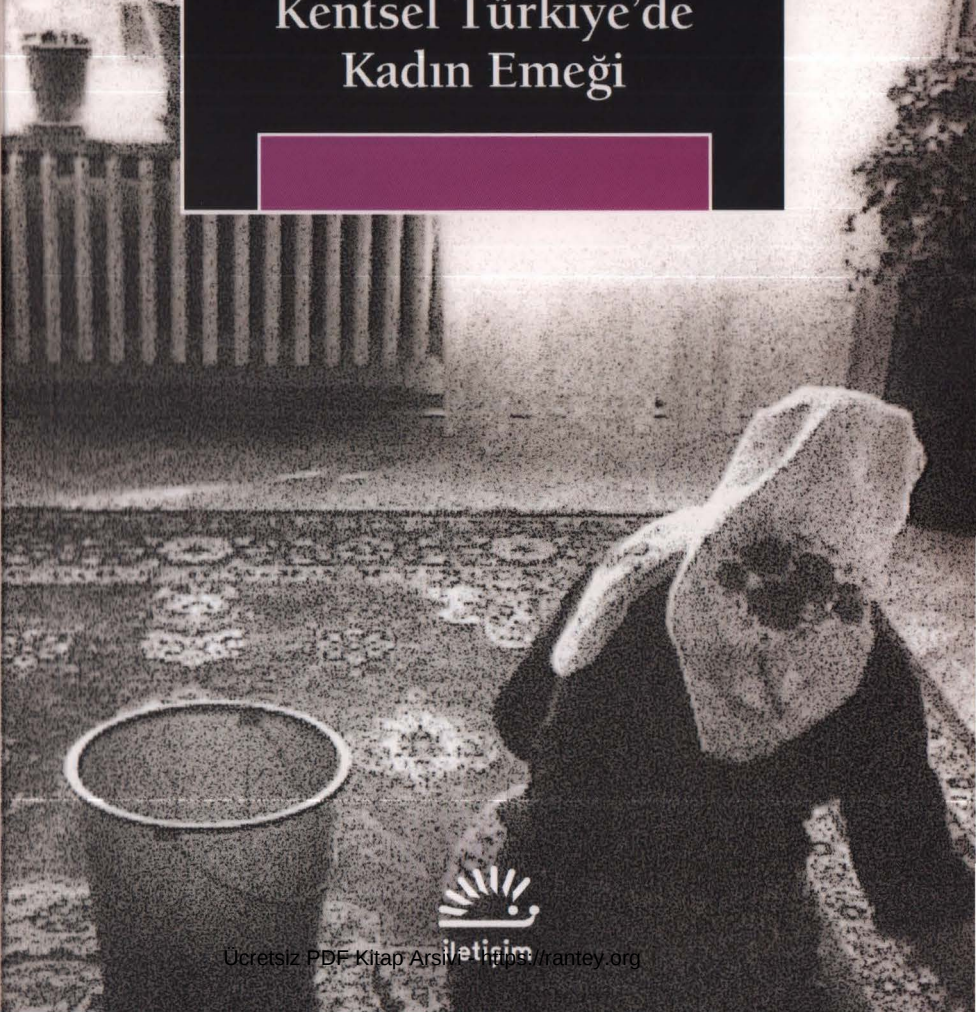
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jenny B. White

Para ile Akraba

Kentsel Türkiye’de
Kadın Emegi

JENNY B. WHITE • Para ile Akraba

JENNY B. WHITE Boston Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde doçenttir. Yüksek lisansını Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde, doktorasını ise Teksas Üniversitesi (Austin) Sosyal Antropoloji Bölümü'nde tamamlamıştır. Türkiye'ye ilk kez 1970'lerin ortasında Hacettepe'de eğitim görmek üzere gelen White, o günden itibaren Ankara ve İstanbul'da altı yıldan fazla yaşamıştır. Elinizdeki kitabın orijinali, İngiliz ve Amerikan üniversitelerinde, farklı disiplinlerden öğrencilere Türk toplumunu tanıtmaya amacı taşıyan derslerde okutulmaktadır. White'ın, Türkiye'de toplumsal cinsiyet, emek, enformel sektör ve politik İslam üzerine çeşitli makaleleri vardır. Şimdilerde, Berlin Duvarı'nın yıkılışından sonra Almanya'daki Türkler'in durumu ve Türkiye'de kentsel bir işçi sınıfı mahallesindeki politik mobilizasyon üzerine çalışmaktadır.

© 1994 University of Texas Press

İletişim Yayınları 513 • Araştırma-İnceleme Dizisi 81

ISBN-13: 978-975-470-717-5

© 1999 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-2. BASKI 1999-2010, İstanbul

3. BASKI 2015, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Seda Mit

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Şerife Ünal

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

JENNY B. WHITE

Para ile Akraba

Kentsel Türkiye'de Kadın Emegi

Money Makes Us Relatives
Women's Labor in Urban Turkey

ÇEVİREN *Aksu Bora*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İletişim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	11
TEŞEKKÜR.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ.....	19
Boş Zaman Olarak Emek.....	23
Kimlik İfadesi Olarak Emek.....	26
Emek ve Cinsiyet Kimliğinin Toplumsallaşması.....	28
Ucuz Emek Yaratılması.....	30
Karşılıklı Yardımlaşma Ağı.....	31
Evde Parça Başı Üretim.....	34
Karşılıklı Minnettarlığın Güvenliği.....	38
Sonuç.....	40

BİRİNCİ KISIM YER

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA İLE ASYA ARASINDA KÖPRÜ.....	45
Sekizinci Tepe: Genişleme ve Kutuplaşma.....	48
Araştırma Alanları.....	57

İKİNCİ KISIM

EMEK İDEOLOJİSİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EVLİLİK: DÜNYA EVİ	63
Toplumsal Kimliğin ve Benlik-Kimliğinin Kaynakları.....	63
Emeğin Paylaşımı.....	74
Çocukların Emek Değeri.....	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PATRIARK	95
Kocalar ve Karılar: Ataerkilliğin Müzakeresi.....	96
Baba ve Oğul: Umut ve İtaat.....	102
Baba ve Kız: Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Öğrenilmesi.....	104
Yeniden Üretim: Yapı ve Pratik.....	107
Anavatan, Devlet Baba.....	108

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANNELER VE OĞULLAR	113
Anne.....	113
Karşılıklılığın Beslenmesi.....	115
Güvence Olarak Oğullar.....	118
Ana-Oğul Bağlarını Kurmak: Din ve Erotizm.....	120

ALTINCI BÖLÜM

TOPLUMSAL AĞ	127
Nazik Şiddet.....	127
Kişisel İşler.....	132
Kâr.....	136
Para Haktır.....	140
Borç Değiş Tokuşu.....	143
Borcun Gücü.....	146

ÜÇÜNCÜ KISIM

ÜRETİM YAPISI

YEDİNCİ BÖLÜM

PARA BİZİ AKRABA YAPAR	155
Hanenin Rolü.....	156

Emek Örgütlenmesi.....	159
Bireysel Üretim.....	161
Parça Başı Atölye.....	167
Sonuç.....	188

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BİR ATÖLYENİN YAŞAM DÖNGÜSÜ: YENİKENT	191
Yeni Yatırımlar ve Büyüme	193
İşin Tarihi	200
Sonuç	208

DOKUZUNCU BÖLÜM

AKRABALIK VE KAPİTALİZM	211
Kapitalist Bağlam İçin Küçük Ölçekli Üretim.....	214
Üretimin Akrabalık İlişkileri	219
Kapitalist Küçük Girişimin Moral Ekonomisi	223
Verilen Emek, Satılan Emek: Piyasada Caiz Kâr	226

Kaynakça	231
-----------------------	-----

Anne ve babama

İnsan bir takım yapay sınırlar yaratmadığı sürece –örneğin belli bir mahallede çalışmak gibi –geniş kentsel alanda antropolojik saha çalışması yapmak, kumsaldaki kum tanelerini saymaya benzer. Elinizdeki işe her bakışınızda, keşfedilmeyi bekleyen yeni görüntüler farkedersiniz. Kentlerin büyük ve çok çeşitli nüfusuna ilişkin her tanım, örneklem ve istatistiki tahminlere dayanmalıdır. Bu kitap İstanbul'un pek çok bölgesindeki gözlemlere dayanmakla birlikte, ne Türk kültürünün bütününe ne de Türk kent kültürünü temsil çabası taşıyor. Bu kitap, kent sakinlerinin aynı cinsiyet ve sınıf özelliklerini taşıyan ve küçük ölçekli üretimin belirli bir biçimini yapanların aralarındaki belli bağlantıları görünür kılma çabası. Amacım, kentli davranışları içinde belli düzenlilikleri ortaya koymak; bir başka deyişle, çevrenin temel öğelerinin karmaşık etkileşimlerini ifade eden, bu nedenle de farklı derecelerde tekrarlandığı görülebilecek kumsaldaki izleri araştırmak.

Bir şehrin içinde nüfusu ya da toplulukları tanımlamak için çizebileceğim tüm sınırlar yapay olacaktır; üstelik bel-

li bir toplumsal bağlamda keşfedilmiş ve gözlenmiş yapılar da o bağlamın tanımıyla sınırlıdır. Örneğin kız alıp verme, kadının ailedeki yaşam döngüsü ya da ev işleri ile ilgili çalışmalar, toplumsal yaşamın bu yönlerine ışık tutarken, akıl yürütmeyi de kendi tanımlı alanlarıyla sınırlarlar. Bu, kavramsal sınırlar için de geçerli bir risktir. Bu kitapta odak noktasını bireyler ve tanımlı gruplar arasındaki belirli ilişkilerden eş zamanlı, çoklu ilişkiler ağına kaydurdım. Gündelik pratikteki karşılıklı bağlantıları vurguladım.

Özgül bağlamlar içindeki grup içi ve ikili ilişkileri soyutlayabilirsek bile bu karmaşıklık düzeyini temsil edebilmek için yeni kavramsal araçlar gerekir. Karşılıklı minnettarlık, grup içi çoklu ilişkileri anlayabilmek için kullanışlı bir kavram. Saha çalışmam boyunca insanların minnettarlık yaratarak ve bunu sürdürerek birbirleriyle olan bağları ve ilişkilerin ucunu açık tuttuklarını farkettim. Karşılıklı minnettarlık, ister aile, isterse bir tüccarlar grubu olsun, tüm topluluklarda bir grup aidiyetine temel sağlıyor. Minnet ilişkisi genellikle bireyler arasında ortaya çıkıyor ama yardımı mümkün kılan, grubun bütünü. Yardım genellikle bir başka bireyden isteniyor ancak bu daha önceki bir borca atfen bir “hesabın” kapatılması biçiminde değil, her bir bireyin grup ya da topluluğa aidiyetini tanımlayan yaygın, genelleşmiş bir karşılıklı minnettarlığa dayanarak yapılıyor. Diğer bir deyişle, karşılıklı borçlanma, karmaşık grup ilişkilerini niteleyen ve belirli bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerde izlenebilecek bir örüntü.

Bu kitap, iki yıl boyunca İstanbul gecekondu mahallelerinde ve yoksul işçi mahallelerinde yapılan antropolojik saha çalışmasına dayanıyor. İstanbul’da gecekondular bölgeleri ile yoksul işçi sınıfının yaşadığı mahalleler genellikle örtüşüyor. Ziyaret ettiğim mahallelerde yaşayan nüfusun büyük bölümü (İstanbul nüfusunun %60’ı) taşradan göç etmiş olmakla bir-

likte, bu mahallelerin kendileri genellikle (hepsi değil) metropol kent hayatına yapısal olarak eklenmiş durumda. Bu nedenle bu mahallelerde tıpkı kentin diğer mahallelerinde olduğu gibi, ekonomik etkinlikler ticaretten evde yapılan kùçük imalata kadar çeşitlilik gôsteriyor.

İki yılı aşkın bir sùre boyunca, kùçük ôlçekli ùretimle uğraşan çok sayıda aileyi gözlemledim. Ayrıca İstanbul'un çeşitli bôlgelerindeki tùccar, ihracatçı ve devlet gôrevlilerinin yanısıra, ev işçileriyle, eve iş veren kişilerle, aracılar ve kendi atôlyeleri olan ailelerle de gôrùřmeler yaptım. Bu tartışma ôzellikle kırsal kesimden İstanbul'a gôçmùř ve dùřük gelir, zayıf ancak genellikle mevcut altyapı ve yasal ya da yasal olmayan ev inşası ile betimlenen topluluklarda yaşayan kadın nùfusla ilgilidir. Gecekondu bôlgelerinde ve diğer yoksul mahallelerde yaptığım gözlemleri tùccar ailelerden, orta sınıftan ve eğitim gôrmùř kentlilerden elde ettiğim bilgilerle ve medya ve diğer basılı malzemedен derlediklerimle karşılaştırdım.

1970'lerde 3 yıl Ankara'da yaşadığım ve orada ùniversiteye gittiğim için, Tùrk toplumuna yeniden katılmam büyük ôlçùde kolaylaşmış oldu. Aslında saha çalışmamı yapmak ùzere Tùrkiye'ye geldiğimde, etnografların hayalini kurdukları bir şeye sahiptim –çok sayıda toplumsal bağlantı. Yakın arkadaşlarım beni işçi sınıfından akraba ve arkadaşlarının evlerine gôtùrdùler, bôylece bu topluluklara bir yabancı değil, gùvenilir bir dost olarak girebildim. Bunu bu kitapta-ki tez açasından ifade etmek gerekirse, yıllar sùren karşılıklı bir minnettarlık, çok zengin bir "toplumsal ağlar" bûtùnùne ulaşabilmemi sağladı.

Başkaları da beni parça başı imalatı yapan atôlyelerde çalışan ya da bu tùr atôlyeleri olan arkadaş ve akrabalarıyla tartıştırdılar. Sıcak ilişkilerin geliştirilemediği durumlarda bu aile ve atôlyeleri bir ya da iki kez ziyaret ettim. Atôlye sahibi olan

karı kocalarla ayrı ayrı görüştüm; mümkün olduğunda da işçilerle açık uçlu görüşme formları kullanarak görüştüm. Bu formlar, atölye ya da parça başı organizasyonunun işleyişi ve kişilerin işlerine karşı tutumları hakkında karşılaştırmalı bilgi sağladı. Bununla birlikte, çay içip laflamaya hep hazırdım ve bu tür konuşmalardan bazıları, en aydınlatıcı bilgileri sağladı. İki yılı aşan araştırma süresinde bazı ailelerin evinde pek çok zaman geçirdim ve yakın ilişkiler kurdum.

Ziyaret ettiğim ve görüştüğüm düzinelerce aileyle ilgili anlamlı istatistiki bilgiler vermek zor. Bazılarına sık sık gittim, bazılarına yalnız bir kez. Bazıları eski arkadaşlardı, bazılarıyla yeni tanışmıştım. Bazıları eğitilmiş seçkinler, bazıları ise yalnızca temel eğitim görmüş tüccar, işçi ve ev kadınlardı. Yaşları yirmi beşten altmış beşe kadar değişiyordu. Geliştirdiğim fikirleri onlarla tartıştım; sorularımı dinleyip kendilerine muhtemelen çok açık görünen şeyleri bana açıklama sabrını gösterdikleri için onlara gönül borcu duyuyorum. Yanlış iz üzerinde olduğumda bunu bana söyleme dürüstlüğüne göstermelerine de minnettarım.

Örgütlü imalat bölgelerinin yanı sıra, İstanbul'un çeşitli yerlerinde on kadar aile atölyesi ve parça başı iş yapan firmayı da ayrıntılı olarak gözlemledim. Ayrıntılı bir biçimde incelemediğim fakat gözlemlediğim diğer birçok firmada ise mülakat için gereken formaliteler olmaksızın fırsat bulduca sorular sordum.

Atölye sahipleri ve çalışanlarına ilişkin gözlemlerimin yanında taşeronlar kanalıyla parça başı iş yaptıran iki büyük ihracatçı ve bir ihracat kooperatifi yöneticisiyle de formel görüşmeler yaptım. Ayrıca, aile emeğinin dağıtımı ve örgütlenmesi, küçük sanayi, taşeronluğun yaygınlık derecesi, gecekondu'lara ilişkin politikalar ve kooperatif etkinlikleriyle ilgili olarak hükümet, banka ve özel bir kalkınma vakfı görevlileriyle de görüştüm.

Parça başı iş yapan kadınların kendileri “çalışmadıkları” söylemelerine rağmen, emeklerinin, onların ürettiklerini satarak kâr eden tüccarlar, aracılar ve ihracatçılarca sömürüldüğünü düşündüm. Durumlarını düzeltebilmelerine yardım için bir yol bulmayı istedim, bu nedenle Türk kentlerinde bir kadın kooperatifinin kurulmasına ilişkin bir öneriyle özel bir kalkınma kuruluşuna gittim. Bu kooperatif, kadınların araçları kaldırıp ihracat pazarına doğrudan girmelerini, böylece emeklerinin karşılığında daha fazla para kazanmalarını sağlayacaktı. Kurum yöneticisi projeyle ilgilendiğini ve bu tür girişimlere ihtiyaç olduğunu belirtmesine karşın, yeterli para olmadığı için bu proje uygulanamadı.

Birkaç ay sonra Marmara Üniversitesi’nde İslamî bankacılık konulu bir konferans izledim; konu, İslamî bankaların dış yatırımlar yolu ile Türk küçük girişimciliğine yapabilecekleri katkıydı. Hem risk sermayesi, hem de İslamî bankacılık, faiz yerine kâr ve zararın paylaşılması ilkesine dayanır. Bu da bana kendilerini destekleyen kimse olmadan küçük girişimci olmak ya da girişimlerini büyütmek isteyen yoksul kadın ve erkeklere küçük çaplı borç vermek için uygun bir yol gibi göründü ama risk sermayesini sağlayanlar genellikle büyüme potansiyeli olmayanları tercih ediyorlardı. Yoksullara verilen küçük krediler, dünyanın başka yerlerinde, örneğin Grameen Bankası aracılığıyla Bangladeş’te, yoksulluğun ve emek sömürüsünün hafifletilmesinde son derece başarılı olmuştu.

Bu fon kaynağı üzerinde düşünmeye devam ettim; ilkin Ankara’da yapılan İslam Konferansında bir İslamî bankacılık uzmanıyla böyle bir projenin uygulanabilirliğini tartıştım, daha sonra Türkiye’de temsilciliği olan Al Baraka Bankası’na bu öneriyi götürdüm. Al Baraka Bankası, broşüründe ilk hedefinin “adalet ve yardımlaşma ilkeleri çerçevesinde toplu-

mun refahı doğrultusunda, karşılıklı işbirliğine dayalı ekonomik ve malî bir sistemi sağlamak” olarak belirtiyor. Karşılıklı işbirliği, yardımlaşma, adalet ve faizsiz kredi, tam da İstanbul’un yoksul mahallelerinin ihtiyacı olan şeydi.

Ancak Al Baraka da diğer bankalar gibi, ancak büyük miktarlarla ilgileniyordu. Banka temsilcisi özür diler bir tavırla yoksullara kredi vermenin İslamî bir bankaya çok uygun bir etkinlik olmasına rağmen, rekabetçi kapitalist düzen içinde çalıştıkları için ellerinin kollarının bağlı olduğunu söyledi.

İstanbul’da bugünkü yapısı içinde parça başı işletmenin sömürüye dayalı özelliğini hafifletmeye yardımcı olamadığım için hayal kırıklığına uğradım ama emek süreçlerini belgeleyerek hiç değilse Türk şehirli işçi kadınlarının emeğinin farklı biçimde örgütlenmesi için gelecekte yapılacak girişimlere katkıda bulunduğumu umuyorum.

Arkadaşlarım ve meslektaşlarımın cömertliği ve yüreklendirmeleri olmasaydı, bu kitap yazılamazdı. Özellikle Texas Üniversitesi'nde danışmanım olan Robert Fernea'ya entelektüel rehberliği ve fikirlerini paylaşmaktaki cömertliği için teşekkür etmek isterim. Seçtiğim yoldan sorumlu tutulamaz ama beni bu kitaba yönlendiren çok sayıda işaret noktasını o koydu. James Brown'a yüreklendirmesi, hoşgörölü ve nazik yönlendirmesi; Richard Adams'a ise yapıcı eleştirileri ve değişmeyen desteği için müteşekkirim. Ira Buchler'in mizah duygusu ve uyumu, saha çalışmasından dönüp yazmaya başladığım zor dönemde bana yardımcı oldu. Elizabeth Warnock Fernea'ya cesaretlendirmesi, desteği ve yazarken, öğretirken, bu çalışmanın temeli olan fikirleri oluştururken verdiği esin için özel bir teşekkür borçluyum. Akile Gürsoy, bir güç ve esin kaynağıydı; arkadaşlık, yardım, paha biçilmez bir fikir alışverişi, çalışması ve tutkusuyla bir örnek sundu.

Ayrıca ilk kopyayı dikkatle okudukları için Henry Selby, Laura Lein, Carol Delaney, Barbara Kellner-Heinkele, Ay-

şe Çağlar ve Clement Henry'ye teşekkür etmek isterim. Türkiye'de bir dost antropologla, Belkıs Kümbetoğlu'yla yaptığım fikir alışverişinden çok yararlandım. Arkadaşlığı, yardımı, önerileri ve eleştirileri, çalışmamı hem daha iyi hem daha eğlenceli hale getirdi. Kümbetoğlu ve Gürsoy'a kitabın Türkçe baskısını kontrol ettikleri için de müteşekkirim. Laurie Graham ve T.M.Scruggs, ilk kopyayı bölüm bölüm gözden geçirmeye yardım ettiler ve düzenli bir teşvik sağladılar. Austin'de pek çok dost, büyük bir moral destek sağladı. Sabır ve ilgileri için Susan Lane'e ve başta Ian Manners, Marjorie Payne, Annes McCann-Baker, Diane Watts, Cora Boyett, Dolly Robinson ve Virginia Howell olmak üzere bütün Ortadoğu Çalışmaları Merkezi çalışanlarına ve bütün bu yıllarda bana bir yuva sağladığı için Deborah Littrell'e teşekkür ederim.

Araştırmam için malî kaynağı Fullbright-Hays ve National Science Foundation sağladı. Texas Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi ve Türk Çalışmaları Enstitüsü de çalışmalarımı destekledi. Bu kurumsal desteğe müteşekkirim. Ancak ne bu kurumlar, ne de dost ve meslektaşlarım, burada ifade edilen fikirlerden sorumludurlar. Bu proje başarısını esas olarak evlerini ve hayatlarını bana açan Türk ailelerine borçludur. Misafirperverlikleri ve dostluklarına müteşekkirim.

Jenny B. White

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

*“Türkiye, bütün yolcuları doğuya koşarken
batıya doğru giden bir otobüse benzer”*

İstanbullu bir taksi şoförü

Seher, süveter örmeye hız verdi. Küçük kızlar da öyle yaptılar ve birden sanki bir kriket sahasındaymışım, havada yanıp sönen yüzlerce gümüş iğneyle kuşatılmışım gibi geldi. Şişler aşağı yukarı, aşağı yukarı gidip geldiler. Bu uyum, biri örgüsünü divana bırakıp kalkana kadar, birkaç dakika sürdü. Az sonra bir başkası gelip şişleri alabilir ve birkaç sıra devam edebilir. Tüm örgü süreci, tesadüfi ve nefes almak gibi bilinçsiz görünüyor. Türk kentlerinde işçi mahallelerinde bütün kadınların bu tür elişlerini yapabildikleri var sayılır, bu beceri özel bir şey değildir. Aslında eş olarak kadın, büyük ölçüde bu tür becerileriyle *tanımlanır*. Kadınların ailenin bir parçası olarak kimlikleri, çocukluklarından itibaren bu tür işler ve akrabalara karşı vazifeler çevresinde yapılır.

Son yıllarda kadın rolü ve kimliğinin “doğal” bir parçası olan beceri ve işler, küçük ölçekli üretimde, giderek artan bir biçimde kullanıma sokuluyor. Sonraki bölümlerde kadın kimliğinin bir parçası olan işlerle kentli Türk işçi kadınının ulusal ve uluslararası piyasalara dönük üretimi arasın-

daki bağlantıları ele alacağım. Bu kitabın amacı, İstanbul'daki iki yıllık saha çalışmasının sonuçlarını ortaya koyarak Türk kentlerindeki küçük ölçekli üretimdeki güç ilişkilerinin temelini oluşturan ideolojiye ışık tutmak. Bu üretimin büyük bölümü dünya pazarına yönelik olduğu için, ortaya çıkarılacak olan yalnızca yerel kültürle kapitalizm arasındaki uyumluluk değil, aynı zamanda uluslararası iş dünyasının emeğin kültürel yapılanışından yararlanması ve ucuz, feda edilebilir kadın emeği havuzunu oluşturan üretim süreçlerinin temel işleyişidir de.

Türk kentli kadınlarının üretken hayatlarının ve katkıda bulundukları üretim süreçlerinin buradaki gibi tanımlanışı, akrabalık, cinsiyet ve cinsiyete bağlı hiyerarşi ve yükümlülükleri yeterince hesaba katmayan küçük ölçekli üretim kuramlarının eleştirisine kapı açmaktadır. Kadınların üretken yaşamlarında ve özellikle mal üretimine dönük faaliyetlerinde aile, akrabalık ve topluluk bağlarının merkezî önemi, kapitalist üretime ilişkin çoğu kuramın sömürülenle sömürülen arasındaki çelişkiye dair varsayımına meydan okumaktadır.

Ücretsiz ya da çok düşük ücretli kadın emeği bir düzeyde açıkça sömürüdür¹ ama kadınların üretken faaliyetlerinin her türlü parasal karşılığın ötesinde, pozitif bir boyutu da vardır. Üretim süreçleri kanalıyla toplumsal bağları güçlendiren karşılıklı ilişkilerine katılırlar ve önemli toplumsal gruplara aidiyetlerini pekiştirirler. Aile ve cemaat türü gruplar, bu kadınların uzun vadedeki ekonomik ve toplumsal güvenliklerini sağlarlar.

Ataerkil aile içindeki hiyerarşi ve egemenlik yapısı ve ak-

1 Sömürü sözcüğünü düşünerek kullandım, çünkü küçük ölçekli üretim bu kadınlar için bir fayda sağlıyor. Fabrikada çalışsalardı belki biraz daha yüksek ücret ve toplumsal fayda elde ederlerdi ama farklı bir sömürü koşulları seti içine girmiş olurlardı. O durumda meta üretimi koşulları içindeki toplumsal arkadaşlık ve esnekliği de kaybederlerdi.

rabalığa içkin olan karşılıklılığın gerekleri, küçük ölçekli üretimin özellikle kapitalist tarzı içindeki sömürü ilişkilerini hafifleten bir metafor sağlar. Yani emeğin sömürüsü, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın bir aracıdır da. Bundan sonraki bölümlerde, Türk şehirlerinde ücretli emeğin akra-balığın karşılıklılık özelliği olarak temsil edildiği kapitalist küçük girişimin moral ekonomisini göstereceğim.

İlkin 1975-78 arası başkent Ankara'da, sonra da 1986-1988 arası İstanbul'da geçirdiğim beş yıl, kadınların kendilerini tanımlayışlarının ve ifade edişlerinin ekonomik sonuçlarını benim için yavaş yavaş açık hale getirmeye başladı. Bu uzun zaman dilimi boyunca bu toplumdaki uzun dönemli ilişkilere girmeye ve bu ilişkilerin gereklerini yerine getirmeye kabul edildim. Şimdi bütün zorunlulukları, borçları ve yararlarıyla kendi ilişkiler ağı var ve bu ilişkilerin davranışlarıma getirdiği sınırları, bu ilişkilerden sağladığım zevk ve güvenliği öğrendim. Yaşamın böyle zorunluluklarla sarılması, belirli bir büyüme biçimi için de dayanıklı ve güvenilir temeller sağlıyor; tıpkı her etkileşimin gövdeden dallara ve çiçeklere doğru hayatı taşıdığı bir ağaçta olduğu gibi. Elde edilen tüm enerji, sınırlı ama dayanıklı ve güvenilir bir toplumsal biçim tarafından emiliyor.

1986-88 arasındaki son ziyaretim boyunca küçük ölçekli üretimde kadınlar üzerine bir saha araştırması oluşturmaya çalışırken, 1970'lerden bu yana ekonomik hayatta Özal hükümetinin serbest pazar politikasının getirdiği son derece büyük değişiklikler olduğuna dikkat ettim.² Parça başı çalışmanın yaygınlığı da çok çarpıcıydı. Araştırmam boyunca, evde ya da aile atölyelerinde üretim yapan işçi sınıfından kadınlar, bana malî gereksinimlerin yoğunlaşmasına bir yanıt

2 Böhmer (1990) 1980-1987 arasında Türkiye'nin ihracat politikaları ve bunların politik, ekonomik ve kültürel bağlamına ilişkin ayrıntılı bir çalışma sunuyor.

ve piyasaya açılma gibi görünen yeni etkinliklerini kendi geleneksel etkinlik ve ilişkilerinin bir uzantısı olarak açıkladılar –tıpkı bir ağacın aynı çiçekleri vermek üzere yeni bir dal uzatması gibi.

Ancak belli bir mesafeden bakıldığında, bağlam farklılaşıyor; araçların ve ihracatçıların kârları, kadınların ücretlerine karşı hesaplanabiliyor ve ürünler son aşamada, çoğu zaman yabancı ülkelere, üretim maliyetlerinin çok üstüne bir fiyata satılabiliyor. Bu mesafeden ağacın doğal biçimde kendi kendine uzattığı bir yeni daldan çok bir aşından söz edilmesi gerektiği görülüyor. Bu kitap, kapitalizmin bu tür gözboyamalarının (*trompe l'oeil*) işleyişini daha iyi anlayabilmek için farklı mesafelerden görüntüleri birleştirme girişimi.

Birinci bölüm, İstanbul'un karmaşık ideolojik mirası ve şehrin büyümesine ilişkin özet bir bilgi sunuyor. Her iki si de bugünün kent kültürünü biçimlendiren baskı ve ilişkileri anlamakta önemli. İkinci bölümde bu kültür içinde işçi sınıfı kadın öznesinin kuruluşu ve kadınların, içinde kadın olmayı ve çalışmayı öğrendikleri söylem tanımlanıyor. Üçüncü bölümde cinsiyet, kimlik ve zorunluluk, küçük çaplı parça başı üretimin ayrıntılı bir tanımında bir araya geliyorlar.

Son bölüm, ideolojinin önemine ilişkin bu kanıtları Marksist küçük ölçekli üretim teorilerine yöneltiyor. Marksist kuramcılar hane içi küçük ölçekli üretimde akrabalık, ataerkillik ve cinsiyet ilişkilerinin önemini kabul etmekle birlikte, bunların kapitalist üretimde hanedekiler için önemli olduğunu kabul etseler bile, aile ya da hane içindeki ilişkileri kapitalist olmayan ilişkiler olarak görmeyi tercih ediyorlar.

Toplumsal ilişkilerin üretim sürecindeki merkeziliğini görmeyi engelleyen bu körlüğün kendisi, büyük ölçüde

ücretli emekle sermaye arasında uzlaşmaz bir çelişki olduğu varsayımının Marksist ekonomik kuramın temel varsayımlarından biri olmasından kaynaklanır. Küçük meta üretiminde hane halkı üyeleri hem üretim araçları sahibi hem de üreten oldukları için, kapitalist etkinlik temelindeki geleneksel sermaye emek çelişkisi yok gibi görünür. Bu nedenle de hane halkı içindeki ilişkilerin kendileri de kapitalist ilişkiler olamazlar.

Bu çalışmada biriken kanıtlar, Türkiye’de küçük ölçekli üretimin gerçekte kapitalist bir üretim ve bu üretim süreci içindeki ilişkilerin de akrabalık olarak hafifletilmiş kapitalist üretim ilişkileri olabildiğini gösterdi. Bu demektir ki üretim ilişkileri bir ve aynı anda hem sömürücü hem de dayanışmacı olabilir. Bu, üretim ister evde ister atölyede gerçekleşsin, doğrudur.

Aile içinde meta üretimindeki güç ilişkilerini aynı zamanda kapitalist sömürü ilişkileri olarak kavramak, dünya pazarı için üretim ve emek sisteminin yapılanmasında cinsiyetin ve akrabalık ideolojisinin rolünü anlamaya doğru çok önemli ve gerekli bir adımdır. Bu adım atılmadan aile, kapitalist yapıyla ancak sınıfsal konumu ve pazara katılımıyla bağlantı kuran kapitalist olmayan bir kara kutu olarak kalır.

Boş Zaman Olarak Emek

Son yıllarda, uzmanlaşmış küresel ekonomi, emek yoğun üretimi taşeronluk yoluyla sanayileşmiş ülkelerden sanayileşmemiş olanlara kaydırarak ve düşük maliyetle üretilmiş ürünlerin yeniden satışıyla kârlarını artırarak yoksul ülkelerdeki ucuz emek havuzundan yararlanıyor.

Uluslararası taşeronluk çoğu Batı ülkesinde kavramsal olarak olduğu kadar ekonomik olarak da sağlam bir biçimde kök salmaya başladı. *Billiglohnländer* (ucuz emek ülke-

leri) sözcüğü, Alman işçi sınıfı arasında bile yaygın olarak kullanılıyor. Bu sözcüğün Almanya'da kullanımının artışı, el örgüsüne ilginin azalışına denk geldi; son sekiz yılda iç pazardaki yün malîyetinin altında satılan ithal el örgüsü kazaklar Alman pazarını kapladı. Avrupa ve Amerika'da satılan bu kazakların ve diğer giysilerin çoğu, küçük aile atölyelerinde ve parça başı sistemi içinde esas olarak kadın ve çocuklar tarafından üretim yapılan Türkiye'den ithal edilmişti.

Hem iç hem de uluslararası piyasalara yönelik parça başı ve atölye üretiminde kadın yoğunlaşması Türkiye ile sınırlı değil. Beneria ve Roldán, Mexico City'de evde üretim ve fason imalat konulu çalışmalarında, benzer bir olguyu gösterdiler. Bu çalışma, kadınların çalışması ile "ağırlık merkezi fason piramidinin daha yüksek düzeyi olan küresel süreçler" (1987: 166) arasındaki bağlantıları ortaya koydu. Hindistan'ın Narsapur bölgesinde de ihracata yönelik dantel üretimi özel olarak evlerinde çalışan kadınlar tarafından yapılıyor (Mies 1982).

Bu örneklerin her birinde kadınlar ve kadın emeğini üretim için örgütleyen ve genellikle erkek olan kişiler, kadınların emeğini kapitalist koşullar altında yapılan üretici bir iş olarak değil, onların cinsiyetlerine bağlı olarak ev içinde yaptıkları bir etkinlik olarak algılıyorlar. Bu inkâr, ücretli emeği yalnız aile görevleriyle değil, aynı zamanda cinsiyet kimliğinin gerekleriyle de pekiştirme girişimidir. Her ikisi de kadın emeği kullanan küçük ölçekli üretim sistemlerinin ortak özellikleridir.

Örneğin Çınar, Türk kentlerinde ev işçisi kadınlar arasında 1987 yılında yaptığı araştırmada, örneklemindeki kadınların haftada ortalama yirmi iki saat çalıştıklarını ve bu işi ortalama dört yıldır yaptıklarını belirtiyor (1989, 1991). Ama bu kadınların hiç biri "işlerini ciddiye almıyor ve ken-

dilerini çalışıyor olarak görmüyor” (1989: 15). Bir başka örnekte, Türkiye’de evde yapılan halı dokumacılığı sanayiinin iş gücünü kadınlar sağlıyor. Ancak dokuma, tam zamanlı bir meşguliyet bile olsa, dokumacılık, erkek akrabalar ve nüfus sayım memurlarınca bir boş zaman etkinliği olarak yorumlanıyor (Berik 1987).

Benzer biçimde Meksika’da da evli kadınların ücretli olarak çalışmalarına yönelik geleneksel hoşnutsuzluk azalmakta ise de Mexico City’de evde üretim yapan kadınlar hâlâ “‘uygun’ annelik tanımı içinde, karşılığı verilen bir çalışma yapıyor” olarak değerlendiriliyor (Beneria ve Roldán 1987: 142). Narsapur’da yoksul Hristiyan ve Hindu kadınlar genellikle günde altı-sekiz saatlerini erkek tüccarlar ağı tarafından uluslararası piyasaya ulaştırılan dantellerin üretimine harcarlar ama kendilerini işçi değil ev kadını olarak görürler (Mies 1982; ayrıca bkz. Singh ve Kelles-Viitanen’in evde yapılan üretimde kadınlar üzerine yaptıkları derleme 1987).

Son yıllara kadar küçük ölçekli üretim analizleri, ya üretim tarzları ve bunların ifadelerine ilişkin çalışmalarda odaklanan Marksist çerçeveyi (Kahn 1978, 1980; A. Scott 1979) ya da yoksulların ekonomik etkinliklerinin formel ya da ege-men sektörle bir karşıtlık içinde tanımlanan enformel ya da marjinal sektörde yerleşmiş olduğu ikili bir çerçeveyi kullanarak bu üretimin yapısının ekonomik belirleyicilerini vurgulama eğilimindeydi. Bu yaklaşımların ikisi de tam kapitalist ya da karma ekonomilerde küçük ölçekli üretimin karmaşıklığına ilişkin tatmin edici bir görünüm sunamadılar. Örneğin bazı çalışmalarda formel/enformel ayrımının kurmacılığına işaret edildi ve bu sektörlerin karşılıklı bağımlılık içinde olduğu ve bütünleştikleri öne sürüldü.³

3 Örneğin Beneria ve Roldán (1987), Bromley (1978), Harris (1978) ve Moser (1978). Shelly Feldman (1991) enformel sektör kavramının gelişimini inceli-

Ekonomik değişkenlere yaptıkları aşırı vurgu, yapısal Marksist analizleri zayıflattı. Chevalier (1983) ve Smith (1984a, 1984b), analizlerine ekonomik faktörlerin yanında ideolojik ve politik olanları da ekleyerek bu durumu düzeltmeye çalıştılar. Bu daha geniş yaklaşım, küçük ölçekli üretim sektörü içindeki çeşitliliğin gelişmesine ilişkin çalışmalara kapı açtı (örneğin bkz. Smith 1986; Friedmann 1986).

Ancak, küçük ölçekli üretim yapanlar genellikle homojen bir sınıf olarak sunulmaya devam edildi (A.Scott 1986; bunun istisnaları için bkz. Littlefield ve Gates 1991, Miles Doan 1992). Üstelik küçük ölçekli üretim üzerine yapılan bu çalışmalar, ataerkillikten, aile emeğinden ve hane ilişkilerinden bahsetseler de, üretim süreçleri içindeki güç ilişkilerini ya da bu ilişkilerin altında yatan ideolojiyi nadiren analize dahil ettiler. Bu iş, kültürel ve tarihsel olarak özgül bir üretim sistemi içinde sınıf ve cinsiyetin etkileşimini ortaya koyan Beneria ve Roldán (1987) ve küçük ölçekli üretimde emek sömürüsünü mümkün kılan ve bu sömürüyü perdeleyen akrabalık ideolojisi olduğunu söyleyen Brass (1986) tarafından yapıldı.

Kimlik İfadesi Olarak Emek

Burada sunulan analizde, Türkiye’de dünya pazarına yönelik olarak yapılan küçük ölçekli üretim sistemi içindeki emek ve güç ilişkilerinin kuruluşunda cinsiyet ve akrabalık ideolojisinin rolü üzerinde durdum. Araştırmamın sonuçları, kadın emeğinin –ister ücretli ister ücretsiz olsun– toplumsal ve cinsiyet kimliği ile aile gibi toplumsal gruplara aidiyet ile bir arada olduğunu gösterdi. Türkiye’de kadın kim-

liği, genellikle emek alışverişini içeren karmaşık ilişkiler seti dolayımıyla ifade edilir. Kadınlar, emek ve hizmet alışverişiyle aile ve komşuluk gibi kendi ekonomik ve toplumsal hayatlarında kilit önemde olan toplumsal gruplara aidiyetlerini sürdürürler. Emegin toplumsal ve cinsiyet kimliği ile bu içiçeliği, hem aile atölyeleri hem de kadınların parça başı üretimde örgütlenen ucuz emek sistemi için ideolojik bir çerçeve sunar.

Toplumsal grup, İstanbul'un gecekondü bölgelerinde hâlâ bireyin kimliğinin birincil alanı.⁴ Bu grupların en temeli aile, ama komşuluk, din ya da millet de olabiliyor. Duben'in yaptığı bir çalışma (1982), Türkiye'nin hızlı kentleşmesinin geleneksel Türk ailesi içindeki duygusal ve ekonomik bağımlılığı zayıflatmadığına işaret ediyor. Karşılıklı bağımlılıktaki artış, yalnızca işçi sınıfında değil toplumun tüm düzeylerinde geçerli.

Pek çok kırsal ailenin kente yerleşmelerine karşın Türk ailesi hâlâ otoriter ve ataerkil özelliğini sürdürüyor (Abadan-Unat 1986; Kıray 1976). Bu aileyi, kadınlara ve erkeklere özgü olarak tanımlanan ve farklılaştırılarak görece yalıtılmış iki emek alanının cinsel bölünüşü belirliyor (Olson 1982).⁵

Kadınların toplumsal kimlikleri, birincil olarak ailedeki konumlarına bağlı. Kız evlat, anne, kardeş ya da eş kimliği, bir kadın için "iyi kadın" olarak toplumsal kabul görmekte çok önemli. Gecekondü bölgelerinde aile üyesi kimliği-

4 Araştırmam gecekondü bölgesi ya da işçi mahalleleri olarak sınıflandırılabilcek çeşitli mahallelerde gerçekleşti. Sınıflama sınırları pek net değil çünkü bu iki tür mahallede de ruhsatlı ve kaçak binalar var.

5 Kandiyoti, Türk aile rollerinin, kitle iletişimine katılım, daha fazla hareket özgürlüğü ve karar alma rolü gibi özgürleşme sayılan faktörlere bağlı kentleşmenin bir sonucu olarak "modernleştiği" sonucuna varan çalışmaları sorguluyor. "Bu ve benzeri yaklaşımlarda sorun ... durumun somut dinamiklerine ilişkin hemen hiç bir açıklama getirmemeleridir. Geçimle aile yapısını ve tutumları birbirine bağlayan aynı karmaşık mekanizma işlemeye devam eder; çerçeve daha kompleks ve heterojen olsa da". (1977: 70)

nin (tek olmasa da) en önemli bileşeni, emek. “İyi” bir kadın, temizlik yapmayı, yemek pişirmeyi, ikramı, nakış işlemeyi, örgü örmeyi ve dantel yapmayı bilir; sık sık çocuk doğurur ve elleri hep meşguldür. İstanbul’da işçi sınıfından bir kadın için emek, çocuk doğurma ve namusun⁶ yanısıra, hayatının merkezi bir ögesidir. Bu nedenle gecekondulu kızların ilk öğrendikleri şey, kız evlat, eş ve anne olarak toplumsal ve kişisel kimliklerini ifade edecekleri ve sürdürecekleri el becerileridir.

Emek ve Cinsiyet Kimliğinin Toplumsallaşması

Emek, İstanbul’un gecekondularında ve işçi mahallelerinde yaşayan kızların toplumsallaşmasında asli bir bileşendir. Evlenmeyle birlikte kızın işgücü, kocasının ailesine aktarılır; evlilik anlaşmaları müzakere edilirken, kızın beceri ve çalışkanlığı üzerinde durulur. Ev işi ve çocuk bakımının yanısıra, genç kızlar evlenmeden önceki yıllar boyunca beceriyle yaptıkları dikişler, nakışlar ve dantellerle çeyiz hazırlarlar. Pek çok kız, erken yaşlarda parça başı iş alarak ya da annelerinin aldığı parça başı işe yardım ederek aile gelirine katkıda bulunmaya başlar. Ayrıca ailenin ya da komşuların atölyesinde de çalışabilir.

Bir kadın evlendiğinde önceki sorumlulukları devam eder ancak artık kendi ailesine değil kocasının ailesine karşı. Evlilik kadının emek yükümlülüklerinin kimlere karşı olacağının yeniden müzakere edilmesini de içerdiğinden, evli kadının kendi ailesiyle ilişkileri, kendi akrabalarıyla kocasınıninkiler arasında bir çekişme konusu olabilir.

6 Akdeniz toplumlarında onur ve utancın rolüne ilişkin yeni bir tartışma için bkz. Gilmore 1987. Türkiye’de çocukların rolü ve çocuk yetiştirme ile ilgili olarak bkz. Kıray (1976), Kağıtçıbaşı (1982) ve Delaney (1991a). Bu kitapta esas olarak kadın kimliğinin bir bileşeni olarak emeğe yoğunlaştım.

Kadın kendini annesine karşı yardım borçlu hisseder, ancak bu kocasının ailesine karşı yükümlülükleriyle çelişebilir. Yeni evli çiftin yerleşecekleri yerin ve kadının kendi ailesini ziyaret sıklığının saptanması sırasında yapılan müzakerelerde her iki aile de statü, servet ve diğer görece üstünlüklerini kullanırlar.

İlk çocuk doğduktan sonra kadının işi artar ama bu, çocuklar yetişkin olduklarında onlardan beklenebilecek duygusal destek ve malî ve emek katkısı açısından geleceğe bir yatırım olarak görülür. Çocukların annelerine karşı ahlakî yükümlülükleri, annelerinin onları büyütürken harcadığı emek ve bakıma işaret eden ve geri ödenmesi mümkün olmayan “süt hakkı”⁷ deyiimiyle ifade edilir. Kadınlar, yaşlandıklarında hayatlarını sürdürmeleri için oğullarının desteğini vazgeçilmez olarak görürler.

Evli kadınlar genellikle ailelerinin atölyesinde de çalışırlar ya da eve parça başı iş alırlar. Atölyede ücretsiz olarak çalışırlar, çünkü tıpkı kadın ve çocukların hane içindeki emekleri gibi, bu emek de aile hayatına doğal bir katkı olarak görülür. Bu, aile üyeliğini tanımlayan ve ifade eden, destek ve güvenliğin temel kaynağı olan yükümlülükler çerçevesinde mümkün olur. Örneğin aileleri genç kızların evlilik öncesi harcamaları kadar çeyiz, nişan ve düğün (nâdiren de eğitim) masraflarını da karşılar, yeni evinin eşyalarını alır.

Atölyede çalışan aile dışındaki işçilere düşük ücret ödenir. Bu asgari, hatta sembolik ücret, erkek çocuklar için baba-oğul ilişkisini andıran usta-cıрак ilişkisi içinde bir mes-

7 Genellikle “süt hakkı” olarak çevrilen bu deyim, 5.bölümde daha ayrıntılı biçimde tartışılıyor. Carol Delaney Türk köyünde yaygın bir pratik olan ve iki yaşına dek sürdürülebilen emzirme üzerine tartışmasında, süt hakkının bir tür “karşılıklı besleme anlaşması”nı temsil ettiğini ileri sürüyor. “Kadınlar kendi özlerini çocuğun varlığına aktararak süt hakkı elde ederler; bu onların yetişkin çocukları tarafından desteklenmelerini ve bakılmalarını sağlar” (1991a: 73).

lek öğrendikleri, kız çocuklar için ise çeyiz masraflarını çıkardıkları gerekçesiyle meşrulaştırılır.⁸ Diğer bir deyişle, çocukların emeğine, toplum ve aile içindeki konumlarının sosyal içeriğine göre paha biçilir.

Parça başı ücretleri de, özellikle karmaşık modellerin örülmesi gibi daha fazla emek isteyen işler için, çok düşüktür. Sipariş ve malzeme ya yerel bir mağazaya bağlı aracı, ya da topluluktan bir birey tarafından getirilir; ikinci durumda, aracılık eden kişinin karısı malzemeleri komşu kadınlara dağıtır. Aile, cemaat ve atölye gibi emeğin de işin içinde olduğu diğer ilişkilerde olduğu gibi, parça başı çalışanlarla aracılık eden kişiler arasındaki ilişkiler de bir akrabalık ve karşılıklılık söylemi içinde yürütülür.

Ucuz Emek Yaratılması

Kadınlar, parça başı iş yapmayı ya da atölyede çalışmayı ücretli çalışma ya da yabancılaştırmış emek anlamında bir iş olarak görmezler. Kendileri, bu ayrımda ısrar ederler: Kendi sözleriyle bu işi “yaparlar” ve bu işi “dışarıya verirler”; yaptıkları şey “çalışma” değildir.

Evin dışında, yabancıların arasında çalışmak, işçi sınıfından bir kadını ahlaken şüpheli ve alay konusu olmaya açık hale getirir. Parça başı çalışmak ve atölye işleri, tıpkı ev işi gibi zor ve zaman tüketici işler olarak görülür. Ancak kadınlar gelir getirici bu etkinlikleri, karşılığında haksızca bir ücret talep edebilecekleri bir iş olarak değil, ev kadınlığı ve annelik gibi, iyi birer kadın olma kimliklerinin bir ifadesi, belli bir gruba eş, anne, komşu ve müslüman olarak dahil olmalarının sonucu olarak görürler. Parça başı

8 1984'te Bursa'da çırak ve vasıfsız işçi ücretleri, tıpkı 1987'de İstanbul'daki ev işçilerinininki gibi (Çınar 1989), tüm sektörlerde asgari ücretin altındaydı (Çınar, Evcimen ve Kaymaz 1988).

iş ve atölyede çalışmak iş değil de grup kimliğinin bir parçası olarak görüldüğü sürece, ahlaken ve toplumsal olarak kabul edilebilir.

Kadınlar bu emeğin çalışma olmadığında ısrar ettikleri için, harcadıkları zaman ya da emeklerinin saat ücretini takibetmezler. Bir iş, gün boyunca farklı yetişkin kadınlar ve genç kızlar tarafından sürdürülür. Bu çalışma, kadın ve genç kızların diğer etkinliklerinin bir parçası haline gelir. Bu nedenle de ücretler ürüne harcanan emek miktarını yansıtmaz. Bu emek ideolojisi —emek ilişkileri ve kendilik tanımı ile emeğin böyle içiçe geçmesi—, aracılardan, ihracatçıların ve tüccarların üretim maliyetlerinin düşük, kârlarının ise yüksek kalmasını sağlayan öğelerden biridir.

Karşılıklı Yardımlaşma Ağı

Emek, toplumsal kimliğin çevresinde kurulduğu ve onun aracılığıyla ifade edildiği bir yapı olarak, gecekondulu mahallelerindeki toplumsal hayatı niteleyen ve bireysel ihtiyaçların toplulukça karşılanmasını sağlayan karşılıklı yardımlaşma ağının bir boyutudur. Yükümlülük ve karşılıklılık temelindeki ilişkiler, bireyleri birbirlerine bir grup olarak bağlar. İşgücü, mal, para, yararlı bilgiler, eş ve diğer ihtiyaçların karşılanmasını sağlar.

Mal, para ve hizmetin bu toplumsal ağ içindeki akışı, ailenin yaşayabilmek için ihtiyaç duyduğu emek ücreti düzeyini aşağıda tutar (örneğin Türkiye genelindeki asgari ücret düzeyi kadar parça başı iş, atölye çalışması ücretlerini de).⁹ İnsanlar, harcamalarını aile ve işyerindeki, arkadaşlar ve komşular arasında formel ve enformel gelir havuz-

9 Haziran 1988'de Cumhuriyet gazetesinde dört kişilik bir ailenin asgari aylık temel ihtiyaçlarının tutarı 217.000 lira ya da 146 dolar civarında hesaplanmıştı. 1988'de asgari ücret ortalama bir işçinin 83.000 lira (56 dolar) kazanabileceği biçimde yükseltildi.

ları yaratarak karşılamayı başarırlar. Bu gelir havuzlarının çok bilinen bir biçimi, arkadaş ya da akraba olan bir grup kadının ayda bir (bazen de onbeşte bir) toplanarak yaptıkları “altın günü”dür. Her “gün”, önceden belli bir sıra izleyerek, bir grup üyesinin evinde yapılır. Ev sahibesi çay, hamur işleri ve hafif yiyecekler hazırlar. Kadınlar toplanıp bir öğleden sonrayı sohbet ederek, bazen oryantal müzik eşliğinde oynayarak geçirirler (bazı gruplar oynamayı uygun bulmaz).

Her konuk önceden belirlenmiş bir miktarda para getirir. Bu miktar, grubun malî gücüne göre hatırı sayılır bir miktar dolardan çok küçük paralara kadar değişebilir; gecekondu kadınlar, orta ve daha üst sınıftan kadınlara göre daha az para verebilirler. Her kadın getirdiği parayı ev sahibesine verir, o da bununla kadınların geleneksel tasarruf aracı olan altın alır. Ayrıca “tencere günü”, “yatak takımı günü” gibi günler ve altın fiyatlarının çok yükselmesi ve alım gücünün düşmesine bağlı olarak daha yenilerde başlayan bir adet olarak da “gümüş günü” de yapılır.

Böylelikle her ay gruptan bir kadın kendi başına biriktirebileceğinden daha fazla bir para alır ve bunu evin büyük ihtiyaçlarına, çocukların okul giysilerine, borç ödemeye vb. harcar. Gerçi görünürde o “gün”e adını veren özel eşyayı alması beklenir ama kimse gerçekten böyle yapıp yapmadığını sormaz. Daha rahat ekonomik koşullardaki kadınlar tabii ki altın ya da kendileri ya da evleri için istedikleri başka şeyleri de alırlar.

Kadınların pek çoğu, bu günlerde verdikleri parayı bir tasarruf grubuna dahil olmalarına olumlu bakan kocalarından aldıklarını söylüyor. Paranın böyle “tasarruf edilmesi” kadınların insiyatifine bırakılmış olduğundan, “altın günleri”, paranın erkeklerin kontrolünden kadınların kontrolüne geçmesi sonucunu da doğurur. Ayrıca, bu tür “günlerin” ay-

nı işyerinde çalışan ve kendi kazandıkları parayı özel bir hazırlık olmaksızın (çay, pasta vb) benzer bir gelir havuzunda toplayan kadınlarca da düzenlendiğini duydum.

Aileler çocuklar da dahil tüm aile bireylerinin gelirlerini bir havuzda toplayarak yaşayabilirler. Meslek sahibi bir çift, kendileri her ikisini de alamadıkları halde, apartmanlarının bodrumunda yaşayan kapıcının arabası ve videosunun olduğundan yakınmışlardı. Kapıcı, karısı ve beş çocukları, kira ve diğer masraflarını ödemedikleri iki odalı bir evde yaşıyorlardı. En küçük çocuk dışında, ailenin tümü çalışıp para kazanıyor ve kazandıklarını eve getiriyordu. Kapıcının karısı evlere temizliğe gidiyor ve elışı yapıyor, en büyük kız sekreter, oğullardan biri taksi şoförüydü. Diğer kız iki kardeşine bakıp ev işlerini yapıyor ve annesinin elişlerine yardım ediyordu. Çok küçük çocuklar bile, genellikle de oğlan çocuklar, zaman zaman sokaklarda su, kağıt mendil, ciklet ya da elbise askısı satarak ya da tartıcılık yaparak para getiriyorlardı. Tüm sınıflardan pek çok kişinin birden fazla iş yapması yaygın görülen bir durum. Polisler geceleri taksicilik yapıyor. Profesörler ihracat şirketi yönetiyorlar ya da mesleki çeviriler yapıyorlar.

Komşular, akrabalar ve iş arkadaşları ya da kente gelenlerle köydeki yakınları arasındaki karşılıklı yükümlülükler sistemi, yaşamak için gerekli olan para, mal ve hizmetlerin yeniden dağıtımını sağlıyor. Benzer bir biçimde, geleneksel aile sisteminin de toplumsal güvenlik ve yaşlı ve hastaların bakımını sağlaması bekleniyor. Bu tür bir güvenlik sistemi, iş yerlerinin güvenlik, sigorta ya da emeklilik gibi yükümlülüklerden kaçınmasını mümkün kılıyor.¹⁰

10 Karşılıklı ilişkileri firmaların yararına işlerken, Türkiye'de emek sömürüsünün kökleri belirli toplumsal ve ekonomik eşitsizlik yapılarından daha derinde yatıyor. Örneğin İstanbul'da gelir dağılımı eşitsizliği şimdiki hükümetin ihracata yönelik liberal politikaları altında daha da arttı. Bunun gibi, işçi hakları da sendikalar faaliyetlerinin bastırılmasıyla azaldı.

Türkiye'nin ulusal ve siyasal iklimi, kadınların çalışmalarına yönelik geleneksel cinsiyet beklentilerini bir ve aynı anda hem destekleyen hem de engelleyen laik milliyetçilik ile tutucu, din yönelimli sağ arasında zor bir denge. Hükümet programları ve medyanın söylemi, kadınların hem "iyi" Müslüman eşler olmalarını hem de çalışarak ailelerine maddî katkıda bulunmalarını destekler nitelikte (Abadan-Unat 1986: 143). Ancak "iyi" bir Müslüman hanım yabancıların yanında çalışamayacağından, modern Türk kadınından beklentilere ilişkin bu söylem, kendi içinde çelişkili.¹¹

Bu çelişkili beklentiler, özellikle de kadın ve çocuk emeğinin aile ya da komşu atölyelerinde ve parça başı üretimde örgütlenmesiyle son derece uyumlu. Bireyler, bu tür etkinlikler aracılığı ile karşılıklılık ve yükümlülük ağına katılarak bu yolla aile, komşuluk gibi temel toplumsal gruplara aidiyetlerini ifade ederler ve kızlar, eşler, anneler ve komşular olarak kimliklerini pekiştirirler. Böylece kadınlar geleneksel ailenin ahlakî standartlarıyla uzlaşmaya devam ederken bir yandan da ailenin malî refahına katkıda bulunabilmiş olurlar.

Evde Parça Başı Üretim

Kesin istatistikler bulunmamakla birlikte, parça başı üretimin İstanbul'un yoksul mahallelerinde çok yaygın olduğu biliniyor. Türkiye'de evde parça başı üretimin çapını değerlendirmeye ilişkin ilk girişim, Çınar tarafından 1989'da yapılmıştı.¹² Çınar, evde parça başı üretim yapan kadınlara

11 Bu, İslamiyet ve laiklik arasındaki bir bütün olarak Türk toplumunun temel özelliklerinden biri olan karmaşık ve genellikle çatışmalı ilişkinin bir yansıması. Bu tartışma için bkz. Yalman (1973), Heper (1981), Mardin (1977).

12 Ayrıca bkz. Lordoğlu'nun Bursa'daki parça başı üreticilerle ilgili çalışması (1990).

iş veren küçük firmalarda bir araştırma yapmış ve çoğu ihracata yönelik hazır giyimde olmak üzere, 88000 kadının bu alanda çalıştığını tahmin etmişti. Bu rakam, İstanbul'un toplam kadın nüfusunun %3.10'u ve onsekiz-altmışbeş yaş arası eğitimsiz/okuma yazma bilmeyen kadın nüfusunun da %23.38'i. Yine de bunun gerçek rakamın altında olduğuna inanıyorum. Çınar'ın örnekleme, yalnızca İstanbul Ticaret Odasına kayıtlı firmaları içeriyordu. Oysa benim çalışmamdaki örgütlü üretimin, özellikle de evde parça başı üretimin büyük bölümü ITO kayıtları dışındaydı. ITO üyeliği, ihracat vergi indirimlerinden yararlanabilmek için bir önşarttı ama çalışmamda yeralan mahallelerde iş dağıtanların büyük bölümünün ihracat piyasasıyla doğrudan bir ilişkisi yoktu. Malzeme, sipariş ve bitmiş mamul, farklı büyüklük ve yapıda, yasal birer konumu olan şirketlere bireysel tüccarlar ya da diğer araçlar yoluyla, bir taşeronluk piramidinden geçerek akıyordu.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)'nin ulusal sayımları, ücretsiz aile işçiliği, geçici işçilik ve marjinal sektör çalışanları kategorilerini içeriyor. DİE'ye göre, kentli çalışan nüfusun %6'sını oluşturan ücretsiz aile işçilerinin %34'ü kadın. Mevsimlik ya da dönem dönem çalışan kişilerden oluşan geçici işçiler, kentli işgücünün %8'ini oluşturuyorlar ve bunların da %13'ü kadın. Türk istatistiklerindeki marjinal sektör çalışanı kategorisi, iki soruya verilen çelişkili cevaplara dayanan çok belirsiz bir şekilde tanımlanmış.¹³ Bu hantal tanımlamanın gösterdiği marjinal sektör çalışanlarının bileşimi, kentli nüfusun ortalamasından farksız gibi görünüyor. Oysa

13 Bu kategoride çalışmadıklarını söyleyen, bir hafta öncesinde nakit ya da benzeri bir gelir kazanan, ama aynı hafta boyunca bir saatliğine bile olsa ücretli ya da ücretsiz bir iş yapıp yapmadıkları sorusuna olumlu cevap veren kişiler yer alıyor. Her iki soruda da bu çalışmada yer alan kadınların haftada otuz ya da daha fazla saat çalışıp parça başı iş yapsalar bile kendilerine uygun bulmadıkları "iş" sözcüğü kullanılmıştı.

bunların yarısından çoğu kadın, çoğu da yirmi beş ve yirmi dokuz yaşları arasında.

DİE'nin kategorileri, küçük imalatla çalışan kentli kadınların kesin büyüklüğünü gösterebilecek şekilde tanımlanmış değil. Bu kısmen daha önce de değinildiği gibi, kadınların etkinliklerini çalışma olarak tanımlamaktaki gönülsüzlüklerinden kaynaklanıyor (ankette “iş” sözcüğü kullanılıyor, bu sözcük, benim konuştuğum kadınlarca kendi üretim etkinliklerini tanımlarken kullanılmayan bir sözcük) ama bir devlet görevlisine gelir getirici etkinliklerin itiraf edilmesinin yüksek vergi ya da başka kötü sonuçlara yol açabileceği korkusunun da payı var. Bu tür çalışmanın örgütsel belirsizliği de bir emek türü olarak değil, boş zaman etkinliği olarak değerlendirilmesine yol açıyor olabilir. Anket ve sayımlarda kendilerini “iş gücü içinde yer almıyor” olarak tanımlayan kadınların pek çoğunun aslında aile işçileri ya da başka gelir getirici etkinlikler içinde oldukları tahmin edilebilir.

İstanbul'da küçük ölçekli imalatla çalışan kadın sayısının gerçek büyüklüğüne daha yakın bir rakamı Üşümezsoy veriyor (1993). İstanbul'un yoksul mahallelerinde yenilerde yaptığı bir ankette kadınların %66'sının boş zamanlarını gelir getirici etkinliklerle doldurduklarını, %64'ünün günde 4 ila 7 saatlerini gelir getirici bir etkinlikle, özellikle de örgü ile geçirdiklerini bulmuş. Lordoğlu'nun (1990) Bursa'daki parça başı üretim yapanlar arasında yaptığı çalışmadaki kadınlar da günde ortalama 4.8 saat, kadınların %26.3'ü ise günde 6 ila 8 saat çalışıyor.

Parça başı üretim esas olarak kadın ve çocuklar tarafından yapılıyor ve mamuller de genellikle elde üretilebilen ya da bitirilebilen türde. İstanbul'un gecekondu mahallelerinde ev dışında ücretli çalışan kadınların sayısı ise 1976'dakinden %5.5 daha az bulunmuş (Şenyapılı 1981: 92). 1990'da tüm

kentli Türk kadınlarının yalnızca 15.2'si kayıtlı formel sektörde çalışıyordu,¹⁴ erkeklerin ise %70'i (DİE 1990b).

Günümüzde İstanbul'un gecekondu mahallelerinde yapılan parça başı üretim, daha önce örneğin çeyiz hazırlığında kullanılan elişleri gibi daha eski biçimlerden oldukça farklı. Aile iş gücünün, başka şeylerin yanı sıra kalem uçlarının ve tükenmez kalemelerin kutulanması, mukavva kutu yapımı, kolye ve tespih yapımı gibi işlerde biraraya getirildiğini gözlemledim. Kadınların geleneksel becerilerinden ihracat için ayakkabıların ve giysilerin süslenmesi, kazak örülmesi ve giysi dikilmesinde de yararlanılır.

Bu şekilde üretilen malların çoğu Avrupa, Orta Doğu ve Amerika'ya ihraç ediliyor. Özellikle de parça başı olarak evde örülmüş kazaklar ve ailece çalışılan atölyelerde dikilen giysiler. DİE'nin yaptığı bir ankete göre (DİE 1990b), tüm Türkiye'de çalışanların dörtte üçünden fazlası ve kentlerde çalışanların da yarıdan fazlası, on kişiden az çalışan bulunan işyerlerinde istihdam ediliyor; tüm iş alanlarının %41'inde ise beş kişiden az personel istihdam ediliyor. Bu tür küçük çaplı üreticilerin yaşabilmesi, büyük ölçüde ücretsiz aile emeğine, özellikle de kadın emeğine bağlı (Çınar, Evcimen ve Kaytaç 1988: 299).

Piyasaya yönelik aile üretimi çok farklı biçimlerde örgütlenebilir. En basit düzeyde, aile bireyleri kendi kişisel ağırları kanalıyla sipariş alıp bunları üretir ve dağıtırlar. Biraz daha karmaşık bir düzeyde, imalat bir komşu, akraba ya da mahallede dükkânı olan biri tarafından örgütlenir. Parça başı üretimi örgütleyen kişi, siparişleri genellikle tüccar ya da ihracatçıyla bağlantılı olan bir aracından alır ve mamulü de ona teslim eder.

Parça başı üretimi örgütleyenlerden bazılarının diğer ailelere dağıtımdan önce malzemeyi hazırladıkları küçük atöl-

14 Bu rakamlar geçici işçileri ve ücretsiz aile işçilerini içeriyor.

yeleri vardır. Bazıları ise eve iş verme yerine kendi atölyelerinde aile ya da komşu emeği kullanırlar ya da imalatın bazı aşamaları için gerekli malzemeyi sağlarlar.

Bu atölyelerin büyüklükleri ve çalışan sayısı değişir, bazı-
larının bölümleri bile vardır —örneğin kardeşler tarafından
idare edilen ayrı atölyeler gibi. Bu farklı emek örgütlenme
biçimlerini ortaklaştıran şey, emeğin örgütlenmesini, emeğin
rol kimliği ve toplumsal sorumlulukla bağlantılandıran gele-
neksel aile ideolojisine göre gerçekleştirmeleridir.

Bu ideolojik parametreler içinde küçük üreticiler ayakta
kalabilir ama büyüyemezler. Ideolojik ve kurumsal sınırlar,
bu tip üretimin küçük çaplı kalmasını, emeğin ucuz olma-
sını ve esas kârın aracılar, tüccarlar ve ihracatçılara gitmesi-
ni sağlar.

İdeolojik sınırlar riskten kaçınma ve kâra dönük değil,
statünün değerlendirilmesine dönük gelir sağlama davra-
nışını da içerirler. Bu, Batılı ekonomik literatürde genellikle
irrasyonel ekonomik tutum olarak anılır. Kurumsal sınırlar
hükümet ve tamamen kapitalist iş dünyası tarafından ko-
nur. Bu sınırlar, kurumlara, krediye ve ihracat imkânlarına
ulaşmayı engellerler.

Karşılıklı Minnettarlığın Güvenliği

Türkiye’de parça başı üretim ve küçük atölyelerde aile iş gü-
cünün kullanımı başarılı oldu çünkü bu tarz emek örgüt-
lenmesi toplumsal gruplara, özellikle de aile ve komşuluğa
dahil olmayı ifade ediyor. Kişilerin dışındaki ekonomik ko-
şullar kötüleştikçe bu gruplar, ekonomik ve sosyal güvenlik
mekanizmaları gibi algılanırlar.

Bu grupların uzun dönemli olmaları ve esneklikleri, bu
tür karşılıklı ilişkilerinin açık uçlu doğasının bir sonucu-
dur. Emek ve hizmet, iade edileceği değil, minnettarlık ya-

ratacağı beklentisiyle sunulur. Örneğin annenin oğluyla ilişkisini niteleyen emek ve hizmet, yalnızca sevgiden kaynaklanan bir armağan değildir; aynı zamanda oğulun annesine geri ödenemez bir borç altına girmesine de yolaçar (süt hakkı). Oğulun yetişkin olduğunda annesini desteklemesi beklendiği için, bu minnettarlık annenin uzun dönemli toplumsal ve ekonomik güvenliğinin temelidir. Bu minnettarlık bilinçli olarak kabul edilip izlenir ama kapalı bir karşı eylemle sonuçlanması beklenmez (yani armağana karşı bir armağan verilmesi beklenmez) daha çok anne ve oğul rollerinin doğal bir ifadesi olarak görülür. Minnettarlık, değişim aracıdır –ortak payda–. Tasarruf edilebilir, depolanabilir, koşullara bağlı olarak değer kaybedebilir ya da kazanabilir.

Armağan verme yerine minnettarlığı vurgulamamın nedeni, bunun karşı hediyenin verilmesini ertelemesi ve böylece insanlar ve gruplar arasında uzun dönemli, açık uçlu, esnek ama dayanıklı ilişkilere neden olması. Bu ilişkiler hem dayanışmanın¹⁵ hem de ailedekilerden piyasadakilere kadar, toplumsal ilişkiler yelpazesinin temelindedir. Odağın armağan değiş tokuşunda değil borç değiş tokuşunda olduğu özel bir genelleştirilmiş değişim biçimi yaratır.

Bu karşılıklı, ertelenmiş yükümlülükler ağının kanıtları, Türk ekonomik, toplumsal ve siyasal hayatının diğer alanlarında da bulunabilir. Ailenin ötesinde toplumdaki yükümlülük ilişkileri genellikle aile ilişkileri metaforu şeklinde temsil edilir; tıpkı yurттаşla Türklerin Devlet Baba dedikleri devlet arasındaki ilişki gibi.

Ekonomik davranış içinde iş ve kâr elde edilmesi, genellikle kimsenin kimseden bir kâr elde etmediği, emeğin, pa-

15 Bununla ailelerin dayanışma ile karakterize edilen ve yalnızca kaynakların yenisinden dağıtımının yapıldığı uyumlu gruplar olduklarını kastetmiyorum. İlerki bölümlerde de görüleceği gibi, aile, tıpkı diğer toplumsal gruplar gibi, iktidar ve direniş vektörlerinin belirli doğallaştırılmış ideolojik sınırlar içinde hareket ettiği karmaşık alanlardır. Dayanışma ve bağımlılığın pek çok farklı pratiği olabilir.

ranın ve zamanın karşılıksız verildiği açık uçlu kişisel ilişkiler olarak ifade edilir. Bu da sonuçta ödeneceği beklenen ekonomik edimlere ilişkin açık uçlu ve uzun vadeli yükümlülük ilişkilerini besler.

Sonuç

Kadınlar için emek, aile ya da cemaat içinde grup aidiyetlerini tanımlayıp ifade ettikleri, dayanışma yarattıkları temel toplumsal değiş tokuş aracıdır. Yerel ve dünya piyasaları için yaptıkları üretim yoluyla kapitalist sisteme dahil olsalar da kadınlar gelir yaratma yoluyla hayatları üzerinde daha fazla denetim sağlayamazlar.¹⁶ Türk ekonomisinde ve dünya piyasasında üretken davranışları “kendilerinden bağımsız olarak varolan ilişkilere itaat eder” (Marx 1971: 66). Ama aynı zamanda üretken faaliyetleri onları bir cemaat kimliğine bağlar ve bu kimliğin ataerkil karakterini yeniden üretir (Özbay 1991).

Bu böyledir çünkü kadınların emeği –ister ücretli ister ücretsiz olsun– hem toplumsal hem de cinsiyet kimliğini ve aynı zamanda aile gibi toplumsal gruplara aidiyeti bir araya getirir. Emek, kadınların, fiziksel ve toplumsal yeniden üretime dair ana gereklilikler olan güvenlik ve kimlik için bir temel sağlayan toplumsal gruplara aidiyetlerinin kurucu bir bileşenidir.

Kadınlar (ve erkekler) kadınların gelir getirici emekleri ile ev içi emekleri arasındaki farka dikkat etmezlerse, kaynakların denetimi ve karar alma anlamında hayatları-

16 Bu, eş seçimi, gelirin harcanması, tüketim kalemlerinin seçimi ve mekânsal hareketlilik gibi konular açısından karar alma fırsatlarında bir artışa işaret eder. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki küçük ölçekli üretime kadınların ekonomik katılımları, onların toplumsal hiyerarşideki konumlarını değiştirmemiştir (Birik (1987, 1991), Beneria & Roldán (1987), Kuyaş (1982), Mies (1982, 1986), Abadan-Unat (1986: 166); Üşümezsoy (1993)).
Ücretsiz PDF Kitap Arama: <https://rantey.org>

nı temelinden etkileyen gelir getirici etkinlikleri ayırdedecek açık bir yol yoktur. Kadınlar, emekleri grubun mahiyetinden sayıldığı için, yaptıkları iş sonucu kendi ekonomik ve üretici faaliyetleri üzerinde bireysel bir denetim kazanamazlar.

Türkiye’de cinsiyet ve akrabalık ideolojisi ve bunun geleneksel aile ideali olarak ifadesinin toplumun değişik düzeylerinde karşılıklılık ilişkileri ve emek yükümlülükleri ile bağlantısı var. Aynı ideoloji şimdi de toplumsal ve cinsiyet kimliğinin belli bir tarzda kuruluşunu dünya kapitalizmine bağlıyor. Bu ideoloji, ne altyapı ne de maddî kazanç talep etmeyen, istikrarlı ve esnek bir işgücünün gelişimine imkân tanıyor ve emek örgütlenmeleri tehdidi oluşturmadığı gibi, ekonomide ayrı bir bölüm oluşturma talebi de yaratmıyor. Geleneksel aile ideolojisi içinde artı değer üretimi için çalışma, toplumsal kimlik ve toplumsal dayanışma yaratan bir emek türü olarak ifade edilerek maskeleniyor.

İstanbul’da küçük ölçekli üretim, karşılıklılık ve karşılıklı yükümlülüklerle dayalı bir toplumsal sistem içinde kişisel kârın yaratılmasında ortaya çıkan çelişkilerin müzakeresi için pratik bir model sunan bir kültürel mantıkla içiçe geçmiş durumda. İstanbul’da küçük ölçekli üretimin gerçek pratiği birbirine aykırı iki model getiriyor: bir yandan emeğin sınıf, yaş ve cinsiyet temelinde sömürüldüğü kapitalist girişim modelini, öte yandan toplumsal bağların birincilliğini ve ortak hedeflerin bireysel kazanımların üzerinde olduğunu vurgulayan karşılıklılık ve akrabalığa dayalı bir sosyal bilim modeli. İstanbul’un gecekondulu bölgelerinde yaşayanlar tarafından ortaya konan “pratikteki model”, onlara kapitalist ilişkilerle yükümlülük ve karşılıklılık kuralları içindeki akrabalık sistemi arasında ortaya çıkabilecek çatışma ve çelişki potansiyelini ortadan kaldırma imkânı sağlıyor.

Bu kitabın ikinci bölümü, emek, kimlik ve birincil toplumsal grup olan aile içindeki dayanışma ve rekabet vektörleri arasındaki ilişkileri tanımlayacak. Daha sonra sosyal bilimler için bir değişim modeli olarak İstanbul'daki karşılıklı ilişkilerinin uygulanmasının sonuçlarını tartışacağım. Üçüncü bölüm, İstanbul'da küçük ölçekli üretimin belli boyutlarını göstererek hem Marksist hem de toplumsal bilimdeki ekonomik değişim modellerinin açıklayıcı değişkenlerini kullanarak üretimin ekonomik ve toplumsal boyutlarını bir araya getirmeye çalışacağım.

Karşılıklılık pratiği, üretim pratiği ve İstanbul'un gecekondü bölgelerinde yaşayanların akrabalık ilişkileri ve kapitalizmin gerekleri arasındaki potansiyel çelişkileri ortadan kaldırdıkları "pratikteki model", halihazırdaki Marksist küçük ölçekli üretim modellerinin açıklayıcı potansiyellerinde bazı eksiklikleri ortaya koyuyor. Bu sorunlar küçük ölçekli üretimin hem piyasa güçleri hem de kolektif karşılıklılık tarafından belirlendiğini, piyasa güçlerinin grup içi üretim ilişkilerindeki kolektif karşılıklılık tarafından ideolojik olarak ifade edilip tabi kılındığı karşılıklı işleyen bir sistemin varlığını öne sürdüğüm son bölümde tartışılacak.

BİRİNCİ KISIM

Yer

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA İLE ASYA ARASINDA KÖPRÜ

Istanbul'a hava yolu ile yaklaştığımda, uçak havaalanına inerken, Marmara Denizi'nin maviliğiyle kuşatılmış, büyük camilerle çevrili eski şehre baktığımda, kişisel kültürel mirasımın bir parçası olan mitik Doğu imgesinden kaynaklanan bir gizem duygusunu hep yaşarım. Bu kültürel miras bana Yakın Doğu'ya ilişkin, son zamanlarda Oryantalizm olarak isimlendirilen Batılı bir kurmaca gibi gelir. Bu mitsel yer aynı zamanda Constantinopolis ya da Bizans olarak da anılır. Burada zengin brokar giysiler içindeki halifeler ve siyah gözlü, yarı şeffaf peçelerinin altından siyah saç tutamları görünen kadınlar yaşar.

Bu mitsel İstanbul, mücevherlerin ve mücevhere benzer renklerin, tutku ve entrikanın şehri, Orient Express'in Doğu istasyonudur. Bu şehir, çocukluğumun hikâyelerindeki ejderhanın kocaman altın, inci ve değerli taş yığınlarıyla dolu mağarasıdır. Soğuk ve berrak kış gecelerinde Boğaz Köprüsü'nden bakınca şehir binlerce küçük pırlantayla bezenmiş, kıvrılmış bir ejderha gibi görünür –görünmeyen tepelerde ışıklar göz kırpar.

Uçak inince modern havaalanı binasına girer, bir taksi çağırırım. Taksi beni bir başka İstanbul'a götürür: yine tanıdık, yabancılar kadar eski arkadaşların da olduğu; insanların farklı biçimde de ifade edilse, bütün insanların özlemleriyle temelde benzeşen ödülleri için mücadele ettikleri bir yer: maddî güvenlik ve duygusal tatmin. Bu İstanbul, farklı görünür.

Havaalanından çıkan taksi, eski şehir merkezi ile havaalanı arasındaki kıraç düzlüklerde yapılmakta olan kocaman beyaz binaların yanından geçer. İstanbul'a her geldiğimde inşaat biraz daha artmış olur (1986'da eski şehri ayıran Bizans duvarlarıyla havaalanı arasındaki yol boyunca yüksek binalardan oluşan bir duvar var gibiydi). Bu bitmeyen yerleşim yeri inşası, ev ihtiyacını karşılamaya yetmez çünkü İstanbul'un nüfusu her yıl bir milyon kişi civarında artar. Bu büyüme, esas olarak diğer şehirlerden ve ekonomik durgunluk yaşayan taşradan göçe bağlıdır; çünkü insanlar metropollere iş bulma umuduyla akın ederler.

İstanbul, Bizans'ın ve İsa'dan önce yedinci yüzyılda eski Yunanlıların yerleştiği yerin dışına doğru taşmaya ancak bir yüzyıldan biraz daha fazla bir süre önce başladı. On altı yüzyıl boyunca iki büyük imparatorluğun, Bizans'ın ve Osmanlı'nın başkenti olmasına rağmen, şehir çok az büyüdü. Haliç'i Marmara Denizi'nden ayıran burun merkezde kaldı, boğazdan gemi geçişlerinin denetlendiği derin bir doğal limana sahip olduğu için savunulması kolaydı.

Türkiye Cumhuriyeti resmen 1923 yılında kuruldu; başkenti Anadolu'nun ortasında, kıraç bir bozkırdaki Ankara oldu. Yeni yerleşim, Cumhuriyetin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuşunu simgeledi; bu şehre kimliğini sıradan insanlar, yeni devletin yurttaşları verdi. Bu değişim aynı zamanda Türk devletinin laik doğası ve Batılı yönelimi ile İstanbul'da odaklanmış olan İslamî miras arasında bir mesafe

olduğunu da gösteriyordu. Muhammed Peygamber'in hali-feleri olan İstanbul'daki Sultanlar, teknik olarak İslam dini-nin liderleriydiler.

Cumhuriyetin kuruluşundan kısa bir süre sonra, yabancı elçilikler, arkalarında eski köşkerlerini ve villalarını bırakarak İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. İstanbul artık başkent olmasa da, on altı yüzyıllık başkent olmanın mimarî mirası açıkça görülür. Ancak bu miras, son kırk yılın hızlı nüfus artışının coğrafi ve mimarî sonuçları yüzünden hızla erimiştir.

Geçen yüzyılın sonuyla birlikte, Boğaz'ın her iki yakası boyunca yapılan tren yolu istasyonları çevresinde küçük kent yerleşimleri görülmeye başladı. Ancak kentin böyle genişlemesi, küçük boyutluydu ve 1907'nin sonunda kent nüfusu hâlâ bir milyonu aşmamıştı (Duben 1990). Ancak başkentlik konumunu Ankara'ya kaptırdıktan sonraki yarım yüzyıl içinde İstanbul, daha önce yerleştiği tepelerden, çevre köyler ve yeni yerleşim yerlerinden genişledi, Boğaz ve Marmara Denizi kıyısı boyunca kilometrelerce uzunlukta çok büyük apartman siteleri ve küçük evler yapıldı.

Bu modern İstanbul'un sakinleri şehrin parlak geçmişinin mitini de paylaşırlar. Bu mit kültürel bir kurgudur; tıpkı benimki gibi. Benim Batılı Hıristiyan kültürüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki egzotik öğelerle birlikte Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nu romantize ederken, Türkler daha sonraki dönemde yoğunlaşırlar. Osmanlı idaresi altında İstanbul yalnızca çok büyük bir imparatorluğun yönetim merkezi değil, tüm dünyadaki Müslümanların dini merkeziydi de.

Türkler, neredeyse Viyana'ya girebilecek olan bir imparatorluğun yöneticileri oldukları tarihleriyle ve bu geçmişin büyüklüğünün yaşayan bir kanıtı olarak cami ve tarihi yapılarıyla gurur duyarlar. Öğrenciler müzeleri ve Osmanlı saraylarını doldurur, televizyonda tarihi filmler gösterilir. Boğaz kıyıları boyunca uzanan ve daha önce sarayların ve ya-

lıların bahçeleri, av koruları olan yerlerde pazar piknikleri yapılır.

İstanbul'un kişiliği, geçmiş ve bugünün böyle birleşmesi içinde anlaşılmalıdır. Bu şehir, defalarca yaratılmış ve yeniden yaratılmıştır; her yeni tarihsel kimlik, kendi fiziksel varlığını şehrin özelliklerine eklemiştir. Bunun yanında, şehir Batılı söylemin bir parçası olarak da defalarca yeniden yaratılmıştır: Roma İmparatorluğu'nun başkentinden Haçlıların hedefi Bizansa, Avrupa kapılarını zorlayan Müslüman Osmanlı kalabalığının yerleşim yerinden Avrupa'ya işçi kabileleri gönderip ucuz emekle Avrupalıların refahını sarsan fakir bir ülkenin sembolüne... Türk Cumhuriyeti'nin söylemi de İstanbul'u kendi (genellikle çelişkili) imajlarına uygun bir biçimde kurgulamıştır –imparatorluk geçmişiyle Batılı bir şehir ve bir Osmanlı Müslüman şehri olarak. Son olarak da sakinleri, her yeni gün gelen daha çok göçmen ve her gün inşa edilen daha çok bina ile İstanbul'u sözcüğün tam anlamıyla yeniden yaratırlar.

Bu şehir, son yirmi beş yüzyıldır karşılaştıklarından daha büyük bir baskıyla başa çıkabilmek için hem fiziksel hem de kavramsal olarak, her türlü kabulün ötesinde değişmektedir. Özellikle son on yılda sürekli artan nüfus ve inşaatlar, şehrin doğal çevresini, alt yapısını ve tarihî karakterini tehdit etmektedir.

Sekizinci Tepe: Genişleme ve Kutuplaşma

1950'lere kadar İstanbul –tıpkı Roma gibi yedi tepe üzerine kurulmuş olan bu şehir–, Boğazın iki yakasında gevşekçe dizilmiş ayrı mahalle ve köylerden oluşan bir gerdanlığa benzerdi. Her köy ya da mahallenin kendi tarihi ve kişiliği vardı, bu tarih ve kişilik genellikle o mahallenin ya da köyün etnik bileşimini de yansıtırdı.

Son sayımda (Boysan ve Boysan 1987), İstanbul'un yedi tepe değil, elli yedi tepe üzerine yayılmış olduğu görüldü. Bu gün ise arazi milyonlarca insan ve birbirine neredeyse yapışmış gibi duran evler yüzünden kenarlardan kalkmış gibi görünüyor. Eski mahalle ve köyler milyonlarca yeni ve eski sakin için birer referans noktası olarak duruyor. Her sabah, bu insan kalabalığı (1950'de, şehir büyümeye başladığında yapılan) cadde ve bulvarlardan geçerek şehrin varoşlarında ve eski mahallelerin aralarında yeni oluşan yerleşim yerlerindeki evlerinden gelip akşam yine oralara döner.

Boğazı çevreleyen ormanlık tepelerin üst kısımları, ruhsatlı ve ruhsatsız lüks villaların, etekleri ise daha yoksul yerleşim yerlerinin inşaat alanı olmuştur. Şehir kuzeyde Karadeniz'e doğru ve güneyde Marmara Denizi boyunca, uzunluğu otuz mili aşacak kadar büyümüştür; halen de batıda Trakya'ya, doğuda ise Anadolu'nun boş düzlüklerine doğru sonsuzca büyümektedir. Şehrin bugünkü toplam alanı, 14 bin kilometre karedir (UNFPA 1986).

Türkiye'de kentleşme son otuz yılda büyük bir hız kazanmıştır. 1950'de nüfusun ancak %18.7'si on bin kişinin üstünde nüfuslu kentlerde yaşarken, bu oran 1980'de %45.4'e fırlamıştır. On bin kişinin üzerinde nüfuslu yerleşim yerlerinin sayısı da bu dönem boyunca 1945'te 98'den 1980'de 330'a çıkmıştır. 1980'de kentli nüfusun %63.3'ü nüfusu yüz binin üzerindeki büyük kentlerde yaşamaktadır (Keleş ve Payne 1984).

1987'de İstanbul Belediye Başkanı olan Bedrettin Dalan, her yıl İstanbul'a 250.000-300.000 kişinin göçettiğini tahmin ediyordu (Cumhuriyet 30.7.1987).¹ 1983'te, on yıl içinde İstanbul nüfusunun 8 milyon kişiye ulaşacağı öngörülmüyordu (Keleş 1983: 37), ancak bu rakam daha 1990'da aşılmıştı.

1 DIE tarafından verilen resmi rakam, 150.000.
Ücretsiz PDF kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Göçmenler genellikle tarımda çalışmanın kazancının yetersiz olması ve devlet planlaması ve yatırımlarının çok uzun bir zaman boyunca ihmal ettiği taşrada yaşam koşullarının kötülüğü yüzünden Anadolu köylerinden gelirler. Cumhuriyetin kurucuları, Türk toplumunu kalkındırıp geliştirme çabaları sırasında, laik Batılı fikir ve değerlerin gelişmesini teşvik etmesi amacıyla sanayileşme ve kentleşmeyi vurgulayan bir programı yürürlüğe koymuşlardı. Sonraki hükümetler de sanayiye yatırım yapmayı sürdürüp tarımsal kalkınmayı ihmal ettiler.

Hızlı kentleşme, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde köy ve kasabalardan kentlere ulaşmayı mümkün kılan kara yollarının Marshall Planı çerçevesinde yapılması ve iletişimin geliştirilmesiyle başladı. Çok kısa bir sürede, kente yeni gelenlere şehirde ev ve iş (genellikle emek-yoğun, düşük sermayeli işler) bulma konusunda yardımcı olacak enformel ağlar gelişti. Göçedenlerin köylerine gönderdikleri para da kente göçü teşvik etti. Böylece Türk kentleri –özellikle de İstanbul ve Ankara–, Cumhuriyetin kurucularının öngördüğü gibi sanayileşmenin merkezleri olmak yerine, emek yoğun hizmet sektörlerinin genişlemesini yaşadı (Keleş ve Payne 1984).

İstanbul'a göçedenler, şehrin kiraların nispeten makul olduğu bölgelerine, genellikle ilk zamanlar arkaba ya da (kendilerinden önce göçetmiş) hemşehrilerinin yanına yerleştiler (Kartal 1978). Geçmişte bu, ülkenin aynı bölgesinden gelenlerin şehrin aynı mahallelerine yerleştikleri anlamına gelirdi. Ankara'da hâlâ böyle ama İstanbul'da gecekondulu alanlarında bile yüksek kiralar ve ev yapımının zorlaşması nedeniyle bu kalıp kırıldı. Hâlâ pek çok göçmenin komşu olduğu akrabaları var ama hısım ve hemşehriler genellikle şehrin değişik mahallelerine dağılmış durumda.

İstanbul'a ilk göçedenler, evlerini Hazine arazisi ("seki-zinci tepe") üzerine yaptılar. Bu evlere, "bir gecede yapıldı" anlamında, "gecekondu" dendi. Bu isim, ailelerin ve arkadaşların bir gecede dört duvar ve bir çatı yapıp bir emri vaki yaratmalarındaki hızı yansıtır. Gerçi 1924'te yürürlüğe giren İmar Yasası, Hazine arazisi üzerinde yasal bir ünvanı olmayan kişilerce yapılan her türlü yapının yıkılmasını hükme bağlamıştır ama bu yasa genellikle içinde oturlan yapıların yıkılması için mahkeme emrinin gerektiği biçiminde yorumlanır. Böylece göçmenler, belediyenin konutlarını yıkmaya girişimlerini erteleyebilir ya da boşa çıkarabilirler.

Gecekondu yerleşimleri için geleneksel bir teamül vardır. Osmanlı hukuku, sahipsiz devlet arazisini işgal ederek ev ya da çiftlik kuranların bu arazinin kullanımından kaynaklanan vergileri ödediği sürece, kullanım hakkına sahip olduklarını kabul ederdi (Keleş ve Payne 1984). Ancak bu tür pratikler gelişme planları ve modern şehir alanları düzenlemeleri ile çeliştiğinde, belediye bu evleri yıkmak için insiyatifi ni kullanırdı.

Giderek büyüyen göçmen akını, bunu uygulanamaz hale getirdi. İstanbul'un ilk gecekondu alanları, 1946'da görüldü. 1983'te şehir nüfusunun %55'i bu alanlarda yaşıyordu (Keleş 1983: 197). 1987'de, Türkiye'nin toplam kentli nüfusunun üçte birinin gecekonduarda yaşadığı tahmin ediliyordu (Yeni Gündem 4(73) 1987: 10).

Pek çok kez, ama özellikle de Özal'ın 1983'teki hükümetinden sonra, "imar afları" hükümetlerce çıkarıldı, böylece belli bir tarihten önce yasal olmayan yollarla (tapusuz arazi üzerinde ya da ruhsatsız) yapılan binalar yasallık kazanmış oldu. Bu afları, genellikle daha yeni yapılan gecekonduların buldozerle yıkılması izledi.

Bu durum, şehre göçü engellemek isteyen yerel yönetimlerle gecekondu alanlarını oy, ve arsa spekülasyonu nede-

niyle de kâr kaynağı olarak gören iktidardaki politik partilerin birbirleriyle çelişkili pozisyonlarda olmalarına neden oldu. Dönem dönem bütün gecekondu alanları belediyeler olarak şehirle bütünleştiler; oysa buralardaki evlerin çoğu inşaat ruhsatı olmaksızın ya da kamu arazisi üzerine yapılmışlardı.

Özgün kullanımında, gecekondu kavramı, kamu arazisi üzerine yapılmış evleri içerir. Genellikle çimento bloklarından oluşur, sonra sıva ve boya yapılır. Çoğunun küçük bahçeleri vardır. Gecekondu alanları, orada yaşayanların geldikleri Anadolu köylerine benzerler.

Ancak gecekondu terimi bugün ruhsatsız yapılan her türlü evi anlatmak için kullanılır; bu ev isterse arazi sahibi tarafından yapılmış olsun. Bugün, yasal olmayan gecekondu, çok katlı binaları da içermekte ve hem düşük gelirli hem de yüksek gelirli kentsel alanlarda bulunmaktadır. Boğaz boyunca sıralanan pek çok lüks villa, geçerli inşaat izinleri olmaksızın yapılmıştır ve zaman zaman bunların da yıkılması gerektiği yolunda sesler yükselse de, bu konuda pek az girişimde bulunulmuştur.

Çoğu mahallede, o bölgeye dair yönetmeliklere uygun bir şekilde yapılan evlerle seçim öncesi oy peşindeki siyasal partilerin verdiği ya da imar aflarından sonra verilen tapu tahsis belgeli evler ve herhangi bir resmi plan olmaksızın yapılan evler, bir aradadır. Bazen bir evin bir katı yasal, diğer katı yasadışı olarak yapılabilir. Kimi zaman gazetelerde bir mahallede yasadışı olanlarla birlikte yıkılmış ruhsat alma sürecindeki evlerle ilgili haberlerin yanında, bir gecekondu alanındaki yasal olmayan evlere tapu tahsis belgesi verileceği yolunda haberler çıkar. Her yıl binlerce aile bu şekilde evsiz kalır (*Yeni Gündem* 4(73)1987: 10-16).

Her yıl İstanbul'a ve Türkiye'nin diğer büyük şehirlerine akan topraksız köylülerin çoğu için aile emeği ve aile bütçe-

sinin izin verdiği kadar parça parça alınan malzemeyi genellikle bir katı bir seferde yapmak suretiyle kullanarak tapusuz ya da ruhsatsız ev yapmak, bir risk üstlenmek anlamına gelir. Gecekondu yıkılabilir ama en düşük maliyetle yeniden yapılabilir de. Bir noktada imar afları ya da siyasal nedenlerle yapılan tapu dağıtımları, göçmen ailelerin İstanbul'da mülk sahibi olmalarına yol açabilir.²

İstanbul'da son derece yüksek olan kirayı ödemekten muaf olmak, ikinci kat çıkıp ya da ikinci bir ev yapıp kiraya vermek ve evin içinde bir de atölye ya da dükkân açmak gibi imkânlar, evin yıkılması ve yeniden yapılması riskine değer. Gecekondu mahalleleri arasında on iki kez yıkılıp yeniden yapılanları bile vardır.

Ancak bu ailelerin çoğunun bir başka ev yapma imkânları yoktur. Dört çocuklu ve annenin ev dışında çalışmadığı tipik bir göçmen ailesi için bir kişinin kazandığıyla yiyecek ve diğer ihtiyaçların yanısıra bir de kira ödemek, mümkün değildir.³

Aşağıda, bir gecekondu mahallesinin kuruluş ve yıkılışının, yanlış anlamaların ve insanların yaşadığı dramın tipik bir örneğini okuyacaksınız (olayın ertesinde bir gazeteden alınmıştır): 23 Nisan 1988 gecesı, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen bin beş yüz aile, aynı anda İstanbul'un Asya yakasının en güneyinde yeralan Kartal'ın yakınındaki Yakacık bölgesinde geniş bir hazine arazisi üzerine bin beş yüz ev ya-

- 2 Kira ödeyen meslek sahipleri, gecekondu yapan geleneksel ailelerin bu imkânlarından düşmanca söz ederler. Kendileri bu tür bir ev yapamazlar, oysa bu mükemmel bir yatırımdır; onların sözüyle, "öyle bir yerde kesinlikle yaşayamayız". Sınıf farklılıkları (ve buna eşlik eden hayat tarzı farklılıkları) bu örnekte orta sınıfın maddi çıkarlarına karşı işliyor; ancak şu da biliniyor ki, zenginler ve büyük firmalar, göçmenleri kendi vekilleri olarak kullanıyorlar; bir anlaşma yapıp arazi imara açıldığında mülkiyetin kendilerine devredilmesini şart koşuyorlar (Keleş (1983: 211-212) benzer bir gecekondu spekülasyonunu tartışıyor).
- 3 1988'de gecekondu bölgelerinde küçük bir dairenin kirası 70.000 lira (95 dolar)den başlıyordu.

parlar. Bu arazi, çöp sahası olarak ayrılmıştır. İnsanlar, yeni yaptıkları mahalleye, 23 Nisan adını verirler. Kısa bir süre önce Başbakan Turgut Özal'ın televizyonda şöyle söylediğini işitmişlerdir: "Yurttaşlar bir gecede gecekondularını yapıyorlarsa, buna tapu vermek de bizim vazifemizdir" (*Cumhuriyet* 27.4.1988) (Keleş de benzer bir olayın 1969 yılında görüldüğünü anlatıyor. Keleş 1983: 213-214).

26 Nisan günü İstanbul Belediyesi, yapılan tüm evleri buldozerlerle yerle bir eder. Polis, buldozerlere taş atan ve tekerlerin önüne yatan kadınlı erkekli yüzlerce öfkeli insanı cop kullanarak dağıtır. Mahallelilerden biri "(Başbakan Özal'ı kastederek) fakirlerin gecekondularının yıkılmayacağına söz vermişti. Şimdi siz gelip bizim onca güçlkle yaptığımız evlerimizi yıkıyorsunuz" diyerek öfkesini dile getirir (*Cumhuriyet* 27.4.1988).

Bu kişilerin arasında bulunan Halis Kara, Çankırı'dan göçetmiş yirmi sekiz yaşında bir fabrika işçisidir. On yıllık evli ve beş çocuklu olan Kara, şöyle der:

Altmış beş bin lira asgari ücret alıyorum, kırk bini kiraya gidiyor. Başka bir yol varsa, söyleyin... Biri bize çok geniş bir arazi olduğunu söyledi. Kahvede oturup konuştuk, hanımlara ve arkadaşlarımıza haber verdik, hep beraber buraya gelip araziyi paylaştık. Herkes on metreye on metrelik birer parsel alıp bunu taşlarla işaretledi. Arazinin tamamında, bin beş yüz civarında aile, aynı anda inşaata başladı. Herkes ilk gördüğü, ya da beğendiği yahut boş bulduğu alanı aldı. Özel bir dağıtım olmadı. (*Hürriyet* 27.4.1988).

Diğer mahalle sakinleri gibi Halis Kara da evleri binlerce kez de yıkılsa, binlerce kez yeniden yapacaklarına and içiyor. Yetkililer de karşılığında, gecekondular yeniden yapılırsa, her seferinde yıkacaklarını söylüyorlar.

İstanbul'a göçmen dalgası ve bu dalganın kentli işçi sınıfı tarafından emilmesi, şehrin karakterini değiştirmiş. Mahalleler eskiden etnik ya da başka kültürel özelliklere göre ayrılırılmış; gelir dağılımı şehir içinde dengeliymiş. Göç dalgasıyla birlikte, şehir yerleşiminde sınıf ve gelire göre bir kutuplaşma olmuş.⁴ Göçmen akını ve kentli işçi sınıfı nüfusunun sürekli şişmesi, şehir çapında gelir düzeyinin düşmesi anlamına gelmiş.

İstanbul sakinlerinin toplam gelirleri, 1978'de ulusal ortalamanın iki katıyken 1985'te bir buçuk katına düşmüş. 1973'te İstanbul nüfusunun %60'ı en düşük iki gelir kategorisindeymiş.⁵ 1987 yılında bu oran %84'e çıkmış. Çok varlıklıların oranı ise (en yüksek gelir kategorisi) bu dönemde %13'ten %6'ya düşmüş.

Yirmi yılı aşkın bir süre içinde servet ve yoksulluk ayrırmış ve şehrin farklı bölgelerine ayrılmıştır. Avrupa yakasında Beşiktaş'ın kuzeyinde kalan Boğaz kıyıları ve Asya yakasında da Bağdat Caddesi civarı her zaman varlıklı kesimin tercih ettiği yerler olmuş; 1973'te bu bölgeler hâlâ belirli bir sayıda düşük ya da orta gelirli insanı da barındırıyor-muş. 1987'de, en yoksullar neredeyse özel olarak Zeytinburnu, Beykoz, Gazi Osman Paşa ve Kartal gibi mahallelere taşınmak zorunda kalmış. 1973'te ilk gecekondu bölgelerinden biri olan Zeytinburnu'nun nüfusunun %82.4'ü en düşük iki gelir kategorisine dahildi. 1987'de bu oran 91.3 oldu.

4 Geçmişte mahallelerin etnik olarak tek tür olmaları özelliği yerini kentin çeşitli bölgelerinin sınıf ve gelire göre ayrılmasına bırakırken bireyler yine de esas olarak hemşehrilik ve akrabalık ilişkilerine göre yerleşmeyi tercih ediyorlar.

5 *Ekonomik Panorama*, 21.8.1988, İstanbul'da gelir dağılımı hakkındaki 1973 tarihli bir çalışmanın Süleyman Özmücür tarafından güncelleştirilmesi.

1973 aylık gelir kategorileri (TL): 0-999, 1000-1999, 2000-2999, 3000-4999, 5000+.

1987(1000 lira) 0-150, 150-400, 400-750, 750-1500, 1500+.

Kategorilerin sayısal içeriği liranın devalüasyona uğramasından dolayı farklıdır.

Şişli ve Kadıköy gibi belirli mahalleler, zenginlerin başka yerlere taşınmasıyla, yoksullaştı. En yüksek iki gelir kategorisinin 1973 yılında Şişli'deki (%19.1) ve Kadıköy'deki (%24.8) oranları, 1987'de 3.85 ve 5.85'e düştü (*Ekonomik Panorama* 21.8.1988).

Göçün, sınırsız yapılaşmanın ve yeni belediye alanlarının ortaya çıkışının bir sonucu olarak, İstanbul mahallelerindeki etnik ve diğer karakteristik ayrımlar ortadan kalktı, yeri sınıf ayrımına bıraktı. Belli bir mahallede oturan kişiler, o mahalledeki kiralari ödeyebilenler oldu.

Bu örüntünün istisnaları da var. Kira artışlarını düzenleyen yasalara göre uzun zamandır aynı evde oturan kişiler, o bölge yüksek kirali lüks bir semt haline de gelmiş olsa, hâlâ düşük kira da ödeyebiliyorlar. Cihangir'de oturan bir aile, Boğazi ve Haliç girişini gören ferah dairelerine ayda 125.000 lira ödüyorlardı. 1986 yılında hemen bitişikteki daireye taşındıklarında, boşalttıkları daire 1.5 milyon liraya kiracı buldu; o caddedeki evlerin rayici buydu.

Ayrıca, varolan ekonomik koşullar altında orta sınıfın gelirlerindeki aşınma yüzünden, bazı genç meslek sahipleri, memurlar ve dükkân sahibi ya da diğer ticaret erbabı gibi serbest çalışanlar, istenmeyen mahalleler olarak kabul ettikleri mahallelerde ev tutmak zorunda kaldılar. Bu nedenle, çok zorlayıcı koşullar olmadıkça, hele de uzun süredir aynı yerde oturdukları için kiralari düşük kalmışsa, insanlar bir başka eve taşınmıyorlar. Örneğin bazı orta sınıf kooperatif evleri, gecekondu mahallelerinin ya da yoksul mahallelerin hemen bitişğinde yapılıyor. Böylece kentli orta sınıf kültürü ile tutucu kırsal gelenekler arasında giyim kuşam, hayat tarzı ve diğer beklentiler açısından bir uyumsuzluk oluyor.

Üstelik, daha eski gecekondu alanlarında oturan ilk göçmenlerin pek çoğu, kendi işlerini kurmuş, kentle daha iyi

bütünleşmiş ve görelî olarak varlıklı durumdadılar. Ancak, çok büyük kültürel farkların varlığı yüzünden, malî başarıları, onların o gelir düzeyindekilerin oturduğu semtlere yerleşmelerine yol açmıyor. Bunların bazıları bu nedenle kendilerine ait, güçlü İslamî inançlara dayalı bir kültür geliştiriyorlar.

Genel olarak, halihazırdaki gecekondu alanlarında oturanların neredeyse tamamının işçi sınıfından oldukları söylenebilir (*Ekonomik Panorama* 21.8.1988). İlk gecekondu alanları ya da eskiden yakın köyler olan mahalleler, bugün kendi işi olan insanların oranının da yükselmesiyle, kentle bütünleşiyor ve daha müreffeh bir hale geliyor.⁶ Yeni gecekondu alanları görelî olarak köy hayatının serbest giysileri ve geleneklerini sürdürüyorlar; eski mahallelerde ise giyim kuşam ve kültür bakımından daha “şehirleşmiş” bir hava hakim, katı İslamî kurallara göre giysiler ve davranışlar sergileniyor, tıpkı kırsal kasabalar ve küçük kentlerdeki gibi.

Araştırma Alanları

Bu çalışma, şehrin farklı bölgelerindeki mahallelerde, özellikle de Ümraniye, Yenikent ve Yolbaşı’nda yürütüldü (son ikisi takma isimler). Ayrıca Kadıköy, Pendik ve Bağlarbaşı’ndan parça başı üreticiler ve atölye işçileri ile mülâkatlar ve Eyüp, Beşiktaş ve başka yerlerde daha genel gözlemler yaptım (haritaya bakınız).

Bu alanlar temsil nitelikleri nedeniyle değil, arkadaşlarının tanıdıklarının olduğu mahalleler olmaları ve bu nedenle de insanların fikirlerini öğrenmemin, gündelik hayatlarını

6 Bunun bir istisnası, İstanbul’un ilk gecekondu mahallesi olan Zeytinburnu’dur. Bu bölgedeki sanayileşme, daha fazla göç çekmiş (*Yurt Ansiklopedisi* 1983: 3999) ve muhtemelen buranın işçi mahallesi özelliğinin sürmesine neden olmuştur.

izlememin daha kolay olması nedeniyle seçildiler. Hepsi de işçi sınıfı mahalleleri idi ve her bir mahallede kadınlar parça başı üretim ya da atölye çalışmasının bir biçimine aktif olarak katılıyorlardı.

Ümraniye, daha önce tamamen gecekondu alanıyken bugün belediye yapısı içine dahil edilmiş olan çok büyük, işlek bir işçi semti. Sürekli yeni göç aldığı için nüfusu hâlâ hızla büyüyor. Ümraniye'nin 1977'deki nüfusu elli binin üzerindedeydi; bu nüfusun çoğunluğunu da Karadeniz bölgesinden ve Yugoslavya'dan göçedenler oluşturuyordu (Tümertekin ve Özgüç 1977).

Gerçekten de, o mahallede tanıştığım bütün aileler, Karadenizli'ydi. Bu şaşırtıcı değil, çünkü beni birbirleriyle onlar tanıştırdı ve daha önce de belirttiğim gibi, gelinen yerler en önemli toplumsal bağ oluşturuyordu. Çoğu çift, İstanbul'a yirmi yıldan daha uzun zaman önce, evlenip gelmiş. Çocukları İstanbul'da doğmuş. Kocalar küçük tüccar, dükkân sahibi, taksi şoförü ve biri de Kuran hocası.

Bu ailelerde kadınlar ve kızlar için kapalı giysiler ve katı davranış kuralları gözlemlendi. Kadınların ve kızların saçları evin içinde de dışında da tamamen kapalı. Evin bahçesinde de otursa, kız ya da kadın, başındaki tülbinden üzerine mutlaka büyükçe bir eşarp takıyor. Ayrıca, bedenlerini tamamen kapatan pardesüler giyiyorlar. Kadınlar, düzenli olarak dua ediyorlar. Erkekler de dindarlığa eğilimli, biri mahalle camiine düzenli olarak gidiyor. Erkekler ve kadınlar, esas olarak ayrı hayatlar sürdürüyorlar.

Yenikent ve Yolbaşı'nda ise hayat biraz daha farklıydı. Bu iki mahallenin adını değiştirdim ve haritada yerlerini işaretlemedim; çünkü bu iki mahalle, diğer geniş ve görelî olarak kişisel olmayan mahallelerden farklı olarak, oldukça küçük cemaatlerden oluşuyor; bu nedenle görüştüğüm ailelerin mahremiyetini korumak istedim.

Yolbaşı, İstanbul'un Asya yakasında, ana yollardan birine tepeden bakan yeni bir gecekondü mahallesi. Çok yoksul bir mahalle; tanıştığım kadınlar mahallelerindeki erkeklerin çoğunlukla resmî iş yerlerinde çalıştıklarını söylediler –belediye otobüsü şoförü ya da yol işçisi gibi. Az sayıda kadın ve erkek de yakındaki fabrikalarda çalışıyorlardı. Evler tahta ya da çimento blokların üzerine çok kötü ve alelacele yapılmışlardı. Oysa mahallenin ortasında, çok büyük, yepyeni bir cami vardı.

Yenikent, Avrupa yakasında, daha eski bir gecekondü bölgesi. En azından sekiz yıldır varolan bu mahallede yollar hâlâ asfaltlanmamış olmasına rağmen, çabucak yapılmış küçük evler yerlerini iki üç katlı apartmanlara bırakmış. Her yer bir ya da iki katlı, çatılarından kalın çelik teller filizlenmiş beton binalarla dolu. Bunlar, malzeme için gerekli para biriktiğinde çıkılacak bir sonraki katın iskeleti.

Mahalleyi şehir merkezine bağlayan ana cadde asfaltlanmış ve kenarlarda birkaç dükkân sıralanmış. Belediye otobüsü var. Bazı evler kaçak ya da ruhsatsız yapılmış, belediye zaman zaman bunları yıkıyor. Ana cadde üzerinde küçük ama bakımlı bir cami bulunuyor.

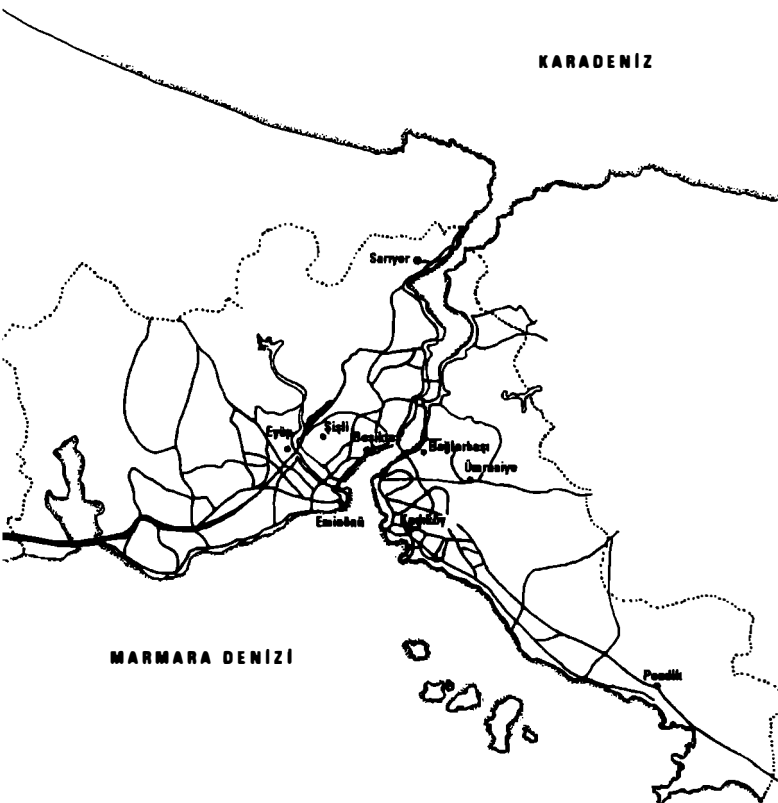
Yenikent ve Yolbaşı'nda kadınlar pardesü, uzun etekler, uzun kollu bluzlar ve üst üste kazaklar giyiyorlar. Başlarına örttükleri tülbent ya da eşarplar saçlarını bütününüyle örtmeyebiliyor. Bazen eşarp gevşekçe bağlanıyor ya da yalnızca başın üzerinde düğümleniyor.

Yollar birbirlerinin evine giden ya da ayaküstü sohbet eden kadınlarla dolu. Gerçi kadınlar ve genç kızlar aile dışından erkeklerle konuşmazlar ama (kamusal alan) sayılan dükkânda karşılaşp karılarının ve diğer kadınların da katılımıyla sohbet eden erkeklere de sık sık rastlanıyor.

Misafir olsa da olmasa da, yemekler genellikle birlikte yeniyor. Ümraniye de ise erkek misafirler, aileden de olsalar ailenin diğer erkekleriyle, ayrı bir yerde yiyorlar. Yolbaşı ve

Yenikent'te tanıştığım kadınlar da müslümandı ve dinî bayramları kutluyorlardı ama onların hayatları Ümraniye'dekilerinki kadar İslamî sınırlamalarla çevrelenmemişti.

Ümraniye'deki aileler gibi Yenikent ve Yolbaşı'ndaki ailelerden bazıları da Karadeniz bölgesinden gelmişlerdi –ancak daha yeni, on-onbeş yıl önce. Karadeniz bölgesinin, İstanbul'a en çok göç veren bölge olduğu düşünülduğünde, bu aileler oldukça tipik örneklerdi. 1960-1965 yılları arasında İstanbul nüfusunun çoğunluğu başka yerlerde doğmuş, genellikle de Karadeniz ve Doğu'dan göçetmiş kişilerden oluşuyordu (Tümertekin ve Özgüç 1977).

İstanbul Şehir Haritası (Harita, Diane Watts).

İKİNCİ KISIM

Emek İdeolojisi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EVLİLİK: DÜNYA EVİ

Toplumsal Kimliğin ve Benlik-Kimliğin Kaynakları

İstanbul'da yaşayan dokuz milyon insan, kendilerini şehirdeki yerleşimlerine göre değil, geldikleri bölgeye, ait oldukları ve kendilerine kimliklerini kazandıran insan grubuna göre konumlandırır. Örneğin Malatya'da doğmuş bir adam, isterse yirmi beş yıldır İstanbul'da yaşıyor olsun, Malatyalı olarak kalır. Bu onu diğer Malatyalılara bağlar, onları gevşek bir karşılıklı yardım zorunluluğu ağı içine sokar. Hemşehri kahvehaneleri, çoğu işçi mahallesinde vardır. Aynı yerden gelen erkekler, sigara ve çay içmek, sohbet etmek, tavsiye ya da yardım istemek için orada toplanırlar.

Kadınlar da genellikle ya akrabalarıyla¹ ya da kendi köylerinden ya da bölgelerinden biriyle evlendikleri için, kocalarının kadın akrabaları yoluyla bölgesel bağlarını korurlar. Belli bir bölgeden gelenlerin yoğun olduğu mahallelerde, bu kadınlar birbirlerini ziyaret ederler. Bu kadınların çoğu kar-

1 Türkiye'de evliliklerin %20'si akrabalar arasında, bunların onda yedisi de birinci derece akrabalar (kuzenler) arasında yapılır (UNICEF 1991: 253).

maşık evlilik bağları ile akrabadırlar; ziyaretler sırasında çocukları için yeni evlilikler düzenlenir, böylece kentteki hemşehriler arasındaki bağlar güçlenir.²

Ancak en önemli referans grubu, hâlâ ailedir. Belgelerdeki “doğum yeri” ve “baba adı” gibi bilgiler, öncelikli kimlik bilgileridir. Evlilik, ailelerin çeşitli kuşakları arasındaki devamlılığı sağlayan bir bağ olarak varolur. Gelinler, ailenin adını sürdürecek oğullar doğurmaları ve burada öne sürdüğüm gibi emek güçleri için, başka ailelerden “alınırlar”.

Gerçi Türkiye’de ailelerin %67’si ve kentli ailelerin de %73’ü çekirdek yapıdadır (UNICEF 1991: 251) ama geniş aile, pratikte ayrı yaşam çözümleri bulunmakta da olsa, hâlâ güçlü bir kültürel ideal olarak yaşar (Kandiyoti 1988: 278). Bitişik aileler ayrı hanelerde de yaşasalar, maddî imkânları paylaşırlar; Abadan-Unat, buna “işlevsel geniş aile” der (1986: 186).

Babayerli geniş aile genellikle klasik ataerkinin gelişmesi ve yeniden üretimi ile bir arada düşünülür.³ Ancak aile hayatının gerçek yapısal düzenlemeleri, ataerkil aile sisteminin bir parçası olan denetim ve boyun eğme biçimlerini etkilemeden, farklılaşabilir. Klasik ataerkil aile ideal tipi, gerçek yapısı ister geniş olsun ister olmasın, burada geleneksel aile olarak anılmaktadır.

Geleneksel ailede en yaşlı erkek, genç erkekler de dahil olmak üzere tüm aile üyeleri üzerinde otorite sahibidir. Kızlar erken yaşlarda kayınpederlerinin (fiziksel varlıkları ile ya da fiilen) reis olduğu ailelere verilirler. Böylece kocalarına, kocalarının akrabalarına ve özellikle de kayıinvalidelerine boyun eğerler. Kadınlar babasoylu ailede konumlarını ve eko-

-
- 2 Birbirlerine yakın oturan kadınlar birbirlerini daha sık ziyaret ederler ama hemşehrilik ve aile bağları oturulan yerlerin yakın olmasına yol açabilir de açmayabilir de.
 - 3 Kandiyoti (1988) bu genel kavramlarla ilgili kısa bir tanımlama yapıyor ve sonra bunu karşılaştırmalı bir perspektif içinde tartışmaya başlıyor.

nomik güvencelerini ancak erkek çocuk doğurarak koruyabilirler. Kandiyoti, buna şunu da ekliyor: baba soyu, kadınların hem emek gücüne hem de doğurganlığına bütünüyle el koyar, onların emeklerini ve üretime katılımlarını görünmez kılar (1988: 279). Genç kadınların katlandıkları güçlükler, zamanla kendi gelinleri üzerinde uyguladıkları otorite ve denetimle yer değiştirir. İktidarın hayat döngüsüne bağlı olan döngüsel doğası, kadınların ataerkil değerleri içselleştirmesini teşvik eder.

Erkeklerden kaçma ve örtünme gibi sınırlamaların statü ve namus işaretleri olarak değer kazanması, kadınların süregiden ataerkil pratiklerle işbirliğini güçlendirir. Erkeklerle kadınların birbirinden ayrılması, kadınların, erkeklere ekonomik bağımlılığını derinleştirir; çünkü kadınların, ev dışında hareket etmeyi gerektiren ticaret türü⁴ ekonomik etkinliklere girmesini engeller (Kandiyoti 1988). Türkiye’de ayrım genellikle kadınlarla erkeklerin yaptıkları işlerin ayrı ayrı düzenlenmesi şeklinde, daha az katı olarak tanımlanır. Çarşaf türü tam tecrit, enderdir. Örtünme de, çeşitli derecelerde bedenini, saçın ve yüzün örtülmesi gibi çeşitli biçimler alır. Aynı mahallede kısa kollu giysiler ve açık saçlardan bedeni tamamen kapatan giysiler ve türbanlara kadar çeşitli tarzları birarada görmek mümkündür.

Yine de, toplulukta herkes tarafından uygun kabul edilen “açıklık” ölçüsünün bir sınırı vardır. Bu sınırın ötesine geçtiklerinde kadınlar komşu erkeklerin tacizine uğrayabileceklerini düşünürler. Ziyaret ettiğim gecekondu mahallelerinde kolsuz ya da kısa bluzlar ya da dar elbiseler uygun sayılan “açıklık” sınırını geçiyordu. Ancak değişmez kesinlikte kurallar da yoktu. Hem “kapalı” hem de “açık” giysi tarz-

4 Örneğin Sahraaltı Afrika’da kadınlar ticari etkinliği yürütürler ve bu onlara emeklerini denetlemek ve ürünlerine el koymak isteyen erkekler karşısında belirli bir özerklik sağlar. Bu özerkliğin bedeli ise çekeşliliğin getirdiği güvensizliktir (Kandiyoti 1988).

ları sürekli değişiyor, uygunluk sınırları neredeyse yıllık olarak belirleniyordu.

Geleneksel ataerkil aile özellikleri, dini pratiklerin yoğunluğuna bağlı olarak daha da artar. Türklerin yüzde doksan dokuzu Müslüman. Ama tanıdığım pek çok Türk, Ramazan ayında oruç tutsalar ve iyi bir Müslüman hayatı sürmeye çalışsalar da, düzenli olarak namaz kılmıyor, camiye gitmiyorlar. Bazı kadınlar ve erkekler daha sofu, düzenli olarak namaz kıılıp çocuklarını Kuran kurslarına gönderiyorlar. Bu ailelerin yeleri İslamî zelliklerine daha çok vurgu yaptıkları ve kendilerini esas olarak böyle tanıttıkları için,⁵ bu aileleri dindar aileler olarak anacağım.

Bu ailelerde, yukarıda tanımladığım geleneksel ataerkil ailenin ahlakî sınırlılıklarının desteklenmesine büyük önem verildiğine dikkat ettim. Kadınların giyimleri, ev dışındaki hareketleri ve kadın erkek etkileşimi, benzer mahallelerdeki işçi ailelerindekiinden daha fazla kısıtlanmıştı. Kadınlar bu sınırlılıkları dinin gereği olarak yorumlayıp bunlara uymaya çalışıyorlardı. Kendilerinin ve diğer kadınların bu konudaki başarısı, sık sık rastladığım bir konuşma konusuydu.

Burada fazla irdelenmeyecek üçüncü bir aile tipi de tutucu dindar ailelerdi. Bunlarda, aile yeleri bazen bir tarikata bağlı olabildikleri gibi, kadınlar da tamamen tecrit edilebiliyorlar, çarşaf giyebiliyorlardı. Böyle aşırı tecrit ve örtünme, bildiğim dindar ailelerde bile aşırı ve gereksiz olarak nitelep onaylanmıyordu.

Bu alışma, esas olarak geleneksel ve geleneksel dindar aileler zerine. Bunlar cinsiyet ve yaşa dayalı ilişkilerin yapısındaki benzerlikleri ifade etmeye yarayan ideal tip kurguları. Bu ideal tipleri kullanırken, benzerlikleri göstermek ka-

5 Bir kadın bana komşularının kendisine inançsız birinin evinde oturmasına ve onu bu kadar sık ziyaret etmesine nasıl izin verdiğini sorduklarını anlattı. Onlara iyi yürekli olduğum, sözümü tuttuğum ve İslamıyetle ilgilendiğim için buna izin verdiğini söylemiş.

dar, dindarlık derecelerindeki ve dinî ideallerin gündelik hayatta uygulanmasına ilişkin bilinçteki farklılıkları da ortaya koyabilmeyi amaçladım.

Geleneksel ailede anne baba ve çocuklar sadakat ve kendini feda etmeyi vurgulayan güçlü duygusal bağlarla bağlıdır. Bir erkeğin sadakatının, kendi anne babasına ve çocuklarına karşı olduğu düşünülür. Kadının ki ise kocasına ve çocuklarına karşıdır (özellikle de oğullarına). Karı koca arasındaki ilişkiler, özellikle koca açısından, bağlılıktan çok görev ve mecburiyete dayalıdır.

Geleneksel ailenin varlığı ve devamının temel ön koşulu, evliliğdir. Türk toplumsal pratikleri, bireyin evli olmasını gerektirir ve çok büyük toplumsal, kişisel ve ekonomik baskılarla bunu sağlamaya yönelir. Hem kadınlar hem de erkekler, evliliğin, yetişkinliğin ve toplumun birer üyesi olarak kimliklerinin gerekli bir bileşeni olduğuna inanarak toplumsallaşırlar.⁶ Bekâr kalmayı ya da boşanmayı seçen bireyleri güçlü bir kamusal baskı bekler (toplumsal olarak düzenlenmiş bazı koşullar dışında).

Erkek ve kadın cinsiyet kimliği, tamamlayıcı bir biçimde yapılandırılmıştır. Erkekler kendilerini ev işlerini yapmaktan aciz olarak görürler, kadınlar ise bu işleri kadın olarak kendi değerlerinin bir ifadesi olarak algırlar. Erkeklerin kendilerine bakamayacakları kabul edilir, bu nedenle de ihtiyaçlarını karşılayacak bir kadın olmayan evde yaşamamanın mümkün olmadığı düşünülür. Bir erkek evlenmemiş ve yalnız yaşıyorsa, yemek, çamaşır ve temizlik gibi ihtiyaçlarının anneleri tarafından karşılanması beklenir –anne bunu kendi yapabilir, akrabalarından yardım isteyebilir ya da birini tutabilir. Böylece erkek evlenmemiş bile olsa, kadınsız kalmaz ve bu ilişki büyük ölçüde işgücü verme ve alma üzerinden ifade edilir.

6 Bununla yetişkinlik boyunca da süren toplumsallaşma kastediliyor; yalnızca çocukluk değil.

Bir erkeğin çocuk sahibi olabilmesi için evlenmesi beklenir. Kadın eşin kimliği esas olarak ev işlerine bağlı olduğundan, “bir erkeğin kendisine bakacak bir kadına ihtiyacı vardır” ve “bir erkeğin çocuklarını taşıyacak bir eşe ihtiyacı vardır”, ifadeleri aynı cümlelerin iki yüzüdür.

Erkeğin evinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için bir kadına ihtiyacı olduğu fikri, çocukluk eğitiminden itibaren aşılır. Oğlan çocuğa annesi ve kızkardeşleri hizmet ederler; çocuğun ev işlerine yönelik herhangi bir ilgisi teşvik edilmediği gibi, bazen alaya bile alınır.

Ancak bunun istisnaları vardır. Birden fazla oğul olan ailelerde bir işbölümü olduğunu defalarca duydum. Bu durumda oğlanlardan biri ya da ikisi evin günlük işlerine yardım etmeye yönlendirilirler, diğerleri daha çok “erkek işi” olarak görülen işleri üstlenirler.

Bir kadın arkadaşım, şimdi orta yaşa gelmiş olan tanıdığı bir adamın hikâyesini anlatmıştı. Bu adamın annesi durmadan şöyle şeyler söylermiş: “Benim oğlum, çok iyi, çok kıbar. Benim için perdeleri asıyor. Onunla alay ediyorlar. On beş kez nişanlandı ama yürümedi.” Bir zaman sonra adam Trakyalı bir kızla evlenmiş ve annesiyle beraber aynı evde oturmaya devam etmişler. Sekiz yıl sonra, adamın karısı depresyon tedavisi görmeye başlamış. Kadın, kocasının annesiyle birarada yaşamasından yakınıyormuş. Derken, adam terfi edip bir başka şehre atanmış. Ama o gitmeyi reddetmiş çünkü annesini bırakmayı istemiyormuş. Karısı ayrı eve çıkmak için ısrar etmiş. Adam “neden?” demiş. Şimdi annesiyle karşılıklı dairelerde oturuyorlarmış.

Bu hikâye anlatılmaya başlandığında orada bulunan bir başka kadın “başka ailelerde de kadınsı erkekler var” dedi. Hikâyeyi anlatan kadın da onayladı. Anlattığı adamın çocukluğunda kız olmak istediğini, kız giysileri giydiğini ve saçlarının da uzun olduğunu söyledi. “Bende öyle giyinmiş

bir resmi var. Annesi ona aşırı düşkündü. Acayip bir çocuktu” diye ekledi.

Bu konuşmada beni ilgilendiren şey hikâyenin kendisi değildi, çünkü zaten istisnai bir durum olduğu söylenmişti (gerçi en azından genel hatlarıyla bu hikâyenin az rastlanan bir hikâye olmadığını söyleyenler de oldu). Bir erkeğin gündelik ev işlerini yapmasıyla ve bir anlamda annesiyle “evli” olmasıyla kadınsılığın eşitlenmesi beni çok şaşırtmıştı. Nitekim, yukarıda anlatılan hikâyenin istisnai olduğunu göstermek için kadınların anlattıkları örnekler –erkeklerin erken yaşlarında ev işleriyle ilgilenmelerinin engellendiği hikâyeler– aslında benim ev işlerine yardım etmenin erkekliğin oluşumu ve sürdürülmesine aykırı olarak görüldüğü yolundaki fikrimi destekledi. Hikâyedeki adamla hem hikâyedeki diğer kişiler, hem de hikâyeyi anlatan kadın alay ediyordu.

Erkeğin alay edilme korkusu, yetişkinliğe kadar uzanır. Ev işlerine yardım eder ya da evde çok fazla zaman geçirirse erkekliğini kaybedeceğinden korkar. Aile dışındaki kişiler kendisinden “kılıbık” olarak söz ederlerse şerefi ve otoritesi zarar görür.

Bu nedenle Türk erkekleri ana babalarının evinden ayrılmak için evlenmek zorundadırlar. Çoğu ev sahibi, yalnız bir erkeğin eve iyi bakamayacağı, yalnız bir kadına ise iyi gözle bakılmadığı için, yalnız yaşayan erkek ve kadınlara ev kiralamaz.

Kadınlar tabii ki eve bakabilirler, bunun için çok erken yaşlardan itibaren eğitilmişlerdir; ancak başlarında bir erkek (aileden biri ya da koca) olmadan kendilerini (erkeklerle karşı) koruyamayacakları düşünülür. Bu nedenle, himaye edilmeden yaşamayı seçen bir kadının bu seçimi yapması için korumacı olmayan erkeklerle (gayri meşru) ilişkide olmasından başka bir sebep olamayacağı düşünülür.

Bir kadının ailesinin evini terk edebilmesi için evlenmesi gerekir.

Bekâr bir erkek, kendi başına bir ev tutacak kadar para kazanabilir ama bunu yapabilmesi çok zordur. Aynı sebeple, yalnız yaşamaya yetecek kadar para kazanabilen bekâr kadınların da çok küçük bir bölümü bunu anne babalarıyla yaşamaya tercih eder. Az sayıda kadın yalnız yaşar ama ancak üst sınıfın yaşadığı mahallelerde ve bir rezaletten sürekli olarak sakınarak (yalnızca çocuk doğurma yaşını geçmiş dul kadınlar dedikoduya meydan vermeden yalnız yaşayabilirler). Bu mahallelerde bile bir kadın evden atılma korkusuyla, erkekleri evine davet edemez, sık sık geç saatte eve dönemez, vb.

Orta sınıftan eğitimli bir kadın, zenginlerin oturduğu Bebek'te kendi evinde yaşıyormuş. Bir ara erkek arkadaşı onunla oturmaya başlamış. Kadın bir başka erkeği evine davet etmemeye özen gösteriyormuş ki fahişe olarak çalıştığı sanılmasın. Bir gece erkek arkadaşıyla kavga etmişler, komşular da seslerini duymuş. Sonraki hafta, apartman yöneticisi gelerek apartman sakinlerinin şikâyetçi olduklarını, bu nedenle evi boşaltmasını söylemiş (muhtemelen yönetici, komşular tarafından kadının ahlaksızca davrandığı konusunda bilgilendirilmişti). Kadın komşularının aşağılamaları ve küçümsemeleriyle yüzleşmemek için hemen o akşam eşyalarını toplayıp evi boşaltmış. Yalnız yaşamayı seçen bekâr bir kadın, bir ayıp çukurunun üzerinde hoşgörû ipi üzerinde yürür.

Diğer yandan, yalnız yaşayan bekâr bir erkeğin hareketleri daha serbesttir ve komşularının gözü daha az üzerindedir; ancak o da *başkalarının* ayıpları üzerinde, daha kalın bir ip-te yürümektedir. Varlığından kuşku duyulmayan cinsel açlığını karşılayacak meşru bir yol (eş) olmadığı için çevresinin namusuna yönelik bir tehdit olarak algılanır.

Orta yaşlı, meslek sahibi, dul annesi ve kız kardeşi ile birlikte yaşayan bekâr bir erkek, İstanbul'un Asya yakasında şık bir semtte bir ev alabilecek parayı biriktirmeyi başarmış. Arada sırada çalışmak ve hastalıklı ve huysuz annesinin duygusal baskısından kurtulmak için birkaç günlüğüne buraya geliyormuş. Bir gün kız kardeşi çiçekleri sulamak için gelmiş. Kapıyı açarken komşu kadın gelip kim olduğunu sormuş. Kız da ev sahibinin kız kardeşi olduğunu söylemiş. Bunun üzerine kadın bağırmaya başlamış: "Buna inanacağımı mı sandın? Bu mahallede namuslu aileler oturuyor. Buraya gelmeye nasıl cûret edersin?".. Çok sarsılan kız durumu ağabeyine anlatmış, o da hayâl kırıklığı içinde "hiç bir yerde huzur yok" demiş ve komşunun kapısını çalıp kızın gerçekten de kız kardeşi olduğunu söylemiş.

Bu gibi olaylarda namussuzlukla suçlanan taraf kadın olur, çünkü bekâr (dolayısıyla da cinsel bakımdan doyumsuz) bir erkeğin onu çağırması doğal kabul edilir. Adamın annesi de ayıplanır, çünkü oğluna uygun bir gelin bulmakta başarısız olmuştur.

Evlilik hem biyolojik olarak gerekli hem de kişinin ailesine ve topluma karşı vazifesi olarak görülür. Çok küçük bir Batılılaşmış elit grup dışında, evlilikler müstakbel damatla gelinin rızaları da alınarak, düzenlenir.⁷ Şimdilerde, kentlerde müstakbel gelin ve damatlar genellikle iki ailenin de huzurunda görüştürülüyor ve evliliği kabul ya da reddetmeleri-

7 Köylerde, evliliklerin %63'ü önceden ayarlanır; bu rakam kentlerde %19'dur (Timur 1972 aktaran Abadan-Unat 1986: 172). Bu rakamlar anne babaların müstakbel eşleri bir araya getirdiği ama son kararı çiftin verdiği evlilikleri içermiyor.

Oya Çitçi, kamuda çalışan kadınlarla ilgili çalışmasında (Aktaran Abadan-Unat (1986: 56), bu kadınların yalnızca %10'unun eş seçerken tamamen bağımsız hareket ettiklerine, %79.6'sının ise "aileleriyle görüştüktan sonra son kararı kendilerinin verdiğini" söylediğine işaret ediyor. Anne babalarla "görüşülerek" yapılan evlilikler genellikle akrabalar arasındadır (birinci ve ikinci derece kuzenler).

ne imkân tanınıyor.⁸ Bu buluşmalar kızın değil yakın bir akrabasının evinde düzenleniyor ki kızın çok sayıda talibini reddettiği, kaprisli olduğu yolunda dedikodular çıkmasın.

Evlilikler genellikle erken yaşta yapılıyor (böylece bedensel arzuların baştan çıkarıcılığına kapılmanın ve namusa hâlel getirmenin önü alınmış oluyor). Yakın zamanlara kadar Türk kadınlarının %50'si on beş ve on yedi yaşları arasında evleniyorlardı (Abadan-Unat 1986: 173). Daha yeni istatistikler kadınların ortalama evlilik yaşının yirmi ikiye yükseldiğini gösteriyor. Erkekler ise ortalama yirmi altı yaşında, askerlikten sonra evleniyorlar (DİE 1989: 1).

Genç kızlarla erkekler arasında evlilik öncesi herhangi bir kişisel ilişki olmadığı için, evlilik ilişkisi de paylaşma ve iletişim değil, görev ve sorumluluk üzerine dayanıyor (paylaşma ve iletişim gündelik hayatın yapısı, cinsiyetçi işbölümü vb. nedenlerden ötürü ileride de engelleniyor). Karı koca arasındaki ilişkiler kültürel olarak dayatılan ve iş bölümü ve sorumluluklarla da pekiştirilen ilişkiler olarak ifade buluyor.

İki taraftan birinin evlilik rolünü yerine getirmemesi, örneğin ailenin geçimini sağlayamaması ya da çocuk doğuramaması, boşanmaya neden olabiliyor.⁹ Ancak boşanmanın toplumsal olarak hoşgörülmemesi ve malî ve yasal güçlükler yüzünden kadınlar, genellikle erkeğin sürekli olarak işsiz ya da alkolik olması, kendilerini dövmesi, metres tutması ya da evi terketmesi durumlarında bile evli kalmayı tercih edi-

8 Bu ziyarette müstakbel gelin misafirlere küçük fincanlarda kahve sunar. Talibini beğenirse, ona çok şekerli bir kahve verir. Evlenmek istemiyorsa, şekersiz kahve verir. Odadaki kimse genç erkeğin reddedilmeyle kendisinin yüzleşmesine yol açan bu iletişimi bilmez. 1970'lerin sonunda dış ödemeler dengesindeki açıklar yüzünden kahve ithali engellendiğinde, aileler arasındaki ziyaretlerde kahve yerine çay ikram edilmesi gerekti. Çay da küçük, cam bardaklarda sunulur, bunlarda şeker miktarı neredeyse görünür. Bu geleneği 1976'da Ankara'da da gözlemlemiştim ama daha önce İstanbul'da hiç karşılaşmamıştım.

9 Boşanma nedenleri: zina, öldürmeye teşebbüs, şiddet, yüz kızartıcı suç, onursuz bir hayat, terk, delilik, geçimsizliktir (Abadan-Unat 1986: 177-180). Aileyi geçindirememek ve kısırlık da bu nedenler arasına girebilir.

yorlar. Erkekler evliyken bir metres tutabiliyorlar ya da ikinci kez evlenebiliyorlar –dinî nikahla, çünkü çok eşlilik Türkiye’de yasal değil.¹⁰

Evlenmek ve evli kalmak yolundaki büyük toplumsal baskının yanı sıra, evlilik, geleneksel ailedeki genç kız için cazip bir seçenek. Genç bir kız, evlilik yoluyla yetişkin statüsünü kazanabilir. Bir dokunuşla erkeğin himayesi kadar denetimi ve “sahipliği” altına girer ve çocukluktan (kız, kız çocuk anlamına geldiği gibi, bakire de demektir) yetişkinliğe geçer.

Evli bir kadın, benzer durumdaki diğer kadınlar arasında görüşlerinin bir ağırlığı olan, saygıdeğer bir kadındır. Evlilik, ona denetimli ve sınırlı da olsa, belli bir statü sağlar. Çocukluktan çıkmış bir kadın evli değilse aynı biçimde saygı görmez ve dinlenmez. Kırk yaşlarında, üniversitede profesör olan ve hiç evlenmemiş bir kadın, “aile toplantılarında benim uzman olduğum bir konu bile olsa kimse beni dinlemiyor. Ama kuzenimin karısını dinliyorlar, oysa o lise mezunu bile değil. Sırf o evli ve ben evli değilim diye...” diye yakınıyordu. Delaney (1987: 42) Türkiye’de evli olmayan kadınların toplumsal olarak görünmez olduklarını yazar.

Evli bir kadının misafirlerini (akraba ya da komşu kadınları) ağırlayabileceği bir evi vardır.¹¹ Kişinin kendi evinde hizmet etmesi, statü ile yakından bağlantılıdır; “hizmet edilmek”, bir şereftir. Kadınlar kocalarına, çocuklarına ve misafirlerine hizmet ederler.

Evliliğin en önemli getirisi (hem kadın hem de erkek için) çocuklardır. Çocuğun doğumu, babası için ailesinin devamı, annesi için ise ailesinin başlangıcı anlamına gelir. Çocuk-

10 Dini nikah devlet tarafından kabul edilmez ve koca öldüğünde ne eş ne de çocukları mirastan hak talep edemezler. Çocuklar nüfus cüzdanı edinmek ve okula kayıtta güçlük çekerler.

11 Ancak bir bakıma evin kullanım hakkı kocanın ailesi ile paylaşılır.

lar anababalarının gerçekten yetişkin olduklarının göstergesi, saygı ve statü sembolü, ekonomik devamlılık, güvence ve ileride işgücü anlamlarına gelirler.

Bir erkekle kadın evlendiklerinde, dünya evine girdikleri söylenir. Dünya, “insanlar”, “hayat” ve “yeryüzü” anlamlarına gelir. Evlilik de hayata ve insanların arasına karışmak anlamlarına gelir. Bekâr erkek ve kadınlar, çocuklar sınıfında, hayatın seyircileri, hâlâ öğrenenler ya da oyuna katılmaktan aciz olanlar olarak kalırlar.

Emeğin Paylaşımı

Evlilikten sonra genellikle kadının kendi ailesiyle bağlarının zayıflaması, kendi evine karşı görev ve yükümlülüklerinin kocasının evine ve onun ana babasıyla diğer akrabalarına yönelmesi beklenir. Ancak, evli bir kadın tüm dikkatini ve emeğini kocasına, çocuklarına ve kayınvalidesine borçlu da olsa, ana-kız ilişkileri evlilikten sonra da önemini sürdürür. Bu da kadının emeği ve zamanına ilişkin çatışan taleplere yol açar; kadın (ve kadının ailesi) bu talepleri, onun kocası ve kayınvalidesiyle sürtüşmeye girmesini önleyecek biçimde, dikkatle öne sürerler.

Kadın, evlilikten sonra da öncekilerin aşağı yukarı aynı sorumluluk ve görevleri üstlenir; aynı şekilde, erkeğin ayrıcalıkları da hemen hemen değişmez. Erkeklere anneleri ve kızkardeşleri yerine (ya da onlara ek olarak) karıları hizmet eder. Kadınlar kocalarına, kocalarının akrabalarına (özellikle annelerine), erkek çocuklara, misafirlerine ve kocasının ailesinin misafirlerine hizmet ederler; tıpkı evlenmeden önce ana babalarına, erkek kardeşlerine ve ana babalarının misafirlerine hizmet ettikleri gibi.

Evli bir kadının ev dışındaki hareket alanı sınırlı olmaya devam eder; tıpkı dokuz on yaşından itibaren babası ve er-

kek kardeşleri tarafından sınırlandırıldığı gibi. Ancak yakın komşular ve akrabalar arasındaki ziyaret çemberine girebilir; bu çember çok geniş olmasa da kadına ev dışında bir hareket alanı sağlar.

Evlilik bir kızın toplumsal olarak yetişkin ve kendi evinin sahibi olmasını sağlayan avantajlarının yanı sıra, kadının ataerkil aile içindeki konumunu biraz daha iyileştiren erkek çocuğun doğumundan önce, birçok dezavantaja da sahiptir.

Evlenen kadının kendi ailesiyle ilişkileri genellikle kesilir. Bu, dünürler arasında daha fazla karşılıklılığın olduğu Arap kültüründen farklıdır. Araplar arasında kadının kendi ailesiyle bağları ve ailesinin kadının namusunu korumayla ilgilenmesi de devam eder (Meeker 1976). Evlenen Türk kadının konumu, akraba evliliği yaparak kendi ailesiyle bağlarını sürdürdüğü ve bu bağların ona ataerkil hane içinde güç kazandırdığı Arap kadınlarının konumundan daha fazla, devrim öncesi Çin'deki "yabancı gelin" konumuna benziyor (Kandiyoti 1988). Meeker ve Kandiyoti, bu farkı Türklere akraba evliliğinin Araplardakinden daha az sayıda olmasıyla ilişkilendiriyorlar.

Bir Türk kadını kente göçetmişse, kendi ailesiyle iletişimi kesin olarak kesilebilir. Tanıdığım bir kadın, on altı yaşında evlendiğinde İstanbul'a göç etmiş, yirmi yıldır çeşitli gecekondu mahallelerinde yaşıyor. Bu süre içinde annesi onu bir tek kez, önceki yıl, iki haftalığına ziyaret etmiş. Her yaz kadın Karadeniz kıyısına, kocasının ailesinin şeker pancarı hasatına yardıma gidiyor. Orada üç ay kalıyor. Bu süre içinde otobüsle yedi saat uzaklıkta olan kendi köyüne yalnızca bir kez, bir haftalığına gidebilmiş.

Kadının ailesi yakında da otursa, kocası onları görmesini yasaklayabilir. Bu yasağa itaat etmemek şiddetli bir biçimde dövülmeye, hatta bazı gazete haberlerine bakılırsa, öldürülmeye bile yol açabilir. Ancak bazı kocalar, karılarının ken-

di ailelerini ziyaretine izin verirler. İlerki bölümlerde kadının kendi ailesiyle ilişkileri ve kocasının tepkisinin erkek ayrıcalığı ya da akraba evliliklerinin görelî yaygınlığını değil, daha çok kadının emeğinin bölüşümüne ilişkin mücadeleyi yansıttığını ileri süreceğim.¹² Bu mücadelede önemli bir faktör, kadının ailesinin toplumsal ve malî gücüdür; bu faktör, onların kızlarının emeğine, yardımına ve manevî desteğine ulaşmalarını kolaylaştırabilir.

Bir kadın kocasının evine gelin¹³ gittiğinde, kayınvalidesinin emek ve hizmet beklentilerini karşılamakla yükümlü hale gelir. Aynı evde yaşayıp yaşamamaları, bu durumu etkilemez. Evlilik ve kadın emeği arasındaki ilişki, aşağıdaki deyişte ifade edilmiştir:

Delikli taş yerde, gelinlik kız evde kalmaz.

Bu deyim, tıpkı delikli taşın bulgur öğütmek için kullanılması gibi, evlenme yaşına gelen kızın da kaçınılmaz olarak gelin olacağı anlamına gelir. Delikli taş ile gelin arasında emek işlevleri bakımından kurulan bağlantı açıktır.

Gelin mümkün olduğunca kocasının ailesine yakın, kendi ailesinden uzak bir yere yerleştirilir. Böylece muhtemel talep çatışmalarından kaçınılmış olur. Ancak kadının kendi ailesine, özellikle annesine karşı sorumluluk duygusu, çok güçlüdür. Evlendikten sonra kadın kendi ailesiyle bağlantısını mümkün olduğunca sürdürmeye çalışır. Ailesi de düğünden önce kızlarının mümkün olduğunca kendileri-

12 Kocanın karısının kendi ailesiyle ilişkisine izin verme kararı onun karısıyla ilişkisinin iyi olmasından ve kendini tehdit altında hissetmemesinden olumlu yönde etkilenebilir. Ancak bu, kadının ve annesinin zaman ve sorumluluklarını dikkatle ayarlamalarını gerektirir.

13 Bu sözcük, sözlük anlamıyla, “gelen kişi” demektir. Bu, kadının hayatı boyunca kocasının ailesi tarafından ona hitap biçimidir. Hiç bir zaman “oraya ait olan” haline gelmez. İngilizce karşılıkları, “gelin”in yabancılik duygusu ve düşük hiyerarşik konum anlamlarını içermedikleri için, tam anlamı vermiyorlar.

ne yakın bir yerde oturması için pazarlık yaparlar. Özellikle kendi ailesinin kızın emeğine muhtaç olduğu durumlarda, bu daha fazla görülür. Gelinin ailesi nüfuzluysa ya da damadın ailesi güçsüz yahut uzaksa, kızın ailesine yakın, genellikle de aynı mahallede oturması sık görülen bir durumdur.¹⁴

Aşağıdaki üç örnek, kadının emeğinin evlilikte yeniden bölüşümü üzerine çıkan çatışmaların nasıl üstesinden geldiğini yansıtmaktadır. İlk iki örnek, bir kızın ana babasının kızları evlendikten sonra kendilerine yakın olmasını nasıl başardıklarını gösteriyor. Üçüncü örnek ise norm olanı – yani evlendikten sonra kadının ailesiyle bağlarının zayıflamasını gösteriyor.

İlk örnekteki aile, uzak bir akrabayla evlilik hazırlıkları içindeki en büyük kızları Güler'in emeğine ihtiyaç duyuyordu. Damadın ailesi hem malî olarak daha aşağı bir düzeydeydi, hem uzakta yaşıyorlardı, hem de ona arka çıkacak güçlü bir aile reisi yoktu. Bu durumda gelinin ana babası kızlarının aynı mahallede oturması ve kendi ailesinin işlerinde çalışmaya devam etmesini ayarlayabildiler.

Deniz, Kadıköy'ün işçi mahallelerinden birinde, küçük bir apartmanda kapıcılık yapıyordu. Sembolik bir ücret alıyordu ama kira vermiyordu, elektrik ve su parası da ödemiordu. Kocasını Eminönü'nde küçük bir işyerinde memurluk yapıyordu. Dört çocukları vardı; üç kız ve en küçükleri olan bir oğlan. Deniz, temizlik yaparak ve çamaşıra giderek ek gelir kazanıyordu, mahallede oturan yaşlı bir kadına bakarak da kü-

14 Bir erkek için kayınpederi ve kayınvalidesiyle aynı evde, hatta aynı apartmanda oturmak, istenir bir durum olarak görülmez. Diğer yandan gelin, eşinin ailesine mümkün olduğunca yakın oturur, aynı evde değilse, genellikle aynı apartmanda. Zengin aileler, her bir dairesinde oğulları ve kızlarının yaşayacağı apartmanlar yaptırabilirler. Evli kızın bu apartmanda mı yaşayacağı yoksa başka yerde kirada mı oturacağı, kocasının ailesinin mülk gücüne bağlıdır. Eğer ev kiraya verilirse bu gelir, kadının altınlarından farklı olarak aile gelirinin bir parçası olarak kabul edilir ve böyle harcanır.

çük bir ücret alıyordu. Ayrıca, uzakta olan apartman sahibinin tamirat ve diğer masraflar için gönderdiği parayı akıllıca kullanarak bir bölümünü tutabiliyordu. Bütün bu kaynakların birleşimi, ailenin geçinmesine ve çocukların düğün masrafları için para biriktirmelerine yetiyordu.

İki büyük kız apartmanın temizlik işlerine yardım ediyorlardı ve en büyük kız, on altısındaki Güler, apartmanın bütün ufak tefek işlerini yapmanın yanı sıra, annesi yaşlı kadına bakmaya gittiğinde temizlik ve çamaşırı da yapıyordu.

Güler, bir yıl önce uzak bir akrabasıyla evlendi. Damadın babası ölmüştü ve annesi Doğu'daki köylerinde yaşıyordu. Şimdi ailenin reisi olan en büyük ağabeyi kardeşiyle ilgilenmiyordu ve düğün için çok az yardım etmişti.¹⁵ Bu nedenle Güler'in ailesi bütün düğün masraflarını karşıladı.

Güler bir ay önce bana Boğaz'da kendi evinde yaşamak istediğini söylemişti ama genç çift, yürüyerek beş dakikalık mesafede Deniz'in akrabalarının oturduğu apartmanın giriş katında ucuz bir daire tuttular. Güler'e neden onun istediği gibi Boğaza taşınmadıklarını sorduğumda, en iyisinin bu olduğunu, yoksa ailesini özleyeceğini söyledi.

Çok geçmeden, Güler'in sanki hiç evlenmemiş ve taşınmamış gibi hep binada olduğunu farkettim. Bütün gün ana babasının evindeydi; temizlik yapıyor, bulaşıkları yıkıyor ve kardeşleriyle ilgileniyordu. Temizliğe ve çamaşıra gitmeye de devam ediyordu. Bu işler için ücret, annesine verilme-ye devam ediyordu. Neden yeni evinde daha çok zaman geçirmediğini sorduğumda, ailesiyle olmayı özlediği cevabını verdi. Küçük bir duraklamadan sonra ekledi: "Çok yo-

¹⁵ Geleneksel olarak düğün masraflarını damadın ailesi öder; bunun içinde salon kirası, yüzün üzerindeki misafire en azından bir parça pasta ve limonata ikram edilmesi, çifte altın ve para takılması gibi masraflar vardır. Damadın ailesinin ayrıca eşyaları da alması gerekir (salon ve yatak odası), ayrıca takılacak altın bilezikler, kolyeler ve ev eşyalarının pazarlığı önceden yapılır. Damadın ailesi alışverişi de yapar ama bunlar çok fazla tutmaz.

ruluyorum. Buradan çıkınca eve gidip temizlik yapıyorum ve yemek pişiriyorum”. Ama sonra gülümseyip şöyle söyledi: “Ama aileme bu kadar yakın olduğum için memnunum”.

Banu, daha modern, orta sınıf bir mahallede oturuyordu, yirmi iki yaşındaydı ve üniversiteyi bitirmişti; o da çok az tanıdığı ama Erzurum’da inşaat işiyle uğraşan zengin bir ailenin oğlu olduğunu bildiği bir erkeğin evlilik teklifini düşünüyordu. Banu’nun tereddütünün nedeni, adamın tutucu bir Doğulu olması ve Banu’nun evliliğin kendisi için sınırlayıcı olacağından korkmasıydı. Oysa kendisi modern bir Batılı kadındı. Ancak, modern giysilerine, eğitimine ve heveslerine rağmen (örneğin İngiltere’ye gidip İngilizce öğrenmek istiyordu), her hareketini kontrol eden tutucu bir ağabey ve şeker hastası, dul bir anneyle yaşıyordu.

Annesi evden hiç çıkmıyordu, sürekli ilgi ve dikkat istiyordu; sürekli yakınmalarının arasına keskin, öfkeli emirler de karışıyordu. Banu birkaç saatliğine bile evden çıksa, suçluluk duyuyordu. Evleri her zaman karanlıktı, perdeler hiç açılmıyordu, oturma odasındaki televizyonun karşısındaki kanepeye beyaz çarşaf serilmişti ve annesi orada yatıyordu. Ev kûf ve ilaç kokuyordu.

Bu teklif, Banu’yu düşündürüyordu: namus ve suçluluk etrafında dönen bütün kısıtlamalarıyla annesinin evi mi yoksa kendisi için yine kısıtlayıcı olacağını düşündüğü, tanımadığı bir adamla evlilik mi (gerçi adamın, çalışmasına,¹⁶ okula gitmesine, arkadaşlarıyla buluşmasına, hatta belki İngilizce öğrenmek üzere yurtdışına gitmesine izin verdiğini söylemişti).

Sonunda teklifi kabul etti çünkü kendisinin de söylediği gibi, evlilik kısıtlayıcı bile olsa, hiç olmazsa kendi evinde

16 1988’de Türk hukukuna göre evli bir kadın çalışmak için kocanın iznini almak zorundaydı. Bir erkek böylece karısının iş hayatını sona erdirebilirdi. Bu yasa yakınlarda değişti.

olacaktı. Sonra da “biliyorsun, toplumda yeri olan bir adam” diye ekledi. Hûlyalı gözlerle mırıldandı: “İnsanın böyle bir statüye sahip olması sahiden güzel olurdu.”

Düğün hazırlıkları ilerlerken, Banu’nun ağabeyine belki de Banu’nun beklemesinin ve adamı, biraz daha iyi tanımasının daha iyi olacağını söylemeye cesaret ettim. Uzun uzun bir şeyler homurdandı; özetle, insanın bir karar verdikten sonra değil, önce düşünmesinin gerektiği yolunda bir şeylerdi (bu olay damadın iki eşli dayılarının da geldiği nişan partisinde oldu). Ancak ağabeyi tanıdığım kadarıyla, annesiyle yalnız kalmak istemeyeceğinden şüphelendim. Ev tutulup tutulmadığını sordum. Mutlu bir şekilde, “evet” dedi, “aynı mahallede oturacak. Caddenin karşısında bir ev bulduk”. Biraz duraksadıktan sonra koruyucu bir tavırla ekledi: “Onun burada, bize yakın olmasını istiyoruz”.

Bu iki olayda da kadının kendi ailesi, kızlarının yakında oturmasını ve onların emeğinden yararlanmaya devam etmeyi kısmen damadın akrabalarının uzakta olmasından yararlanarak becerebilmişlerdi. Aşağıdaki örnekte ise kadının yine çok yakında oturmasına karşın annesiyle ilişkileri son derece azalmıştı. Aynur ve Ali, kırk yaşlarında meslek sahibi bir çiftti. On sekiz yıllık bir evlilikten sonra hâlâ temel tartışmaları, Aynur’un kendilerine yakın oturan annesine yardım etmesi ve Ali’nin bunu çok görmesiydi. Ali’nin annesi de uzakta oturmasına rağmen, uzun sürelerle onlarda kalıyordu ve Aynur buna içerliyordu. Çiftin üç de çocukları vardı.

Aynur, üst orta sınıftan, varlıklı bir aileden geliyordu, Ali’nin ailesi daha yoksuldu. Aynur’un annesi, damadı da kızı gibi meslek sahibi olmasına karşın, kızının kendi sınıflarından biriyle evlenmesini istemiş. Bu tutum, Aynur’un dul annesinin görece zenginliğinden ne zaman yararlansalar –armanın, borç para, araba ya da yazlık ev gibi–, damadın boğazına düğümleniyordu.

Aynur'un annesi üç sokak ötede oturmasına karşın kocası onu ziyaret etmesine içerlediği için Aynur annesine seyreterek gidiyordu. Annesi de kızını sadece tatillerde ziyaret ediyordu. Başka çocuğu yoktu. Ama onlar evde yokken her gün Aynur'un en küçük çocuğuna bakıyordu. Çocuğun ona bırakılıp alındığı kısa süreler, Aynur'un annesiyle geçirdiği bütün zamandı.

Öte yandan Ali'nin annesi, uzakta oturmasına rağmen oğlunun ailesinden sık sık zor şeyler istiyordu. Bir kızı bir oğlu daha vardı ve onları da ziyaret ediyordu. Telefon edip oğlunun kendi işlerini yapmasını istiyordu --örneğin arabayla gelip ayakkabılarını tamire götürmesi gibi. Birkaç ayda bir de onlara gelip bir ay kalacağını bildiriyordu. Geldiğinde "hasta" oluyor ve evde hiç bir şey yapamıyordu, hatta yemeklerini farklı saatlerde, odasında yiyordu. Hem oğlu hem de karısı, bunun gerçek bir hastalık olmadığına inanıyorlardı, çünkü pek çok doktora gitmişlerdi, bir şey bulunamamıştı. Ziyaretinin sonunda her seferinde iyileşip şehrin dört bir yanındaki arkadaşlarına ziyaretlere başlıyordu. Oğlu annesiyle geçinemiyor ve onun bu misafirliklerine içerliyordu çünkü karısıyla arası bozuluyordu ama yüzüne karşı bunu söyleyemeyeceğini, gitmesini isteyemeyeceğini hissediyordu.

Aynur, tüm gün çalışıyordu. Ayrıca üç çocuğun bakımı yanında tüm ev işlerini, yemeği, çamaşırı, ütüyü, yama işlerini de yapıyordu. Kayınvalidesi hizmet bekliyor ve yardım için parmağını oynatmıyordu.¹⁷ Karı koca bunun Aynur'un çalışmasını engellemeye dönük bir girişim olduğunu düşünüyorlardı. Örneğin kayınvalidesi onlarda kalırken en kü-

17 Birini tutmak çözüm değildir çünkü kadının yine de tüm zamanını işin yapılmasını denetlemeye ayırması gerekir. Tüm gün çalışan ve parasını kendi cebinden vererek gündelikçi tutan bir kadının kocası, onun bir eş olarak görevlerini yapmadığını, "tuzun yerini bile bilmediğini" söylemişti! Hizmet, kişisel olmadıkça hizmet değildir. Burada sorun kocanın karısının kendi ailesine de yeterince hizmet etmediğini düşünmesiydi.

çük çocuğa bir günlüğüne bakması istendiğinde, namaz kılmak için mutlaka Aynur'un işe gitme saatini seçiyordu, böylece Aynur namazın bitmesini beklemek zorunda kalıyor ve işe geç kalıyordu.

Çift, Ali'nin annesinin göz numarası değişmemesine rağmen yeni ve pahalı bir gözlük çerçevesi gibi lüzumsuz maddî taleplerine de içerliyordu. Bir keresinde kayınvalidesi Aynur'un yüzüne karşı, onlara sık sık gelmesinin nedenini şöyle açıklamış: "oğlumun parasını yiyeceğim. Yoksa ne diye oğlan doğurdum ki?"

Bu üç örnek, evlilikte kadının emeğinin yeniden dağıtımından kaynaklanan çelişkileri ve ailelerin kadının yakınlığını elde tutmak ve onun emeğini kullanmaya devam etmek için uyguladıkları stratejileri ortaya koyuyor. Kadının annesinin ahlakî talepleriyle kayınvalidesinin geleneksel talepleri arasındaki çatışma, zaman ve yere ilişkin stratejilerle müzakere ediliyor. Bu stratejiler aynı zamanda sınıf, servet, statü ve ailelerin gücünü de yansıtıyor.

İlk örnekte Güler'in yoksul, ailesi uzakta olan ve kendisiyle ilgilenmeyen bir erkekle evlenmesi, ailesinin onun emeğini kullanmaya devam etmesini mümkün kılıyor. Banu'nun kocasının ailesi uzak bir şehirde yaşadığı için, annesi ve ağabeyinin annesine bakması için yakın bir yerde oturmasını istemeleri de mümkün olabiliyor. Zengin anne babalar genellikle her bir oğul ve gelin¹⁸ için bir bölüm ayırdıkları büyük bir ev ya da apartman yaptırarak çocuklarını kendi yakınlarında tutmaya çalışırlar. Bu nedenle, Banu'nun kocasının ailesi İstanbul'da otursaydı, o da büyük ihtimalle kendi ailesinden uzakta, kayınvalidesi ve kayınpederine yakın bir yerde yaşayacaktı.

18 Bu işçi mahallelerinde bile görülen, çok yaygın bir pratiktir. Oturulan yerin boyutları daha küçük olabilir ama ilke aynıdır: Gelin, zamanının çoğunu kayınvalidesinin evinde geçirir. Eğer ailenin gücü yaptırmaya yetmiyorsa, oğullarına kendi apartmanlarından daire tutarlar.

Aynur'un annesi onlara yakın oturmasına rağmen, Aynur'un emeğine olan esas talep (kendi çekirdek ailesinin dışında), kayınvalidesinden geliyor. Kayınvalidesi uzakta oturuyor ama bu uzaklığı oğluyla gelininin bir arabalarının olmasıyla kendi lehine çeviriyor ve sık sık uzun dönemler için onlara kalmaya geliyor. Ali, Aynur'un annesinin sınıf farklarını hatırlamasına içerlediği için kızının zamanını ve emeğini geri çekerek onu cezalandırıyor. Ancak yine de kayınvalidesinin emek (çocuğa bakmak) ve maddî yardımını da kabul ediyor.

Gelinin görev ve hizmetlerinin annesinden kayınvalidesine aktarılması, duygu ve çatışma yüklü bir süreçtir genellikle ya içten içe kaynaklı bir içermeye ya da kurnazca bir baskı ve direniş stratejisine neden olur. Konuştuğum evli kadınlardan hiç biri kayınvalidesinden sitayişle söz etmedi. Kimileri acı sözler sarfetti, kimileri kayınvalidelerinin uzakta yaşadığı için kendilerine karışmadığını anlattı. Erkekler de kendi kayınvalidelerinden şikâyetçiydi, çünkü aile işlerine karıştıklarını düşünüyorlardı.

Gelinle kocasının ailesi arasındaki çatışma, gelinin kendi akrabalarından görece bir yalıtımı söz konusu olduğundan, Türkiye'de özellikle çok yoğun, tıpkı devrim öncesi Çin'de olduğu gibi (Diamond 1975).¹⁹ Gelin, kocasının hanesine hiçbir şeyi olmayan, emeği babasoyu tarafından mümkün olan en fazla biçimde kullanılacak biri olarak giriyor.

19 Kadının ailesi evlilikten sonra da yakın olabilecek durumda olsa bile gelinin kendi ailesine harcadığı zaman ve emek, dikkatli dengelerin ve müzakerelerin konusudur. Bu, gelinin kocasının ailesine borçlu olduğu emek ve zamanı engellememelidir. Bu nedenle kendi ailesi ile yakınlığı, gelinin işini artırır, en azından emek ve kocası ve onun ailesiyle muhtemel sürdürmeler bakımından. Bazı durumlarda kadının kendi ailesi, kocasıyla bir sorun olduğunda onu eve almaz ve moral destek de vermez; tersine "kadının yeri kocasının yanındır" diye onu kocasının evine geri gönderirler. Bu genellikle kadının babasının konumudur, annesi de ya kocasını kızdırmaktan korktuğu ya da gerçekten bunun gerekli olduğuna inandığı için onu destekler. Ayrılık ya da boşanma, hem kız hem de aile için utanç vericidir.

Ortaya çıkan içerleme ve çatışmalar kadının emeği üzerinde çelişen taleplerden kaynaklanıyor. Anne, evli kızının emeği üzerinde ahlakî ve duygusal bir hak iddia ediyor, özellikle de yetişkin bir oğlu yoksa; ama bu iddia damadı ve damadının annesi tarafından kabul edilmeyebiliyor. Geleneksel bir orta sınıf ailede büyümüş orta yaşlı bir erkeğe bir annenin evli kızından beklentilerinin neler olduğunu sorduğumda, şöyle cevap verdi: “Damadının kızını korumasını ve ona kötü muamele etmemesini bekler”. Soruyu “kızı” sözcüğünü vurgulayarak tekrarladığımda, “hiçbir şey” dedi.

Bu yanıt, gelinin kendi ailesi karşısındaki konumuna ilişkin toplumsal kurguyu yansıtıyor; evlenen bir kızdan artık bir beklenti olmaz. Ancak kadınlar kızlarıyla özel bir yakınlık geliştiriyorlar çünkü her zaman birlikteler ve birbirlerine arkadaşlık ve yardım ediyorlar. Bu duygusal bağ kızdan yardım beklentisine ve kızın da annesine karşı bir görev duygusu beslemesine neden oluyor.

Aynı erkeğe annenin evli oğlundan neler beklediğini sorduğumda, şöyle yanıtladı: “Gelininin oğluna ve kendisine saygı göstermesini bekler. Oğlunun kendisine zaman ayırmasını ister”. Bu zamanın ne kadar olduğunu sordum, “kişiden kişiye değişir” dedi.

Bu yanıtlardan, bir annenin evli çocuğundan beklentisinin en azından erkeğin bakış açısına göre tikel bir davranış değil, bir koşul olduğu anlaşılıyor. Evlilik hayatının bu koşulu içinde karı kocanın belirli görevleri vardır; erkek annesinin güvenliğini sağlar ve onunla zaman geçirir. Gelinin kendi annesiyle bir bağı kalmaz, kocasına ve kayınvalidesine saygı gösterir. Ancak, aşağıda da göreceğimiz gibi, bir kadının evlendikten sonra kendi annesiyle ilişkilerine ilişkin bakış açısı, bundan oldukça farklıdır.

Aytan, üniversite mezunu, evli, içinde büyüdüğü işçi sınıfı çevresinden ayrılmamış bir kadındı. Annesinin kendi-

sine otobüsle beş dakika uzakta oturduğunu ve dul bir kadın olduğunu anlattı. Annesi onun baharda ve güzün büyük temizlikler için gelmesini, her baharda soba isiyile kararmış duvarların boyanmasına yardım etmesini istiyormuş.

Aytan annesinin evi temizlemesine, yemek hazırlamasına, dini bayramlarda ve mevlütlerde ikram yapmasına yardım ediyormuş. Ayrıca hastalandığında da gidiyormuş. Aytan, “bunlar kızın annesine emeğidir” diyor, “annesine yardım etmeyen kız nasıl bir kızdır?” (Emek, “iş”, “emek”, “zahmet”, “sıkıntı” olarak çevrilebilir; ama burada bu emek üzerinde hakkı olan kişiye sadakati ifade etmek için kullanılıyor).

Kız evlat aynı görev duygusunu babasına karşı beslemeyebilir. Aytan şöyle diyor: “Babana saygı gösteriyorsan, yeter. Hepsi bu. Hastalanmışsa, geçmiş olsun dersin”.

Aytan’ın üç kızkardeşi var, biri Almanya’da, diğerleri İstanbul’un başka bir bölgesinde yaşıyorlar. Hiç erkek kardeşi yok. Annesi bir seferinde damatlarının ya da diğer kızlarının kendisine hiç bir zaman yardım etmediklerinden, tamamen Aytan’a yük olduğundan yakındı. Kızına uzun uzun dualar etti. Aytan annesinin bir kez çocuk doğurmamasını bile söylediğini anlattı, çünkü “kızın çocuğu olunca dikkati ve zamanı annesinden uzaklaşır” dedi. Anne kız ilişkisi, evlendikten sonra da önemli olmaya devam ediyor. Bu ilişki emek biçiminde ifade ediliyor ve ahlakî bir sorumluluk olarak hissediliyor: “Annemin bana ihtiyacı var”.

Öte yandan erkeğin annesi, geleneksel olarak gelinin emeği üzerinde hak iddia eder, özellikle de aynı evde yaşıyorlarsa. Gelinin kocasına ve kocasının ailesine sorumlulukları açıkça belirlenir ve aynı açıklıkla hizmet ve emek biçiminde ifade edilir. Gelinin itaatkâr, saygılı, sessiz ve mütevazî olması beklenir. Aşağıdaki deyiş, gelininden şikâyet eden bir kadının ağzından:

Bizim gelin
Bizden kaçır
Başını örter
Kıçını açır

Burada kayınvalidenin gelinin saygı ve tevazuya yönelik davranışlarını tutarsız olarak gördüğü anlaşılıyor; örneğin gelin odayı terk ediyor (saygı ifadesi olarak) ve başını örtüyor (mütevazı davranış) ama çorap giymeyip açık bacaklarını gösteriyor.

Gelinin kendi evini ve genellikle kocasının ailesinin evini de tertemiz tutması, yemek ve diğer işlerde onlara yardım etmesi beklenir. Aytan bir seferinde şöyle bir hikâye anlattı: “ablamın evsahibinin kızı on yedi yaşında. Yeni evlendi. Kayınvalidesi aynı apartmanda en üst katta oturuyor ama ben kızı daha kendi evinde görmedim. Ne zaman gitsem kayınvalidesinde. Ya ütü yapıyor, ya çamaşır yıkıyor ya bulaşık, ya da sobayı yakıyor. Bir gün gittiğimde evin kızı oradaydı. Kız öyle oturuyordu. Gelin ütü yapıyordu. Bütün ütüyü o yaptı!”.

Gelin, kayınvalidesi ve kayınpederi ne zaman gelirse gelsin, yemeği hazır tutmalıdır. İdeal olarak sessizce hizmet etmeli ve sofrayı sessizce toplamalıdır. Geleneksel dindar evlerde kocanın yanında ikinci bir erkek varsa –bu erkek babası ya da kardeşi de olsa– erkekler yalnız yerler ve kadınlar bir başka odada beklerler. Daha az tutucu ailelerde aynı etki kadınların sürekli mutfakta bulunmaları, tipik bir Türk sofrasını oluşturan çeşit çeşit yemekleri getirip götürmeleriyle sağlanır. Bazı ailelerde gelinler yemeği getirirler sonra ayrı yerler ya da son yemeğin ikram edilmesiyle masanın temizlenmesi arasındaki zamanda atıştırırlar.

Gelinin ellerinin yemek ve temizlik dışında da örgü ve dantel gibi işlerle sürekli meşgul olması beklenir. Bazen komşular tarafından ama daha çok kayınvalidenin kızdığın-

da söylediği, kadının ellerini üretken biçimde kullanamadığını ifade eden şöyle bir söz vardır:

El eli üstünde, el amı üstünde oturuyor.

Aytan: “İyi bir kadın olmak için maharetli olman gerekir. Bu, kadın olmanın ayrılmaz bir parçasıdır.” Kişinin elleri dizlerinin üzerinde oturması, uygun bir saygı davranışıdır. Bu deyiş, bir yandan kadının aslında kendisine hayasızca dokunarak saygısızlık ettiğini, diğer yandan iyi bir kadının maharetine sahip olmadığını, kadın olmanın sadece fiziksel özelliklerini taşıdığını, toplumsal rolünden soyunduğunu, hafifmeşrep bir kadın olduğunu ima eder.

Kadınların kendi ezilmelerinin yeniden üretiminde bizzat rol aldıkları klasik ataerkil sistemde (Kandiyoti 1988), aktif direniş araçları fiziksel (mekânsal sınırlamalar gibi) ya da normatif (namus anlayışı gibi) olarak engellenir. Kandiyoti, devrim öncesi Çin’deki kadınlar gibi Türk kadınlarının da kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla kocalarının ve oğullarının duygularını manipüle etmekte kişilerarası stratejilere dayandıklarını yazar. Kandiyoti bunu ataerkil pazarlığın kadın tarafı olarak görür: boyun eğme ve kurallara uygun davranma karşılığı korunma.

Ancak, ataerkil beklentilerin büyük bölümü, gelinle kayınvalide arasında gerçekleşir. Ataerkil pazarlık emek beklentileri etrafında döndüğü için bu da kadınların ataerkinin taleplerine pasif direnişleri için bir başka alan açar.

Aytan bütün gün “el eli üstünde” uysalca oturarak saygısızlık göstermenin gelinin kayınvalidesinden öç alma yolu olduğunu ileri sürdü. Aşırı uysal ve saygılıdır –hiçbir şey yapmaz, bir beklentiyi tamamen yerine getirirken diğerini (ki bu kayınvalidesi açısından daha önemlidir) bir yana bırakır. Bu da kayınvalidenin “el eli üstünde oturuyor” diye şikâyet etmesine neden olur.

Direnme tersine bir biçim de alabilir. Bir işçi mahallesinde kayınvalide gelininden şikâyet ediyordu: “Deli gibi örgü örüyor. Kendini kaybetmiş gibi, gece gündüz örüyor. Gözü başka şey görmüyor. Sabahtan akşama örüyor. Para için deli oluyor”: (Gelin parça başı örgü örüyordu). Yine, direnme, istenen davranışın aşırı bir ifadesi biçimini de alabilir: gelinin üretken olması ve eli boş oturmaması istenmektedir.

Çocukların Emek Değeri

Çocuk doğduğunda kadının işi ve sorumluluğu artar ama bu gelecekteki maddî ve manevi destek için yatırım olarak görülür –yani, insanın yetişkin olduklarında çocuklarından bekleyeceği maddî katkı, emek katkısı ve moral desteği.

Asya yakasındaki işçi mahallelerinden birindeki küçük hamamdaki tellak kadın beni keselerken “asla evlenme” diye öğüt verdi. Vurgulamak için tekrarlardı. Ona çok açık bir soru sordum: Evli miydi? Evet dedi. Kocasını sevmediğini belirtti. Ben de neden evlendiğini sordum. Bana üvey babası olduğunu anlattı ve “bilirsin...” dedi. Büyük bir ayıplama hareketi yaptı (üvey babaların üvey kızlarına kötü davranmaları ve tecavüz etmeleri yaygın olarak ifade edilen bir korkudur ve bu türden bir sorunu olduğunu anladım). “Her şeye karışırlar”. Evden kurtulmak için on dördünde evlenmiş, on beşinde ilk çocuğu olmuş. Şimdi dört çocuğu varmış. En büyüğü yirmi bir yaşındaymış. Yani kadın otuz altı yaşındaydı, benden sadece iki yaş büyüktü ama çok daha yaşlı, kırklarında gösteriyordu. Kilolu ve biçimsiz bir bedeni vardı. Göğüsleri sarkmıştı. Gülümsediğinde yüzü hoş görünüyordu ve neşeli bir insan olabileceğinin işaretlerini veriyordu ama yüzü genellikle boyun eğmiş ve bezgindi. İki büyük kızı evlenmişler. Oğlu on sekizindeymiş, küçük kızı on

dördünde. Söylediği bir şeyi yanlış anlayarak kızı bu kadar genç yaşta evlendirmeyi mi planladığını sordum. “Hayır” dedi. “Kızı evlendirmeyeceğim. Ben burada çalışırken onun evde olması lazım”.

Kadının çocuklarından hayat boyu maddî ve duygusal destek ve emek katkısı beklentisi, genellikle onunla çocuklarının eşleri (özellikle de gelinler) arasında çatışmaya neden olur. Bir çatışma alanı mekânın ve zamanın denetimidir. Pek çok geleneksel ailede gelin kocasını yalnız geceleri görür. Koca akşamları da evin dışında olur, sokaklarda dolaşır, arkadaşlarıyla buluşur. Akşam 9’dan sonra İstanbul cadeleri yalnızca binlerce erkeğin dolaştığı, küçük gruplar halinde durduğu, konuştuğu, kahvelerde ve rakı verilen lokantalarda oturduğu bir yer haline gelir. Ancak geleneksel dindar ailelerde bu tür davranışlar genellikle hoşgörülmez, kocanın ailesiyle yemek yemesi ve akşamı da onlarla geçirmesi beklenir.²⁰

Anne, oğluyla karısını mekânsal ve zamansal olarak ayıran bu örüntüyü destekler, böylece ikisi arasında duygusal bir mahremiyetin gelişmesini engellemiş olur. Anne, oğlunun sadakatının tek odağı olarak kalmayı umar, böylece gelecekteki maddî güvenliği ve manevi desteğini sağlayabilmektedir. Anne, oğul ve gelin aynı evde oturuyorlarsa, zaman ve mekân üzerindeki bu çatışma daha da yoğunlaşır.

Mekânın, zamanın ve emeğin denetimi üzerindeki çatışmaların yanında, evli bir kadın başka güçlüklerle de karşılaş-

20 Bu bizim tartışmamızın sınırlarını aşıyor ama belirli yönlerden köktenci İslamî ahlakın kadınların *aile içindeki* yerlerini koruduğu söylenebilir (Coulson ve Hinchcliffe1978). Bu çalışmada yer alan çok dindar bazı erkeklerin (hepsinin değil) zamanlarının daha büyük bir bölümünü evlerinde, aileleriyle geçirdikleri doğru ama İslamîyetin ruhuna ve kitabına bu ilgi genellikle kadınların ev dışındaki özgürlüklerinin ve karar alma rollerinin sınırlanmasının yoğunlaşmasıyla birliktedir. Tutucu geleneksel ailelerden gelen kadınların hastalık durumunda bile kocaları (ya da kayınvalideleri) yanlarında olmadan evden dışarı çıkamadıkları durumlar biliyorum.

sır. Hem genç kızlara hem de evli kadınlara karşı fiziksel şiddet Türk toplumunda yaygındır (Yüksel 1991). Evlilikte fiziksel şiddet yalnızca yaygın değildir, kocanın hakkı olarak toplumsal kabul de görür (kadının hatasına işaret edecek biçimde). Kadınların ailelerindeki erkekler tarafından dövülmelelerini destekleyen iki deyim vardır:

Kızını dövmeyen dizini döver.

Kadının sırtından sopayı, karnından sıpayı eksik etmeyeceksin.

Orta ve üst sınıftan eğitimli kadınlar 1987 yılında kadınlara yönelik dayığa karşı bir kampanya başlattılar; ama onların protesto yürüyüşleri bültenlerde geniş bir biçimde yer alırken konuştuğum çoğu kişi bunun pratikte pek az etkisi olduğunu düşünüyordu. Yürüyüşü düzenleyen Dayığa Karşı Kadın Dayanışması grubu, 1988 yılında bir kitap yayınladı: *Bağır! Herkes Duysun!* Bu kitapta kocaları, babaları, erkek kardeşleri, hatta anneleri ve görümceleri tarafından dövülen kadınlarla yapılmış görüşmeler yer alıyordu. Kadınlar, dayığı çevreleyen koşulları ve bunların etrafındaki tutumları anlatıyorlardı.

Kadınların dövülme nedeni olarak değindikleri bir konu, kayınvalidenin oğluyla özel ilişkisiydi. Kadının dövülmesi, oğlunun birincil bağlılığının kendisine karşı olmasını ve evlilik bağına ikincil tutmak isteyen kayınvalide tarafından kışkırtılıp teşvik edilmese bile, göz yumulan bir olaydır.

Genellikle şiddetin suçlusunun kadın olduğu düşünülür. 1988 Kasımında üst sınıftan dokuz aylık hamile bir kadın kocasını almak üzere arabayla havaalanına gitmiş. Gazetede yer alan görgü tanığı ifadelerine göre kamyon şoförü kadını taciz etmiş (bu kadın sürücülerin hâlâ ender olduğu taşrada erkeklerin sık sık yaptıkları bir şeydir) ve zaman zaman

da onu yoldan çıkaracak biçimde arkadan çarpmış –sonuçta kadın ve bebeği ölmüşler.

Ancak gazeteler tam bir fikirbirliği içinde kazanın kadının hatası olduğunu ima ettiler. Çünkü hamileyken araba kullanmıştı. Yüksek tansiyonun tehlikeleri, potansiyel bayılma nöbetleri vb. konularda görüşülen erkek doktorların fotoğraflarının yanında tıbbi görüşlere yer verdiler ve hamile kadınların araba kullanmaması gerektiğine işaret ettiler.

Görgü tanıklarının ifadelerinde adamın kadını korkuttuğuna ilişkin açık ifadeler yer almasına karşın, ne gazeteler ne de polis, kamyon şoförünü yakalamakla ilgilenmediler. Ancak bu durum öyle göz önündeydi ki, birkaç gün sonra iki büyük gazetenin köşe yazarları bu konuyu ele aldılar. Ancak olayla ilgili daha sonra bir haber çıkmadı, kamyon şoförünün yakalanıp yakalanmadığı öğrenilemedi. Kamuoyunda o değil kadın suçlu kabul edilmişti.

Aile içinde dayak hem kadınlar hem de erkekler tarafından meşru ve haklı olarak kabul edilir. Kayınbiraderi, amcası ve kuzeni tarafından dövülen otuz bir yaşında bir kadının kitapta (*Bağır!...* 1988) dediği gibi: “Bu gelenektir ve adettir. Dövülmeyen kadın kadın değildir. Büyüklerimiz öyle der”.

Evliliğin terazisi belirgin biçimde görev, emek, duygusal uzaklık ve fiziksel şiddetten yana ağır basarken yukarıda değinilen toplumsal baskıların dışında, kadınlar neden evleniyorlar? Evli olmayan araştırmacıyı mümkün olduğunca çabuk evlenmesi için uyaran sesler korosu ve buna eş bir hiç bir zaman evlenmemesini söyleyenler korosu (ortalama bir yol hiç önerilmedi) ve bazen bu ikisini söyleyenin aynı kişi olması nedendi? Pek çok kız yetişkin olarak toplumsal bir kimlik elde etmek ve kendi evinin sahibi olmak için evlenir. Ama evliliğin en önemli nedeni, çocuk, özellikle de oğul sahibi olmaktır. Bu, kadınların anne olmasını sağlar, saygı-

değer bir kimlik, bir yoldaşlık ve güvenlik kaynağı sunar. Oğul, kadına statü kazandırır ve kocasının ailesinde ve hanesinde konumunu yükseltir.

Evlilik konusunda en dokunaklı ve heyecanlı uyarı, Fûsun'unkiydi. Fûsun, küçük ama gelecek vaadeden bir tesisatçı dükkânına ortak olan dindar bir adamla evli. Otuz dokuz yaşında, iki oğlu var. Karadeniz kıyısında, İstanbul'a pek uzak olmayan bir köyde doğmuş ve evlenince hâlâ yaşadığı bu işçi mahallesine gelmiş.

Aile görelisi olarak iyi durumda ve yenilerde kendilerine küçük bir ev yapmışlarsa da, bu ev bölgedeki bütün işçi evleri gibi basit ve ucuz bir biçimde döşenmiş. Hava nasıl olursa olsun, Fûsun uzun, bir örnek etekler, yelekler, kalın çoraplar ve basit ayakkabılar giyiyor. Her zaman, evde bile başını örtüyor. Ailesinin ve kadın arkadaşlarının yanında (kocasının ailesinin değil) yalnızca beyaz bir tûlbent örtüyor ama başka biri geldiğinde ya da dışarı çıkacağı zaman bunun üzerine kalın bir eşarp takıyor. Bütün giysilerini kocası alıyor; bazen siyah veya lacivert bir kazak istediğinde kocası bu renkleri sevmediği için almayı reddediyor. Kocasının ev ihtiyaçları için verdiğinin dışında Fûsun'un kendi parası yok.

Pek çok bakımdan kocası iyi bir aile babası olarak görülebilir. Sessiz bir adam, boş zamanlarını karısı ve oğullarıyla geçiriyor. Karısına, arkadaşlarına ve genel olarak insanlara iyi davranışıyla tanınıyor (kadın sık sık hastalanıyor). Mahalle camisine ve Kuran kursuna büyük miktarda para bağışlamış.

Ev geleneksel biçimde yönetiliyor, yabancılar varsa erkek ve kadınlar ayrı odalarda oturuyorlar ya da ayrı etkinliklerde bulunuyorlar. Fûsun yakındaki arkadaşlarını ve komşularını ziyaret etmek üzere gün içinde evden çıkabiliyor. Sık sık diğer kadınların evlerinde düzenlenen dini günlere katılıyor, kocası ve oğullarıyla nişan ve düğünlere gidiyor (er-

kekler onlara ayrılan bölüme girip ancak gitme zamanı gelince ortaya çıkıyorlar). Ancak Fûsun hastalığı yüzünden zamanının çoğunu evde geçiriyor. Evi her zaman ziyaretçilerle dolu –yakında oturan kızkardeşi ve onun kızları gibi. Bazen annesi de köyden geliyor.

Bir gün, yeğenin nişan töreninde Fûsunla yüksek bir parmaklığın arkasında durmuş (kollar yukarda, kalçaların hafif, belli belirsiz hareketiyle) oynayan kızlara bakıyorduk. Odada mahalleden pek çok kadın vardı ve köyden de gelenler olmuştu. Köyden gelenler siyah elbiseleri ve beyaz eşarpları ile ayırdedilebiliyorlardı. Yalnızca müstakbel gelin ve genç kızlar dans ediyorlardı, gelin, pullu mor elbisesinin içinde, diğer kızlar ise basit etek ve bluzlar ve bir örnek sentetik eşarplarla.

Fûsun, parmaklığa dayanmış kızları seyrederken, hüzünle “bu kızlar dansedip gülüyorlar. Her şeyi yapıyorlar! Ama evlendiğinde eğlence biter. İnsan sönüp gider.” dedi. Ona şaşkınlıkla baktım ve o zaman neden bana hep yaptığı gibi insanlara evlenmeleri gerektiğini söylediğini sordum. Fûsun başını çevirmeden bana baktı ve basitçe şöyle söyledi: “Başka türlü nasıl yuva kuracaksın?”

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PATRIARK

Türkiye’de evliliğin hem erkekler hem de kadınlar için nihai amacı, soyu sürdürecektir bir erkek çocuk sahibi olmaktır. Delaney, Türkiye’de çocuk sahibi olmaya yönelik tutumlarla ilişkin araştırmasında (1987), çocukların kadının verimli “toprağında” yetişen tohumlardan geldiklerinin düşünüldüğünü yazar.

Kadınlar, kendilerinden hayatın ortaya çıktığı kaplar olarak tahayyül edilirler. Spermdede bulunan ve kuramsal olarak ebedi kabul edilen hayat, erkeklerin tohumlarını kuşaklar boyunca taşıyacak erkekler yaratmalarına imkân verir. “Oğlan çocuk, soyun bayrağı, kız çocuk evin közüdür.” Sperm, babadan oğula sonsuza dek geçen bir tür yaşam meşalesidir. Baba soyunu anlatan sülale sözcüğü, Arapçadan gelir ve yeneden üretimi sağlayan tohum anlamına gelir. Kadınlar soyu sürdüren kıvılcımlar değil, sürecin devamında kullanılan yakıttır. Bir erkeğin oğlu yoksa, “ocağı sönmüş” denir. Bu ölümden beter bir kaderdir. (Delaney 1987: 39)

“Bir yuva kurmak”, soylarının özündeki kıvılcımı sürdürdürebilmelerinin tek yolu olduğu için, erkekler için de çok önemlidir. Bir kadını dölleyerek soyunu sürdürdürebildiğini ve bir erkek evlat sahibi olabileceğini kanıtlayan erkek, yetiştikliğe erişir ve toplumsal bir statü kazanır. Kuşaklar zincirinde bir halka olacak bir oğul sahibi olmak yoluyla kanını sürdürebilen bir erkek, delikanlılıktan çıkıp, ailesinden saygı ve itaat bekleyen ataları gibi güçlenmiştir. Yani bir patriark haline gelmiştir.

Kocalar ve Karılar: Ataerkilliğin Müzakeresi

Kandiyoti’nin tanımladığı (1988) ve bu çalışmada yeralan işçi ailelerinde gerek bir ideal olarak varolan gerekse gerçeklik kazanan klasik ataerkil ailede, baba, ailenin reisi olarak, tüm kararlarda son söz sahibidir. Bu, örneğin büyük bir eşyanın ya da arabanın alımında, ev yaptırırken ya da çocukların evliliklerinde kadının karar sürecinin dışında kalması anlamına gelmez. Aslında tam tersine, büyük harcama gerektiren bu gibi kararlar, kadının parasal katkısını (örneğin altın bileziklerini satmasını) ve emeğini (inşaatta olduğu gibi) ya da başka yardımlarını ve bu nedenle de onayını gerektirir. Her durumda, erkek elinden geliyorsa, karısı istemese de kendi kararı doğrultusunda hareket edebilir.

Kadının ataerkil bir ailede bile gücü ya da etkisi olduğu, çünkü çocuklarına uygun eşler bulma gibi önemli işlerde bilgi kanallarına girebildiği ve hane halkını kontrol edip hem cinselliğini hem de dedikodu silahını kullanabildiği iddia edilir (Rosen 1978, Joseph 1978, el Messiri 1978).

Ancak, babanın sözü her durumda bütün bu etkileme tarzları ve manevraların toplamından daha fazla ağırlık taşıdığı için, bunlar daha çok zayıfın araçları ve silahları gibi görünüyor. Kadının emeğinin ve malî gücünün ona aile işle-

rinde bir miktar hareket alanı kazandırdığını söylemek, daha doğru olabilir.

Yine de bu, *yalnızca* kadının parça başı iş yaparak kazandığı ve kocasının tam miktarını bilmediği para ve altın gibi kültürel olarak dokunulmaz sayılan birikimler için geçerlidir. Kadının düzenli bir işten aldığı ücret, doğrudan aile bütçesine girer. Bazen koca, karısının ücretini işvereninden doğrudan alır. Bir kadın bana “para altından daha kolay harcıyor” demişti. Bu her zaman şiddet kullanımını gerektirmez tabii ki. Evinin inşaatında çalışmak istemeyen (hamile bir kadının inşaat malzemesi taşıdığını bile duydum) ya da altın bileziklerini satmaktan vazgeçen bir kadın kolayca fikrini değiştirmesi için kandırılabilir.

Çocuklar için uygun eşler gibi bilgiler tamamen kişisel nitelikli değildir; daha çok ailenin malî durumu, ekonomik gücü ya da güçlü bağlantıları olup olmadığına bakılır. Çoğu aile bu kategorilerin dışında olduğu için anneler düzenli bir işi olan ve kızlarını geçindirebilecek, kızlarına kötü muamele yapmayacak damatlar ararlar. Oğullarına ise “iyi ailelerden”, itaatkâr, bakire ve çalışkan gelinler bulmaya çalışırlar.¹

Bu, ailelerin devlet memuru bir amca gibi güçlü bağlantıları olan ailelerle akraba olmayı istemedikleri anlamına gelmez; daha çok, bu tür akrabalıkların ailenin kendi “politik” ve ekonomik kaynaklarını düzenleyeceği anlamına gelir. Müstakbel bir damat hakkında konuşulurken, ekonomik olarak istikrarlı, kadının ailesine çok uzak bir yerden gelmemiş, mümkünse aynı aile, köy ve/veya sınıftan biri tercih edilir. Ancak bundan sonra adamın kişisel özellikleri ve işi konu edilir.

Bir gecekondu cemaatinde gelin genellikle ailenin göçtü-

1 Kız bakmaya giden ailelerin ziyaret sırasında koltuk minderlerinin altına birkaç leblebi bıraktıkları söyleniyor. Bir dahaki ziyaretlerinde leblebiler hâlâ duruyorsa, kızın iyi bir eş olamayacak kadar tertipsiz olduğuna karar veriyorlarmış. Bu yapılmasa bile kızın tepsile kahve servisi yapması gibi şeylere çok dikkat edilir.

gü köyden ve akrabalar arasından (çoklukla birinci ya da ikinci dereceden kuzinlerdir; ama köyde neredeyse herkes birbiriyle akraba olduğu için evlenebilir kişiler havuzu daha geniştir) alınır. Gelinin köyden alınması geleneğinin sebebi olarak, bilinen bir aileden olması gösterilir, dolayısıyla iki aile de müstakbel gelin ve damadın karakterini ve özelliklerini bilebilecektir. Damadın babasının küçük bir otobüs şirketi ve damadın da kendi otobüsü varsa, bu da gözönünde tutulan önemli bir özellik olur. Çünkü yeni kurulacak ailenin ekonomik refahı garantilenmiş ve böylece akraba aileler bütününü (sistemini) destekleyen karşılıklılık ağına yeni bir güvenlik halkası eklenmiş olacaktır. Bu nedenle, işçi aileleri arasında evlilik politik bir dayanışmadan çok, iktisadî tabanı karşılıklı olarak güçlendirme, aileye ait menkulleri çeşitlendirme meselesidir.

Dedikodunun da kadınların ataerkil aile içinde amaçlarına ulaşmak için kullandıkları güçlü bir silah olduğu öne sürülür (örn. Joseph 1978). Kahireli işçi kadınlar, literatüre gördükleri adaletsizlikleri dile getirmeleriyle geçmişlerdir (örn. El-Messiri 1978). Ama bence literatürde sözü geçen tür dedikodu, Türkiye’de Arap dünyasında oynadığından epey farklı bir rol oynar.

Türkiye’de aile sorunları genellikle çok güvenilen, yakın arkadaşlar dışında, aile dışındakilerle tartışılmaz. Bir kadının kocasıyla geçinemediği, dayak yediği vb. şeylerin herkes tarafından bilinmesi, kadının başına gelenleri hakettiğini gösterir ve onun ayıbıdır. İnsanlar kadının bunu hakedecek bir şeyler yaptığını, eş ve anne olarak vazifelerini tam olarak yerine getirmediğini düşünürler. Emek, hizmet ve itaat bir kadının kimliğinin parçaları olduğu için, kocasının gömleğinin düğmesini dikmeyi unuttuğunda dayak yemesi, onun “iyi” bir kadın olmaması nedeniyle cezalandırılması olarak görülür. Türkiye’de bir kadının kocasının davranışları hak-

kında sağda solda dedikodu yapması, kendisini zor durumda bırakır ve utandırır.

Kandiyoti (1988), “ataerkil pazarlığın” (Türkiye’deki gibi) müslüman kadınlar tarafından yine erkek egemenliği altındaki Sahra altı Afrikası kadınlarından pek çok yönden farklı biçimde bağlandığını söyler. Kandiyoti, ailenin ya da hane- nin Sahra altı Afrikasındaki gibi kadınların pratikte kendile- rinden ve çocuklarından sorumlu oldukları bileşik bir varlık olarak kabul edilmediğini özellikle belirtir. Sahra altı Afrika- sındaki kadınlar, bu yüzden ticaret yapmak ve kendi tarlala- rını ekip biçmek gibi yollarla ekonomik özerkliklerini artır- maya çalışırlar. Bu da cinsel ve emek hizmetlerinin değerine ilişkin olarak erkeklerle açıkça pazarlık edebilmelerini sağlar.

Diğer yandan müslüman ülkelerde kadınlar Kandiyoti’nin klasik ataerkillik dediği ilişkileri içselleştirmişler ve ça- balarını ataerkil pazarlığın yerine getirilmesini sağlamaya odaklarlar. Bu topluluklar babayerli geniş aile toplulukları- dır (pratikte ya da kültürel ideal olarak). Gelin yeni evine ta- mamen mülksüzleşmiş olarak geldiği için, herhangi bir eko- nomik özerklik alanı yoktur. Doğurganlığı gibi emeğine de babasoyu tarafından el konur.

Gelin, kocasının ailesine itaat eder ve kayınvalidesinin doğrudan denetimi ve otoritesi altındadır. Kendisi yaşla- nıp da çocukları evlendiğinde, o da kendi gelinleri üzerin- de denetim ve otorite kurmaya çalışır. Erkek çocukların an- nelerini hayatları boyunca, özellikle de yaşlılık dönemlerin- de maddî olarak desteklemeleri ve güvenliklerini sağlamala- rı beklendiğinden, kadınlar, oğullarının hayat boyu kendile- rine sadık kalmasını sağlamaya çalışırlar. Ekonomik özerk- lik yokluğu ve kadınların hane içindeki iktidar ve otoritele- rinin döngüsel karakteri kadınların ataerkilliğin bu biçimini doğrudan içselleştirmelerine yol açar.

Bu nedenle, Sahra altı Afrikasındaki hanedeki elverişsiz emek ilişkilerine direnebilen kadınlardan farklı olarak klasik ataerkilliğin hüküm sürdüğü alanlardaki kadınlar genellikle emeklerinin giderek değersizleşmesiyle sonuçlanan kurallara mümkün olduğu oranda ve mümkün olduğu sürece bağlı kalırlar... Daha çok kocaları ve oğulları üzerindeki etkileri ve yönlendirme güçleri yoluyla kendilerini güvence altına almak için kişilerarası stratejiler uyguladılar (Kandiyoti 1988: 280).

Kandiyoti'nin de ortaya koyduğu gibi, kadınların baskıcı koşullara direnme potansiyeli ve bu direnişin özgül biçimleri, verili bir toplumdaki ataerkil pazarlığı belirleyen somut sınırlar seti içinde anlaşılmalıdır.

Ancak, Kandiyoti'nin tanımladığı ataerkil Müslüman toplumlar arasında da kadınların kullanabildiği bazı karşı hegemonek pratikler farklılaşır. Örneğin Türk kadınları, aile içi ilişkileri etkilemek üzere kamu oyuna başvurmak gibi Arap kızkardeşleri için mümkün olan belli yönlendirme ve direniş tiplerine başvuramazlar.

Yine de, tıpkı Arap kadınları gibi işçi sınıfından Türk kadınları da ekonomik güvencesizliğe ataerkil pazarlıktaki hisseleriyle –itaatkârlık, uygun davranışlar ve emek karşılığı korunma ve güvenlik elde etme– direnmeye çalışırlar.

Kandiyoti bu pazarlığın esas olarak ailedeki kadınlar ve erkekler arasında olduğunu söyler ama bu aynı zamanda birey ile ailenin de içinde bulunduğu grup arasındadır da. Kadın, eş, komşu, anne vb. rollerinin ahlakî ve emek gerekliliklerini yerine getirirken grubun istikrar ve güvenliğinin (ki bu aynı zamanda bireyin de güvenliği demektir) üzerine oturduğu karşılıklı görevler ağına katılmak için bir gönüllük gösterir. Sahra altı Afrikası kadınlarınıninki gibi bireysel hedefler ya da bireysel kâr amacıyla olduğu düşünülen

çalışma, gruba bir katkı, dolayısıyla karşılıklılık ağına katılım sayılmaz.

Erkeklerin de emekleriyle gruba katkıda bulunmaları beklenir. Kandiyoti'nin erkeklerin malî sorumluluklarını yerine getirmeyi reddetmelerine karşı kadınların "pasif direnişi" olarak adlandırdığı şey aslında hem aile hem de topluluk anlamında kadınların korunma ve destek taleplerinin temeli olan grup üyeliğini vurgulamak anlamına gelir. Kadınlar iffetli davranışlar ve giysilerle, ataerkil sözleşmedeki rollerinin gereğini yerine getirerek yalnızca kocalarına ve oğullarına değil, toplumsal düzene de o düzenin takipçisi olduklarını göstermiş olurlar. Bu nedenle de grubun kocaları ve oğulları dışındaki üyelerinin de destek ve korumasını talep etme hakları doğar.

Kadınların "pasif direniş"lerinin bu geniş yorumu ataerkil düzende kadınlarla erkekler arasında bir pazarlık yapıldığı gerçeğiyle çelişmez. Tersine, ataerkil sözleşmenin güç kaynaklarını ve bu direnişin sonuç vermesini sağlayan kaynakları bulmaya yardımcı olur. Ataerkil sözleşme kadınlarla erkekleri bir grup olarak birbirlerine bağlayan genel bir toplumsal sözleşme olarak görülecekse, o zaman kadınların muhafazakâr tercihleri yalnızca ailesine karşı görevlerini yerine getirmeyen erkeklere baskı yapmanın bir biçimi değil, aynı zamanda kadınların grup üyesi kimliklerinin vurgulanması ve grup üyeliğini kuran karşılıklılık kurallarına başvurulmasıdır. Yani kadınlar toplumsal grubun iyi birer üyesi iseler o zaman grup üyeleri olarak destek ve güvenceye de hak kazanmışlardır. Toplumsal onay ve onaylamama güçlendirici ögelerdir.

Ancak ailelerini ya sürekli işsizlik ve terk ya da kazandıklarının çoğunu kendi eğlenceleri için harcamaları yüzünden geçindirmeyen erkeklere dair hikâyeler de anlatılıyor. Kadınların grup üyeliğini gündeme getirme stratejile-

rinin sonuçları bu durumlarda daha iyi anlaşılıyor, çünkü bu kadınların çoğu, yaşamlarını sürdürbilmek için grubun diğer üyelerine –kocasının ailesi ya da komşular gibi– dayanıyor. Bir olayda tek çocuklu genç bir dul, kendisine her ay para versin diye kayınpederinin tercih ettiği biçimde örtünmeye başlamıştı. Bir başka olayda çocuklarından pek bir destek göremeyen yaşlı bir dula komşuları yardım ediyorlardı. Mahalledeki kadınlar sırayla yemeğini getiriyorlar ve bayramlarda da aralarında para toplayıp veriyorlardı.

Ataerkil düzen, yalnızca evlilik içinde erkeklerle kadınlar arasındaki bir sözleşme değil, aynı zamanda da karşılıklılık ve görevler üzerine kurulu bir grup içindeki ilişkiler bütünüdür de. Bu ilişkilerin sorumluluk ve görev içerikleri ve ataerkil bir düzen olarak toplumsal tezahürleri çocuklarla büyükler arasındaki ilişkilerde öğrenilir ve yaşanır.

Baba ve Oğul: Umut ve İtaat

Bir oğlunun doğuşu, erkeğin patriark olarak statüsünün anahtarıdır. Gerçi oğulun doğumunun erkek için önemi çok büyüktür ama oğlulla daha sonra kuracağı ilişki gerilim değilse bile genellikle formalite ve kısıtlamalarla doludur. Oğulun esas duygusal bağı, annesinedir.

Erkek evlatlar genellikle yedi yaşına gelinceye dek ana-babaları tarafından şımartılırlar, disiplin, ya okul ya da çıraklık türü mekanizmalar yoluyla daha sonra sağlanır. Erkek evlatlar hayatları boyunca anneleri tarafından ayrıcalıklı muamele görürler. On beş yaşında evlenen bir adam, ana babasının evine gelişini şöyle anlatıyor: “Annem kapıdan içeri girdiğim andan itibaren kralmışım gibi davranır. Beni rahat ettirir, sevdiğim yiyecekleri getirir, tüm ihtiyaçlarımı karşılar”.

Yedi sekiz yaşımdan sonra oğulun babasıyla ilişkisi genellikle daha formel ve sınırlı bir hal alır çünkü mesafe ve resmi davranışlar, saygının işaretidir. Oğullar babalarının önünde sigara içmemek gibi yollarla da saygılarını gösterirler (kızların hiç bir durumda sigara içmemesi beklenir).

Baba, oğlunun başlık parasını ve düğün harcamalarını karşılar. Oğlunun malî bakımdan güçlenmesine ve böylece baba-soyunu sürdürecektir bir aileyi geçindirebilmesine destek verir. Bunu ya oğlunun eğitimi sağlayarak ya da kendi işi varsa oğlunu da yanına alarak ve zamanla işini ona bırakarak yapar. Birden fazla erkek çocuk yoksa, baba işi çocukları arasında paylaştırır. Babanın ne parası ne de işi varsa, oğlanın bir meslek öğrenmek üzere çırak olarak çalışmaya başlaması için sahip olduğu ilişkileri kullanabilir. Usta, oğlanın patriarkal haline gelir. Oğlan ustasına da tıpkı babasına olduğu gibi sadakat, saygı ve itaat borçludur. Baba çocuğu ustasına teslim ederken geleneksel olarak “eti senin kemiği benim” der.

Erkek evlat, babasının yaşlılığında saygı ve itaat kadar maddî ve moral destek de vermekle yükümlüdür. Ancak eşi ölen yaşlı bir erkeğin yeniden evlenme şansı vardır. Evlilik çocuklu bir genç kadın için çok zor, yaşlı bir kadın için neredeyse imkânsız olduğundan, erkek evladın babası öldükten sonra annesine bakması ihtimali daha fazladır. Bu nedenle baba oğul arasındaki bağ, baba açısından, ana oğul arasındaki bağın anne açısından olduğu gibi yaşamsal önemde değildir.

Oğulun babaya destek olmasının kaçınılmazlığı ve babanın önünde çeşitli seçeneklerin (iş ve yeniden evlenme) varlığı, babanın evladına bağımlılığını azaltan faktörlerdir. Oysa anne oğluya ilişkisini keserse, yaşlandığında yoksulluk ve çaresizlikle yüzyüze kalabilir.²

2 Abadan-Unat (1986) oğulların anababalarına bakma geleneğinin değişebildiğini, oğulların ayrı ev tutmaları ve anababaların kızları ve damatlarıyla oturma-

Baba ve Kız: Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Öğrenilmesi

Baba ile oğul arasındaki ilişki duygusal olarak mesafeliyken, kız evlatla baba arasındaki ilişki de adap ve hizmet ilişkisidir. Kız ve erkek evlatlar küçükken babalarıyla daha açık ve duygusal bir ilişki kurabilirler. Ancak zamanla kız çocuğun babası ve erkek kardeşleriyle ilişkisi, bir yetişkin olarak erkeklerle ilişkisinin bir modeli haline gelir. Kız yumuşak başlı, saygılı ve itaatkâr olmayı öğrenir. Kız evlat zamanının çoğunu mahalledeki ve evdeki diğer kadın ve çocuklarla oturarak ve çalışarak geçirdiği ve babasının erkek dünyasıyla çok az bağı olduğu için, erkeklere karşı uygun davranışları öğrenmesi sorumluluğu, erkek kardeşlere düşer.

Geleneksel bir kentli ailede üç kızkardeşle büyümüş orta yaşlı bir adam, baba ile kız arasındaki ilişkiyi şöyle açıklıyor:

Baba uzak ve mesafelidir. Anne ikisinin arasında durur. Çocukların bir sorunu olduğunda önce anneye giderler; sonra eğer gerekiyorsa anne sorunu babaya iletir...³ Kızlar yedi sekiz yaşından sonra babalarına karşı daha dikkatli davran-

ları eğiliminin varlığını yazıyor. Bolak (1991) da bunu doğruluyor ve pratikte bazı kadınların annelerini erkek kardeşlerinden daha fazla desteklediklerini söylüyor. Araştırmam sırasında bu tür örneklerle karşılaşmadım. Konuştuğum kadınların çoğu, kendilerinin gelecekteki güvencesi ve refahının kaynağı olarak oğullarını gördüklerini söylediler.

- 3 Bu tür aile dinamikleri sadece Türk toplumuna özgü değildir. Ataerkil aile ilişkileri yakın zamana kadar Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de yaygındı (Boxer ve Quataert 1987). Bunlar hâlâ dini geleneklerimizde yansıyor. Örneğin Katolikler Meryem Ana'ya Tanrı baba ve oğlu İsa'ya dileklerini iletmesi için dua ederler. Katolik teolojisinde Meryem Ana ile oğlu İsa arasındaki ilişkinin merkeziliğine ve İsa'nın bu dünyadaki babası Yusuf'un görece önemsizliğinin ve duygusal uzaklığının sonuçlarına ve İsa'nın Zeytin Dağı'nda Tanrı Baba'ya yakarış onun iradesini kendi isteklerinin üzerinde kabul etmesinin önemine dikkat etmek gerekir.

maya başlarlar ve babaları da onlara baskı yapmaya başlar. Ama bu ilişkiler şehirde ve köyde farklı farklıdır. Köyde kız babasıyla daha ilerki yaşlarda daha açık konuşabilir bu nedenle köyden gelenler şehirde de yaşasalar hâlâ bu alışkanlıklarını sürdürebilirler.

Bir kızın babasına karşı dikkatli olması, onun ilerde erkeklere nasıl davranması gerektiğini öğrenmesi anlamına gelir. Kızlar babalarıyla ilişkilerinde erkeklere karşı daha ağır davranmaları gerektiğini öğrenirler. Yani şımarıkça değil, ciddi ve dikkatli demek istiyorum.⁴ Çünkü şımarık kızlara iyi gözle bakılmaz. İyi yetiştirilmediği düşünülür. Erkekler bu kızların hafif kızlar olduklarını düşünürler.

Türkiye’de kadın erkek ilişkilerinde cinsellik çok önemlidir. Bir erkek bir kadına baktığında ilkin bir insan değil, bir kadın görür ve davranışlarını buna göre ayarlar. Şımarık bir kadın erkeğe yakın durur, konuşurken ona dokunur, güler –özellikle de küçük bir kız gibi güler. Bunlar çok küçük yaştan itibaren yasaklanır. Çocuk rahatça gülmeyi bile öğrenemeden büyür. Çok gülen kızlara etraftakiler “bunun sonu kötü” derler.

Yedi sekiz yaşından sonra kızlar bir kızıdan nasıl davranması bekleniyorsa, öyle davranmaya başlarlar. Fazla gülmezler. Dokuz on yaşından sonra dizlerini örten uzun etekler giyerler. Üçüncü sınıftan sonra göğüsleri ve kalçaları geliştiği için okula gönderilmeyebilirler. Oğlanlarla aynı sınıfta ya da sokakta beraber olmaları istenmez. Oğlanlar da çalıştırılmak üzere okuldan alınabilirler.⁵ Bu aynı zaman-

4 Aynı zamanda şımarık çocuktaki gibi “şımarık” anlamına da gelir. Neşeli, kaygısız bir genç kızı tarif eder.

5 Kızların okuldan alınması genellikle bu şekilde açıklanır ama ailenin durumuna ve kızın okulu bıraktıktan sonra yaptığı işlere biraz daha yakından bakıldığında, asıl olarak annesi çalışırken kardeşlerine bakmak için, atölyede ya da parça başı işte, temizlik ya da çocuk bakımı gibi ücretli işlerde, onun emeğine ihtiyaç duyulduğu görülür.

da kızların evişini öğrendikleri zamandır. Kızın ismine en ufak leke gelmeden koca beklemesi istenir.⁶

Bir başka deyişle, kızın annesi ona evlilik için gerekli becerileri öğretirken babası ve erkek kardeşleri de erkeklere karşı uygun davranışları öğrenmeye zorlarlar ve onun namusunu korurlar. Pek çok kız, bunu kendi görevleri olarak gören ve gerektiğinde şiddet kullanmaktan çekinmeyen ağabeylerinin hareketlerini ve davranışlarını aşırı derecede kısıtlamasından yakınıır.

Babanın oğluyla ve kızıyla farklı ilişkileri, kız ve erkek çocukları, ataerkil sistemde onları bekleyen rollere hazırlar. Erkekler daha yaşlı erkeklere saygı göstermeyi ama aynı zamanda kadınlardan, kızlardan ve kendilerinden genç erkeklerden saygı ve itaat beklemeyi öğrenirler. Babalarından duygusal olarak bağımsız olmaları onların gelecekte kendi otorite alanlarını yaratmalarını sağlar. Diğer yandan kız evlatlar da babalarının ve erkek kardeşlerinin beklentileriyla uysal, yumuşak ve itaatkâr olmayı öğrenirler. Bu onların gelecekteki kocaları ve kocalarının ailesiyle ilişkilerinin de esası olacaktır. Kızlar bu ilişkileri ifade etmek için gereken işleri de annelerinden öğrenirler.

6 Geleneksel bir ailede evlenmemiş bir kızın akrabası olmayan bir erkekle aynı odada yalnız kaldığı söylenirse, hatta yolda bir erkekle konuşurken görülürse, bu kızın bekâretinin bozulmuş olabileceği düşünöldüğü için koca bulması zor olur. Daha az dindar ailelerde bu yasaklar gevşektir ama bekâret onlar için de önemlidir.

Bazı aileler, böyle dedikodular duymuşlarsa, gelinlerinin doktordan bekâret raporu almasını isterler. Bu konu çok ciddiye alınır. Doktorlar yanlış rapor vermek istemezler çünkü bu dava konusu olabilir ve hile ortaya çıkabilir. Ancak, bekâret raporu konusunda ısrar etmek kızın ailesinin namusuna karşı bir hareket olarak da kabul edilebilir ve evlilik planlarının sona ermesine neden olabilir.

Bekâret toplumun Batılılaşmış kesimleri için bile hâlâ gelinlerden beklenir. Bir arkadaşım kızı on sekiz yaşına gelirken yaşadığı ikilemi anlatmıştı: "Kızımı tamamen Batılı, liberal tarzda yetiştirdim. Ama şimdi bekâretini korumazsa bir Türk erkeğiyle evlenmesinin imkânsız olacağını nasıl söylerim ona?!"

Anne ve baba ailenin biyolojik, toplumsal ve maddî yeniden üretim sistemlerinde paralel roller üstlenirler. Baba, kendi soyunu sürdürür. Ailenin normatif olarak yeniden üretilmesini (böylece de sosyo-ekonomik düzen içindeki yerini) sağlar, ailenin fiziksel ihtiyaçlarını tatmin için gerekli araçları sunar.

Anne, soyun tohumlarının ekildiği topraktır. Biyolojik yeniden üretimin temel aracıdır. Anne ayrıca aile ilişkilerini toplumsal normlara göre pratikte an be an yeniden üretir ama aynı zamanda çocuklarının kendi hedeflerine (ve tabii kendisinininkilere de) ulaşmaları için onları yönlendirip desteklemek üzere, kocasının ve ailesinin durumuna ve ailenin içinde bulunduğu sosyo ekonomik şartlara göre sürekli olarak bu düzen içinde alternatif yollar yaratır. Bunun yanında, kocası (ve bazen kendisi) tarafından ailenin fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak üzere sağlanan kaynakları dönüştürür, idare eder ve yeniden dağıtır.

Bir kadın hayatının tüm devrelerinde emek harcar ve aynı zamanda maddî, biyolojik ve toplumsal yeniden üretimi sürdürür.⁷ Önceki bölümlerde üretken etkinliğin üç safhasını ayırdetmiştik:

1. Kız çocuğun hayatı evliliğin (ve yetişkinliğin) gereği olan iş ve toplumsal becerileri öğrenmekle geçer. İş öğrenmekle geçen bu devre, (a) bekâretle, yani biyolojik yeniden üretimin olmayışıyla ve (b) nişanlılık ve evlilik, yani toplumsal yeniden üretim eksenleri ile birlikte düşünülmelidir.

7 Harris ve Young (1981) toplumsal cinsiyeti üç ampirik ilişki kategorisi olarak çözüyorlar; bunlar üç yeniden üretim türü: toplumsal sistemin yeniden üretimi, uygun bir biçimde toplumsallaşmanın yeniden üretimi, emeğin uygun biçimde bakımı ve beslenmesi ("ölgül toplumsal ilişkilerin taşıyıcılarının", yani işçi olmayanların yeniden üretimi) ki ben burada maddî yeniden üretim ve biyolojik yeniden üretimin ölgül biçimleri dedim (1981: 113). Kadınların tüm bu yeniden üretim tiplerindeki yeri açık ve belirgindir.

2. Bir kız evlendiğinde emeği ataerkil hiyerarşi içindeki yerinin ifadesi haline gelir. Bu safha boyunca kadın eş, komşu, “iyi kadın”, vb. olarak kimliğini emeği yoluyla kurar. Bu safha (a) çocuk doğurma ve (b) kendi ailesiyle kocasının ailesi gibi rekabet içindeki toplumsal grupları birleştirme ve yönlendirmeye geçer.

3. Bir kadın anne olduğunda, emeğini, kendisinin gelecekteki güvencesi olan çocuklarına sarfeder. Bu safha (a) aile içindeki konumunu yükseltmek ve yaşlılık güvencesini sağlamak için duygusal olarak kendisine bağlı bir erkek evlat yetiştirmek ve (b) malî gücünü kullanarak aileyi ve toplumsal normları (örneğin ataerkil karar alma mekanizmasını) ya da kişisel hedeflerine varmasını sağlayarak oğlunu yönlendirmekle birlikte düşünülmelidir.

Bu üç safha boyunca bir kadın kendisinin, kocasının ya da kendi ailesinin maddî yeniden üretimine katkıda bulunur. Bunu evde emeğiyle, yani ev işi yaparak ve muhtemelen ailenin atölyesinde çalışarak yapar. Kadın parça başı iş yapabilir ya da kendi ürettiklerini komşularına ya da piyasaya satabilir; yahut ev dışında ücretli olarak çalışabilir.

Anavatan, Devlet Baba

Patriark gücü ile korur, geçindirir, adaleti sağlar ve mutlak itaat bekler. Anne barındırır, hizmet eder, arabulur ve duygusal sadakat bekler. İşlevlerin benzer bir ayrımı, sosyo-ekonomik düzene gönderme yapan terimlerde de yansır. Devlet Baba ve Anavatan. Devlet Babanın, evsizlere, öksüz ve yetimlere bakması beklenir, aynı zamanda hukuk ve adaleti yönetir ve malî imkânlar yaratır.⁸

8 Türk devletinin cinsiyete dayalı ideolojisine ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Delaney (1991b). Delaney'e göre “anne” ve “baba” terimlerinin ifade ettikleri rollerden önce, özgül anlamları vardır. Bu anlamlar erkeğin yaratıcı özne, kadının besleyen araç olduğu yolundaki yaradılış teorisinden kaynak-

Örneğin gecekondular yıkıldığında insanların evlerini vermesini isteyerek Devlet Babaya seslenmelerine sık sık rastlanır. Dullar valinin makamında beklerler ve çocuklarına Devlet Babanın sahip çıkmasını isterler. Bir mahkûm hapisneden kaçır, babası onu yetkililere teslim eder ve “bu benim Devlet Babaya karşı vazifem. Ben vazifemi yerine getirdim o da adil olsun ve oğluma işkence yapılmasına izin vermesin” der.⁹

Parça başı iş yapan küçük bir atölyenin sahibi atölyesinin esnaf odasına girmek için çok küçük olduğundan şikâyet etmişti. Ona neden kendisinininki gibi atölyelerle biraraya gelerek kendi örgütlerini kurmadıklarını sorduğunda, “devlet bizim için bir örgüt kurmadı” diye cevaplamıştı. Başkaları da Devlet Babaya kendilerine iş vermesi için başvururlar, devlet dairelerinin dışında dilekçelerini vermek için beklerler.

Öte yandan anavatan, “anne”dir. Aradaki farkı sorduğunda bir Türk, “Devlet, Allah gibi, babadır, yani güçlüdür. Vatan ise anne gibidir, barındırır” dedi.

Tıpkı ailede babanın geleneksel aile ilişkilerinin normlara bağlı olarak yeniden üretilmesini sağlamasında olduğu gibi, Türk devleti de liberal ekonomistlerin bıraktığı sınırlar içinde fiyatları yükseltir, faiz oranlarını ayarlar, teşvik ve ceza verir. Bunun yanında, tıpkı ailede annenin ilişkileri an be an yeniden üretmesi gibi, Türk halkı da gün be gün karşılıklılık, küçük paraların yukarıdan dayatılan sistematik kanallar çevresinde ve üzerinde idaresi gibi yollarla maddî yeniden üretimlerini müzakere ederler. Ancak, araba almak için altın bileziklerini vermeye zorlanan bir eşin konumunda olduğu gibi, ataerkil devletten gelen baskılar, ilerleme adına

lanmaktadır. Kadın ve erkeğin bu tanımları aile dışındaki iktidar ilişkilerine de yansıtılır.

9 Bu örnekler gazete haberlerinden alınmıştır.

insanların ceplerini boşaltır (ironik bir biçimde, 1980'lerin güçlü partisinin adı da Anavatan Partisidir).

Tıpkı annenin parça başı işlerden kazandığı paranın bir kısmını babadan gizli biriktirmesi gibi, vatandaş da (anavata-na ait olan anlamına gelir) belirsiz bir geleceğe karşı kendini korumak için gelirini Devlet Babadan gizler. Her iki durumda da belirgin bir alternatif yokluğu ve her düzeyde günlük yeniden üretim mücadelesi durumuna sürekli uyum vardır. Bireyler ilke olarak normatif ve yasal düzenden yana olsalar da evde vergisiz üretim yaparak ya da ikinci bir iş bularak bu düzenin içinde alternatif yollar yaratırlar.

Vatandaş maddî yeniden üretim araçlarını böylece üretir, dönüştürür, idare eder ve (yeniden) dağıtır. Bunu yaparken, biyolojik devamlılıkla içiçe geçmiş olan toplumsal yeniden üretim stratejilerini kullanır. Devlet Babanın toplumu yasa-ya uygun biçimde yapılandırması ve normatif düzeni sağlaması beklenir. Devletin "biyolojik" yeniden üretimi, devletin soy çizgisini çizen milliyetçilik aracılığıyla gerçekleşir. Ancak Devlet Babanın aynı zamanda vatandaşa en azından asgari ücret düzeyinde fiziksel yeniden üretim araçlarını sağlaması gerekir. Benim saha çalışması yaptığım 1986-1988 yıllarında durum böyle değildi.

Peki, insanlar devlet onların maddî yeniden üretimlerini bile sağlayamazken (hatta bunu tehdit ederken de denebilir) neden ayaklanmıyorlar? 1988 Ekim'inde Cezayir'de fiyatların yükselmesini protesto edenlerin gösterilerini izlerken orta sınıftan pek çok Türk arkadaşım Türk halkının koyun olduğu fikrini ileri sürdü. O sırada Mısır da hükümetin planlı fiyat artışları yüzünden huzursuzdu. Türkiye'deki ekonomik sorunlarla benzerlikler çok açıktı.

Bence Türk halkı koyun değil, onlar kendilerini büyük bir ailenin (ya da ataerkil aile modeline göre yapılanmış bir grubun) yerini bilen üyeleri olarak görüyorlar. Patriark on-

ların maddî yeniden üretimlerini sağlayamazsa, diğer aile üyeleri hep birlikte çalışır, günden güne hayatta kalabilmek için emeklerini ve varlıklarını birleştirirler. Göreli olarak iyi durumdaki bir arkadaşım, eğitiminin verdiği avantaja karşın hayatının sürekli bir kriz yönetimi durumu olduğunu söylemişti.

Türkiye’de işçi sınıfından insanlar para kazanmanın yanı sıra, rollerinin gereklerini, ailelerine, babalarına, ustalarına ya da devlete karşı vazifelerini yerine getirene kadar çalışırlar.¹⁰ Rollerinin gerektirdiklerini yerine getirirken insanlar grubun geçimi için ortaklaşa çabaya katkıda bulunmuş olurlar. Geçim, bu nedenle geleneksel rol beklentilerinin yoğunlaşmasına karşı değildir, tersine onun bir fonksiyonu olarak görülebilir. Türk toplumsal ve çalışma sisteminin çoğu ataerkil aile modelindeki hiyerarşiye göre kurulmuştur. Bu hiyerarşi içinde hayal kırıklığı dışı vurulmuş bir direniş değil, aşağı doğru bir bastırma olarak ifade edilir.

Bu bölümde emeğin ataerkil aile ilişkilerine içkin olduğunu gördük. Erkeklerin ve kadınların emeği temel maddî yeniden üretimden daha fazlasını sağlar, geleneksel aile ideolojisiyle birbirlerine ve ataerkil ailenin toplumsal ve biyolojik yeniden üretimine bağlıdırlar. İnsanların erkek ya da kadın olarak kimlikleri, aileye çeşitli biçimlerdeki emek katkıları yoluyla ifade edilir ve sürdürülür (erkekler için kendi aileleri ve evlenerek kurdukları aile, kadınlar için ise, evlenerek kurdukları ve kocalarının aileleri; ayrıca emeğin dağıtımının çelişkisiz bir şey olmadığını da söylemiştik).

Dolayısıyla, erkekler ve kadınlar, anababalık rollerinde her biri farklı fakat paralel biçimde, ataerkil ailenin maddî, biyolojik ve toplumsal yeniden üretimini sağlarlar. Emeğin farklı biçimlenişleri, bir kadının evlat, eş, anne ve son-

10 ABD’de bir çalışma ahlakı, emeğin ideolojik motivasyonu vardır ama bu bizim kültürümüze özgüdür, görev ve karşılıklılığı değil kâr vurgular.

ra da kayınvalide olarak hayatının çeşitli safhalarını niteler. Bu safhalar aynı zamanda biyolojik yeniden üretime (ya da bunun bekâret aracılığıyla gösterilen yokluğuna) ve kadının ilk önce öğrenip sonra da uzlaşmaya vardığı ve öğrettiği ata-erkil değerler olarak toplumsal yeniden üretime de gönderme yapar.

Gelecek bölümde Türk ailesindeki en yoğun duygusal ilişkiyi –anne ile oğlu arasındaki, yaratılmasında ve sürdürülmesinde emeğin esas rolü oynadığı ilişkiyi– ve bu ilişkinin varlık sebebini irdelleyeceğim.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANNELER VE OĞULLAR

Anne

Geleneksel bir aileden gelen genç bir esnaf bir keresinde bana “Türkiye’de iki tür erkek vardır: kılıbıklar ve maçolar.¹ Kılıbık, karısının söylediğini yapar, maço annesinin söylediğini” demişti. Hiç kuşku yok ki Türk ailesinde merkezi ilişki anne ile oğlu arasında olmalıdır; evladın evli ve kendi ailesini kurmuş olmasının bir önemi yoktur.

Anne ile oğlu arasındaki ilişki, aile içindeki diğer ilişkileri de biçimlendirir ve etkiler. Bu bölümde anne oğul ilişkisinin erkekler ve kadınlar için nasıl bir kimlik kaynağı olduğunu, bunun ailenin biyolojik, toplumsal ve maddî yeniden üretimindeki rolünü, bu ilişkinin yaratılmasında ve sürdürülmesinde emeğin önemini inceleyeceğim.

Bir erkeğin annesi, ömür boyunca bir gölge olarak varolur; bazen arka plandadır, bazen öne çıkar ama her zaman inkâr edilemez bir biçimde ordadır. Diğer bir deyişle, erkekler her zaman “anasının oğlu” durlar. *Oğul* sözcüğü, etimolojik olarak rahim anlamına gelen *oğulduruk* sözcüğüyle ilişki-

1 “Maço” terimi Türk argosunda da İngilizce’deki gibi kullanılır.

lidir.² Kız sözcüğü ise, kız evlat, evlenmemiş genç kız ve bakire gibi çoklu anlamlarıyla kadının toplumsal özellikleriyle bağlantılıdır. Kız aynı zamanda hizmetçi anlamında da kullanılabilir, oğul kullanılamaz. Erkek her zaman evlattır ama kadın kızlıktan karılığa geçer.

Çocukların anne babaları için değeri, bir önceki bölümde anlatılmıştı. Anne babaya toplumsal saygınlık ve yetişkin statüsü getirmenin yanı sıra çocuklar, aile üyeleri arasındaki etkileşimlere yaş ve cinsiyet bağlamında karmaşıklıklar eklerler. Babalarla oğullar, babalarla kızlar, annelerle kızlar ve annelerle oğullar arasındaki ilişkiler, farklı beklenti ve dinamiklerle şekillenir. Bu, her bir üyenin ailenin yeniden üretimindeki farklı rolü ve bu rollerin özgül kesişmelerine bağlıdır.

Babalar esas olarak erkekliklerinin (dölleme yeteneklerinin) birer kanıtı olarak çocuklara ve soylarının devamı için de erkek evlatlara muhtaçtırlar. Kızları genellikle pek istemezler.³ Anneler kız çocuğu evleninceye dek işlere yardım etmesi için ve belki de onlarla yakın bir duygusal ilişki kurmak için isterler. Ancak yapısal olarak istikrarsız konumları ve toplumsal ve ekonomik alternatiflerinin olmayışı yüzünden, anneler fiziksel ve duygusal varlıklarını sürdürbilmek için erkek evlatlara gereksinim duyarlar. Bu, diğer aile üyelerinin birbirlerine duyduklarından daha zorlayıcı bir ihtiyaçtır ve annenin oğluyla kurduğu ilişkinin yoğunluğunda yansır.

2 Bkz. Kononov (1956). Kononov'a göre Türkçe "oğ" sözcüğü "kabile" anlamına geliyor ve "ög" yani "anne" ile bağlantılı. Sevortjan (1974) "oğ" fiilinin muhtemel anlamı olarak "doğurmak"ı veriyor.

3 Kız çocuk doğumuna önem verilmemesi, Ankara yakınlarında bir kasabadan gelen bir adamın anlattığı şu hikâyede görülüyor: On ya da on beş yıl önce kasabadaki nüfus idaresi yanmış. Orada doğan bütün erkekler yeniden kaydedilmiş ama hiç bir kadın kaydedilmemiş.

Oğulların anneleri için önemi, doğdukları günden itibaren davranışlara yansır. Kimi ailelerde⁴ kız çocuk doğduğunda, komşulara şerbet sunulur. Oğlan olduğunda ise arkadaşlara un, yağ ve şekerle yapılan helva dağıtılır. Bana helva yapılmasının olayın önemini gösterdiği anlatıldı, çünkü hem pahalı hem de zahmetli bir işmiş. Anlaşılan, kızlara ve oğlanlara harcanan emek, doğumdan itibaren farklılaşıyor. Çocukları annelerine bağlayan, esas olarak onlara harcadığı emektir (bu, çocuğun ödeyemeyeceği bir borçtur). Kız çocuklar iş yapmayı öğrendikleri için, bu borç, evde kendilerine hizmet edilen oğlanlar için daha büyüktür.

Her iki cinsten küçük çocuklar, ama özellikle oğlanlar, yedi yaşına kadar şımartılıp pohpohlanırlar. O yaşa kadar arada pek bir fark yoktur. Çocuklar kendi kendilerine uyuyup kalana kadar yetişkinlerin yanında otururlar. Herkes yatar-ken onlar da yataklarına taşınırlar.⁵ Yedi yaşından sonra kızlar ev işlerini, oğlanlar ticareti öğrenmeye başlarlar, ya da ikisi de okula gider.

Kızlara babalarına ve erkek kardeşlerine itaat ve hizmet etmeleri öğretilir. Büyüdükçe annelerinin yükünün daha fazlasını üstlenirler, çok erken yaşlarda evde, aile atölyesinde ya da yakındaki bir atölyede parça başı üretime de başlayabilirler. Tüm boş zamanlarını çeyizlerini hazırlayarak geçirirler. İşçi sınıfından kızlar genellikle üçüncü sınıftan sonra okuldan alınır, çünkü karma okullarda namuslarına hâlâ gelebileceği düşünülür. Ama kızların işgücü çok kısa zamanda para kazanmak ya da annelerinin çalışabilmesi için ev işlerini ve çocuk bakımını üstlenmek üzere kullanılma-

4 İstanbul Türkiye'nin her yanından göç alan bir şehir olduğu için, bu tür adetler aileden aileye değişebiliyor.

5 Çocukları ana-babadan önce yatağa yollamak, çocukların oturma odasındaki kanepede ya da yer yatağında yattığı evlerde yapısal olarak imkânsız.

ya başlanır. 1988 baharında, yedi sekiz yaşlarındaki küçük kızların yollarda ufak tefek şeyler (kağıt mendil, torba) satmaları ya da tartıcılık yapmaları, ülkede yaşanan ekonomik güçlüklerin bir işaretiydi. Bundan önce sokaklar sadece oğlanlar ve yetişkinler içindi.

Diğer yandan oğlanlar çok zor koşullarda çalışsalar ve ustaları tarafından kötü muamele görseler bile, evlerinde “kral” olmaya devam ederler. Oğlanın babasıyla ilişkisi özellikle ergenlikten sonra giderek resmileşip mesafeli bir hal alırken, annesi onu şımartmaya devam eder. Kaç yaşında olursa olsun tüm kız kardeşleri üzerinde mutlak denetimi vardır, bunu sağlamak için güç kullanabilir. Kız kardeşin ona karşılık vermesine ya da bir biçimde intikam almasına izin verilmez.⁶

Bir keresinde yedi yaşındaki bir oğlanın on altı yaşındaki ablasına vurup küfrederek ağza alınmaz şeyler söylediğini görmüştüm (abla evdeki hemen hemen tüm işleri yaptığı gibi, bir de aile atölyesinde çalışıyordu). Ana baba, genellikle oğullarının maskaralıklarıyla eğleniyorlardı (oğlan iki küçük kardeşine, annesine hatta sık sık gelen kadın misafirlere bile aynı biçimde davranıyor ve ciddi biçimde azarlanmıyordu bile). Sonunda genellikle iyi huylu bir kız olan abla yeter dedi ve oğlanı kendine vurmasını önlemek üzere itti. Oğlan öfke ve kızgınlıkla bağırmaya başladı, anne hızla geldi, kızın yüzüne bir tokat attı. Hiç biri tek bir sözcük söylemedi, kız da dahil olmak üzere, hiç bir şey olmamış gibi davrandılar.

Oğlan çocukların küfürbazlığı her ailede hoşgörülmez ama kadınlara (özellikle de kız kardeşlere) vurmalarına ve

6 Bu örüntü, farklı toplumsal sınıflar ve aileler arasında büyük bir çeşitlilik gösteriyor, özellikle fiziksel şiddetin hoşgörülmesi bakımından; ancak bu tür örneklerle aşağı yukarı tüm sınıflarda karşılaştım. Şiddet ve şiddetin toplumsal kabulü, özellikle kadınlara yönelik olduğunda, Amerikan toplumunda da önemli ve sorunlu bir alan. Ancak bu tür davranış ve yaklaşımların belirli bir kültürel çevredeki diğer öğelerle nasıl etkileşime girdiğini anlamak da son derece önemli.

bağırmaına, genellikle gözyumudur. Erkek çocuklar ailedeki kadınlardan hizmet ve özen beklemeğe teşvik edilirler. Oğlan bağırdığı zaman kadınlar genellikle olumlu yanıt verirler. O anda istediği yapılmazsa, oğlan yapılane kadar bağırır.

Kadınlar (tüm sınıflardan ve eğitim düzeylerinden) oğullarına hizmet ederler. Tanıdığım bir kadın, lise yaşındaki oğluna elma soyup dilimliyor ve odasına götürüyordu. Anneler ortaokuldaki oğullarının ayakkabılarını bağlayabilirler. Yatılı okuyorlarsa anneleri çarşafalarını yıkayıp ütüler. Bu davranış kısmen, toplumun, anneleri çocuklarının yetişmesi ve eğitiminden sorumlu görmesinden kaynaklanır. Ancak annelerin kız ve erkek evlatlarına davranışları arasında açık bir fark vardır. Kızlar annelerinin işlerine yardım eder, erkekler annelerine iş yükler.

Beklenebileceği gibi, çocuklukta oluşan kalıplar, yetişkinlikte de devam eder. Bir kadın arkadaşım, "Türkiye'de çocukluk hiç bitmez. Anababanın işi ömür boyunca sürer. Otuzlarımdayken babamın telefonda birine "çocuk"tan sızdığını duymuştum. Ona bu "çocuğun" otuzunda, evli ve çocuklu olduğunu anlatmak imkânsızdı" diye anlatmıştı. Yurtdışında on yıl yaşadıktan sonra dönen bir Türk kadın hayal kırıklığını "yetişkinler nerede?" diye ifade ediyordu. "Türkler ya çocuk ya da ana babalar!"

Türkiye'de çocuk her zaman çocuktur, her zaman anabasına yardım etmek ve destek olmak zorundadır ama onlardan da hayat boyu yardım ve destek talep edebilir. Bu ebedi emek ve destek bağının en temel toplumsal organizma olan ailenin tüm biçimlerinde kendini göstermesi şaşırtıcı değil. Emegin başka ideolojik (daha önceki bölümlerde tartışılan) biçimlenişlerinin yanısıra, aile üyeleri arasındaki karşılıklılık ilişkilerinin de, ya ücretsiz aile emeği aracılığıyla ucuz ürün arzını sağlayarak ya da ailenin tüm malı

ve emek kaynaklarını bir havuzda toplayıp asgari ücretin altında yaşama imkânı yaratarak, kapitalist sisteme hizmet ettiği açıktır.

Güvence Olarak Oğullar

Kadınların Türk toplumundaki yapısal konumu, oğullarının onlar için yaşamsal önemde olmasına yol açar. Bu durum, bugün şehirler için de en az geçmişte kırsal kesimde olduğu kadar gerçektir. Kadının aileye sürekli ve yoğun emek katkısına karşın, toplumsal olarak kadınların “çalışmaması”, yani, özellikle evin dışında ücretli olarak çalışmaması tercih edilir.

Ücretsiz emek kadınların rol kimlikleri ve “iyilik”le birleştirilirken, ücretli emek, erkek alanıdır. Kadınlar için ücretli emek, ev dışındaki dünya ile bir bağlantı imkânı anlamına gelir. 1990’da tüm kentli kadınların yalnızca %15.2’si ücretli olarak çalışıyordu (DİE 1990b). İş isteyen ya da işe ihtiyacı olan kadınlar için iş imkânları son derece kısıtlıdır. Kadınların çalışmasına toplumsal bir destek olsa bile, çoğu işlerde çalışanın, değil tek başına bir aileyi, kendini geçindirmesine yetecek kadar bile ücret kazanılmaz.

Bu nedenle, kadın dulsa ya da kocasından boşanmışsa, genellikle geçim güçlüğüne düşer. Yetişkin erkek evladı olmayan, küçük çocuklu kadınlar yalnız kaldıklarında, genellikle evlere temizliğe giderler, çocuklarını en büyük kardeşe (genellikle kız çocuğa) bırakırlar. Tanıdığım bir ailede, baba başka bir kadın için ailesini bırakıp gittiğinde, en büyük kız okulda çok başarılıydı. Kız (on dört yaşındaydı) annesi evlere temizliğe giderken kardeşlerine gözkulak olmak üzere okuldan alındı.

Anne eve eski gazeteler ve okunacak bir şeyler taşırdı, “kızım okumayı seviyor” derdi. Annenin işvereni olan meslek

sahibi bir kadın, kızın okul masraflarını karşılamayı önerdi ama öteki çocuklara bakacak kimse olmadığından, anne bunu kabul edemedi (gerekçe olarak kızının fiziksel olarak geliştiğini, okula giderse namusunun tehlikeye girebileceğini gösterdi). Bu olayda kız, bir işgücü kaynağıydı. Oğlan olsaydı, gelir kaynağı olurdu.

Bir sonraki kız diğerlerine bakabilecek yaşa geldiğinde, en büyük kız hizmetçi olarak çalışmaya başladı. Kriz dönemlerinde, kızların da gelir kaynağı olmaları beklenir. Nitekim, anne kızını evlendirmeye istekli değildi, çünkü böylece çok önemli bir gelir kaynağını kaybedecekti.

Gelecekteki moral ve fiziksel destek, erkek çocuktan beklenir. Oğul, anne için emeğinin olgunlaşmış meyvesidir; hiç bir zaman ödeyemeyeceği anne hakkıyla bağlanmıştır.

İnsanın ana babasına, özellikle de bir erkeğin annesine karşı böyle minnettarlık duyması, açıkça ve sık sık ifade edilir; örneğin karısı erkeğin annesine harcadığı zaman ve emeğin çok fazla olduğunu düşünürse, adam “onun benim için yaptıklarını asla, asla ödeyemem” der. Çocuğun annesine olan borcu, “süt hakkı”⁷ olarak da isimlendirilir, hayat boyu anneye hizmet etmeyi gerektiren bu borç, annenin geri ödemez hizmetleri ve kendini feda etmesinin anne sütüyle simgelenmesidir. Anne oğluna ya da kızına, kendisine itaat etmediklerinde, onları hiçbir zaman affetmeyeceğini “hakkımı helal etmem” diye ifade eder. Bu çok şiddetli bir beddua-
dır ve kolay kolay kullanılmaz.

Anne fiziksel, duygusal ve mümkünse malî olarak hayatı boyunca oğluna destek olur. “Çalışmayan” anneler bile parça başı iş yaparak kazandıkları parayı ya da altın bileziklerini oğullarının bir borcunu karşılamak, ona iş kurarken ya da evlenirken yardım etmek için kullanırlar. Erkekler borç para

7 Bu terim genellikle “süt hakkı” diye çevriliyor. “Hak” sözcüğü, diğer fiillerle birlikte kullanıldığında (bkz. 6. bölüm) ahlaktı bir borç anlamı taşıyor.

için genellikle babalarına değil, annelerine giderler. Bu paranın geri ödenmesi beklenmez (anneler gerektiğinde kızlarına da para verirler ama bu daha enderdir, çünkü kızın kocasının ona bakması beklenir). Altın, kadınların geleneksel tasarruf aracıdır. Altın bilezikleri ve zincirleri, onların sigortası ve güvencesidir, kolay kolay satmazlar. Buradan uğruna altınların satıldığı oğulun daha iyi bir güvenlik kaynağı olduğu çıkarsanabilir.

Ana Oğul Bağlarını Kurmak: Din ve Erotizm

Anneler oğullarını duygusal olarak kendilerine bağlamak için ellerinden geleni yaparlar. Bu bilinçsiz bir süreç değildir, çünkü kadınlar yapısal güçsüzlüklerinin ve yetersiz güvenlik imkânlarının farkındadırlar. Bir anne, arkadaşına “oğlumun İslamî eğitim almasını istiyorum, o yüzden her cuma namaza gönderiyorum. Böylece annesini hiç terketmez” dedi. Sonra isteksizce ekledi: “tabii karısıyla da ilgilenecek ama beni hiç bırakmayacak”. Bu kadın sevimsiz bir kayınvalideyle uğraşmak zorundaydı ve bu yüzden migren ağrıları çekiyordu.

İstikrarsız ekonomik dönemlerde, tasarrufu ve güvencesi olmayan ortalama insanlar için aile bağlarını güçlendirmekten başka bir araç yoktur. İslamîyet kişinin ana babasına sorumluluğunu vurguladığından, ana babalar çocuklarını (ve çocuklarının gelecekteki gelirlerini) kendilerine bağlamak için İslamîyeti kullanmaya yatkındırlar (yukarıdaki örnekte bu çok açık).

Ana oğul arasındaki ilişki, pek çok bağdan oluşur. Erotik bir bağlılık duygusu (bu cinsel eylemin kendisine gönderme yapmadan arzuyu ima eder) bu etkileşimde ayırdedilebilir. Tanıdığım meslek sahibi bir kadın, ziyarete gittikleri bir arkadaşının bürosunda oğluna sürekli “ben senin en büyük

tutkunum, tek aşkıyım, değil mi? Beni hiç bırakmayacaksın, değil mi?” diye soruyordu.

Erkeklerin kadınlardan erotik ya da duygusal bir açıdan sözötmelerinin kültürel olarak kabul edilebilir olmadığını duymuştum.⁸ Kendi tahrik olma ya da erotik tepkilerini anlatmaya çalışanların da yalan söyledikleri veya abarttıkları düşünülürmüş. Bu tür konular “romantik” ya da “hasas” olarak görülür ve alay konusu olmadan konuşulamazmış. Bir erkek arkadaşım, “kadınlar” demişti, “sadece düzülür. Onlardan böyle sözödilir”.

Bir başka deyişle, küçük oğlanlar erkenden cinsellik ve kadınlar dünyasının farkında ve bu dünyaya açıktırlar; ancak bu dünya çok erken yaşta kadınlarla duygusal ilişkiler alanından ayrılmıştır. Bu ayrılma belki de oğlanın kadın cinselliğini farketmesi ile annesine karşı duygularını birleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Cinsel sözcüklerle bahsedilen kadın bedenlerinin yanında, konuşulmayan bir çıplak kadın bedeni de vardır, o da erkeğin annesidir.

Cinsel tatminle, mahrem, duyarlı, duygusal olarak görülen ve genellikle cinsellikten ayrılan erotik duygular da dahil olmak üzere duygusal tatmin, birbirlerinden kopartılmışlardır. Cinsellik, erkeğin karısıyla ve aile rolleri içinde tanımlanmayan kadınlarla yapacağı bir şeydir. Büyük (ve genellikle işçi sınıfından kadınların gittiği) bir doğumevinde çalışan ve biri Doğu Anadolu’da bir köyde birkaç yıl kalmış olan iki jinekolog, işçi sınıfından pek çok erkeğin, karılarının bedeninin belden yukarısını hiç bir zaman çıplak

8 Bu konuyu tartışabildiğim erkek kaynak kişiler, orta sınıftan meslek sahibi birkaç iyi arkadaşla sınırlı kaldı. Ancak, onların açıklamaları, benim Türkiye’de gözlemlediğim erkekler arası etkileşimin genel gidişine ve Orta Doğu’da kadınlara karşı erkek yaklaşımı ve davranışlarına ilişkin yayınlarda anlatılanlara uydu (örneğin bkz. Mernissi 1975, Abu Lughod 1986). Bireysel davranış kişilik, toplumsal sınıf ve eğitim gibi öğelerden etkileniyor. Ancak bu değer örüntüleri, bireysel farklılıkların yer aldığı çerçeveyi oluşturuyor. Bu tartışma belirli davranış tiplerine ilişkin beklentiler setini belirlemeye yönelik.

görmemiş olduklarını ve evli çiftler arasındaki seksin erkeğin basit fiziksel tatminini karşılama çevresinde döndüğünü, kadın için ya hiç ya da çok az bir erotik uyanma içerdiğini söylediler.⁹

Bir başka deyişle, seks, kadınla erkek arasında erkeğin fiziksel ihtiyacının tatmini için gerçekleştirilebilir ve duygusal içerikten epeyce yoksun olabilir. Diğer yandan anne ile oğlu arasındaki duygular yoğun olarak yaşanır ve erotik bir bileşeni de içerir (ancak bu bileşen, seksi içermez). Erotizm ile insanın annesine duyduğu kutsal duygular arasındaki bu özdeşlik, erotik bir davranışın kamusal alanda tartışılmasını ya da sergilenmesini engeller çünkü bu, kamusal olarak sergilenemeyecek mahrem ve özel bir konudur. Delaney'in (1991a: 174) söylediği gibi, Fatima Mernissi'nin Fas toplumu için yaptığı yorumlar, bu açıdan Türkiye için de geçerlidir. Oğulun annesine aşkı, "yetişkin erkeğin karısıyla yeni bir heteroseksüel ilişki kuracağına işaret eden, başlangıcı, ortası ve törensel bir sonu olan bir süreç değildir... Evlilik, erkeğin hayatında aşk ve seks arasındaki ödipal yarılmayı kurumlaştırır. Erkek, kendisiyle cinsel bir ilişki kuramayacağı bir kadını, annesini sevmeye teşvik edilir. Duygularını kendisiyle cinsel ilişki kurduğu kadına, yani karısına israf etmesi ise engellenir" (1975: 69-70).

Dul bir kadın, kendini çocuklarına adamak uğruna cinsel etkinlikten, bir kocanın eşliğinden ve erkek desteğinden (gerçi bu geleneksel olarak erkeğin ailesi tarafından karşılanır) vazgeçer. Bu, özellikle gençse ve kentte yaşıyorsa, çeşit-

9 Delaney (1991a) de çalıştığı Türk köyünde kadınlardan bazılarının seksten hoşlandıklarını söylemelerine karşın orgazm ve masturbasyona ilişkin herhangi bir bilgilerinin olduğuna ilişkin herhangi bir işarete rastlamamış. Delaney'in söylediği gibi, seksüel etkinlikler somut bilginin alınmasının ya da genelleştirmelerinin yapılmasının zor olduğu bir alanla ilgili. Bu nedenle anne, oğul ve gelin arasındaki cinsellik ve duygu dinamiklerine ilişkin bu tartışma, benim gözlem ve tartışmalarına, fakat aynı zamanda diğer basılı materyale dayanan tahminler.

lenmiş bir toplumsal hayatı bırakması anlamına gelir. Sadece kadınlardan oluşan kabul günleri dışında, yalnız bir kadının toplumsal hayatı biter. Diğer kadınların kocaları açısından bir tehdit olarak görülür, namusunu lekesiz olarak korumak zorundadır. Bu, kadın etkinliklerinin ayrıldığı geleneksel mahallelerde daha az sorun olurken, iki cinsin birlikte aile ziyaretleri yaptığı orta sınıf kent kültüründe daha zordur.

Bu konudan ilki eski kocasından olma iki çocuğu olan ve iki kez evlenmiş Ayşe'ye sözettiğimde Ayşe, "bir Türk kadını için kendisi için bir şey yapmayı istemek (kariyer, bir biçimde kendi tatminine yönelik herhangi bir şey, hoşlandığı bir şey) ve bunu çocuk için yapmamak, değil söylenmesi, düşünülmez bile. Yeniden evlenmenin kabul edilebilir tek nedeni, maddîdir. Bu da çocuğun rahatlığıyla doğrudan ilgilidir" diye yanıtladı.

Bu duygusal stratejilerin nihai sonucu, erkeği ebedi bir çocuk olarak tutmaktır. 1987 yılında, Türk televizyonlarında genç bir oğlan çıkıp "şimdi bir elektrik fırınımız var!" derken annesi de kocasını sanki bir çocukmuşçasına kaşıkla besliyordu. Annenin oğluna harcadığı emek ve hizmet, karısından da aynen beklenir. Kocalar karılarının tüm diğer ev işlerinin ve hizmetlerin yanında, sabahları kendilerini uyandırmasını, giysilerini ve kahvaltılarını hazırlamasını beklerler.

Diğer yandan, erkek evladın iş gücü, çatışan talepleri olan anne ve eş arasında bir savaş alanıdır. Kadınlar genellikle kocalarının ana babalarının evinde çok zaman geçirdiğinden ya da ne zaman kendisi bir şeyin yapılmasını istese, kayınavlidesinin de mutlaka telefon edip "mahsus yapar gibi" oğlunu o gün bir iş için çağırdığından şikâyet ederler. Annenin erkeğin zaman ve emeğine ilişkin talepleri genellikle karısınınkinden önceliklidir.

3. Bölümde kadının kendi ailesiyle kocasının ailesi arasında onun emeğini kontrol etmek konusunda bir savaş olduğundan söz etmiştim. Benzer bir savaş, erkeğin zamanı ve emeği üzerinde, annesiyle karısı arasında da vardır. Kadınlar çeşitli rolleri içerisinde maddi güvenliklerinin temelini oluşturan erkek işgücünü, sevgi, suçluluk ve görev duygusu gibi güvenli kişisel bağlarla sağlama almaya çalışırlar.

Anneler kızları evlendiğinde genellikle ama istemeden onların emeğinden ve gelirinden vazgeçerler. Gelinin emeği, kayınvalide açısından, özellikle yaşlandığında aynı nedenlerden dolayı önemlidir.¹⁰ Gelinin emeği, kızinki gibi parça başı üretim yoluyla ya da kayınvalide çalışırken ev işlerini yapmasıyla, gelir sağlar. Ancak en önemli ve devamlı gelir kaynağı, erkek evlattır.

En önemli kaynağı yani oğlu üzerindeki savaşta anne, çocuklar açısından gelinle çelişkili beklentilere sahiptir. Bir yandan kayınvalide, oğlunun statü ve yetişkinlik beklentilerini karşılaması ve kocasının soyunun sürmesi için, gelinin erkek evlat sahibi olmasını ister. Diğer yandan, bir çocuk, özellikle de oğlan çocuk, oğlunu karısına bağlar ve geline statü kazandırır, böylece kayınvalidenin kadının emeği üzerindeki denetimini azaltır, gelin kendi çocuğuna baktığı için, kayınvalidesinin taleplerini daha az yerine getirmesine meşruiyet kazandırır. Bu nedenle, gelin bir oğlan doğurmak konusunda çok istekli değilse, onu kötüleyecektir ama kayınvalidenin gelinin hamileliğine içerlediği de hissedilir; bebeği annesinden almaya çalışabilir (eğer ayrı yaşıyorlarsa) ya da anne ve bebeğe kötü davranabilir.

10 Tipik bir Türk evinde evin yönetimi özellikle kış aylarında sürekli bir emek gerektiriyor; çünkü kışın her yer çamur oluyor ve sobalardan sürekli kömür tozu geliyor. Yerler ve halılar elde siliniyor ve yıkanıyor; çamaşır makineleri orta sınıf evlerinde giderek yaygınlaşsa da, giysiler genellikle elde yıkanıyor. Geleneksel Türk yemekleri de emek yoğun ve zaman alıcı. Her öğünde ailenin bütçesine göre birkaç farklı yemek hazırlanıyor.

Kayınvalide, ailenin biyolojik yeniden üretimini geline bırakmaya zorlanır. Ancak kendi geçimi için oğlunun işgücünü (ve gelirini) kendisine bağlamak zorundadır. Yani, kendisinin (ve kendi ailesinin) maddî yeniden üretimini güvenceye almak için, oğlunun ailesinin maddî yeniden üretimi gereklidir. Bunu yaparken gelinin toplumsal yeniden üretim işlevini reddetmeye ve onu biyolojik ve maddî yeniden üretimle sınırlamaya çalışır.

Bunun için kayınvalide ailenin (oğlunun ailesi de dahil) gündelik hayatı üzerindeki denetimini sürdürmeye çalışır. Bunu babanın (kocasının) ve oğlunun otoritesini destekleyerek, kendisini bu otoriteyi kullanarak müzakere yapabilecek pozisyona koyarak yapar. Bu ilişkilerin ve savaşların ifade edildiği dil, beklenen ve talep edilen işgücü, verilen ve esirgenen emek, aktarılan ve yarışan işgücüdür.

Aile içindeki işgücü, hem kişinin kimliğinin ve direnişinin bir kaynağı hem de çocuklar biçimindeki güvencenin sağlanması ve kullanılması aracıdır. Aile üyeleri arasındaki ilişkiler, tek ve aynı anda hem kendini gerçekleştirme hem de sömürü ilişkileridir. Ancak, kadınların sosyoekonomik güvencesizlikleri yüzünden, çelişkili gibi görünen bu ikili, özellikle anne ile oğul ve kayınvalide ve gelin arasındaki ilişkilerde karakterize edilir.

Anne ya da kayınvalidenin konumu/rolü, literatürde statüsü hayatının başarıyla kapanan her döneminde biraz daha yükselen bir bireyin yaşam döngüsünün bir parçası olarak ele alınır (örn. Kandiyoti 1988). Kadını “kadın birey” olarak ele alan bu bakışın, bireyi tanımlı bir grubun üyesi olarak gören Türk yaklaşımına yabancı olduğunu düşünüyorum (kadının cinsel nesne olduğu durumlar dışında). Bu nedenle de anne ya da kayınvalidenin konumunu aile içindeki ilişkilerdeki belli uyum (ya da uyumsuzluk) noktalarının içinde değerlendirmek gerektiğine inanıyorum. Her annenin ken-

di annesi, kocası, kayınvalide ve kayınpederi, görümcesi ve muhtemelen her iki cinsten de çocukları vardır. Kayınvalidenin bir kocası, oğlu, başka çocukları (mesela kızları) ve belki kendi kayınvalide ve kayınpederi vardır.

Aile bireylerinin içinde tanımlandığı ihtiyaç ve stratejilerin sosyoekonomik bağlamına ve objektif koşullara göre bu uyumun farklı biçimleri ortaya çıkabilir. Şimdiye dek emek başlığı altında –verilen, beklenen, kabul veya reddedilen emek– birleştirdiğim farklı notların ve gözlemlerin izini sürdüm. Gelecek bölümde, aynı konunun (hem kendini gerçekleştirme hem de sömürü olarak emeğin) Türk sosyoekonomik sistemi içindeki benzer uyum (ya da uyumsuzluk) hatlarını izlemeye çalışacağım.

ALTINCI BÖLÜM TOPLUMSAL AĞ

*İyilik yap
Denize at
Balık görmezse
Halik görür*

Bir Türk atasözü

Nazik Şiddet

Önceki bölümde, Türk ailesinde emek sömürüsünün toplumsal olarak tanımlanmış ezme ezilme ilişkileri içinde gerçekleştiği gösterilmişti. Bu ezme ilişkilerinin içselleştirilme yollarından biri, toplumsallaşma, yani kişinin kendini tanımlayışı ile emek ilişkileri arasında bir ilişki kurmanın öğrenilmesidir. Bu bölümde, emeğin (aile içindeki ilişkileri model alarak) ideoloji aracılığıyla toplumsal bir kimlik olarak kurulmasının ve ezme ilişkilerini başka türlü tanımlayan bu yapının Türkiye’de aile dışındaki ekonomik davranışı da belirlediğini ileri süreceğim.

Emek ideolojisi, Türkiye’de ezme ve sömürü ilişkilerinin toplumsal hayatın “doğal” bir parçası gibi görünmesini sağlayan mitik bir yapıdır. Bu yapı, güvenilir olmayan kurumların ve maddî koşulların belirlediği bir ortamda, aynı zamanda temel toplumsal birim olan ailenin yeniden üretiminin sağlanmasında uzun dönemli geçim stratejileri de sağlar.

Türkiye’de emeğin kültürel kavranışını oluşturan bu algılama ve düşünce şemasının pratik başarısı, 1970’lerden bu

yana olduğu gibi, yeni maddî koşullar altında da toplumsal-laşma ve doğallaştırılma yoluyla kendisinin yeniden üretilmesine katkıda bulunur. Bu emek ideolojisi içinde öğrenilen ve ifade edilen ezme ilişkileri, bu nedenle kapitalist pazar koşulları ya da diğer sômürü biçimleri gibi yeni ekonomik koşullara aktarılabilir (ya da aşılanabilir).

Türkiye’de, ailedaki, işyerindeki ve ekonomik ve toplumsal faaliyetlerdeki baskıcı ezme ve sômürücü ilişkiler, genellikle kimsenin bir kâr beklemediği, emeğin, paranın ve zamanın serbestçe verilip hemen bir karşılık beklenmediği, tamamen kişisel (bireysel olmayabilir) ilişkiler olarak aklanır. Bu nedenle, armağan kavramı, ahlakî ve maddî borçları tanımaz kılmakta kullanılır. İnsanlar kısa bir zaman içinde bir karşılık beklemek yerine ilişkilerini açık uçlu tutmaya gayret ederler –yani minnettar kalırlar. Karşılıklılık ve minnettarlık, toplumsal ve dini moral zorunluluklar olarak ifade edilip kurallara bağlanır.

Bourdieu’ye göre, egemenliğin olumlu toplumsal ilişki suretinde yumuşatılması, özellikle kapitalizm öncesi ekonomilerin bir özelliğidir; çünkü bu ekonomilerde egemen sınıfın çıkarlarını sağlayacak kurumlar yeterli değildir (1979: 189). Kurumların ya da diğer nesnel egemenlik mekanizmalarının yokluğuunda, eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesi için sürekli bilinçli bir çabanın harcanması gerekir. Bu nedenle de egemenlik doğrudan, kişiden kişiye, olumlu bir toplumsal bağlam olarak görünen bağlar aracılığıyla uygulanır.

Bourdieu bunu “sembolik şiddet, şiddetin asla şiddet gibi görünmeyen, nazik ve görünmeyen biçimi ve sečilmeden katlanılan, güven, itaat, kişisel sadakat, konukseverlik, armağan, şükran ve hürmetin –kısacası, namus kodu tarafından namus değerleri olarak tanımlanan tüm özelliklerin şiddeti” olarak tanımlar (a.g.e.: 192). Bu gizli şiddet, açık fiziksel ve ekonomik şiddeti önlemez, onlarla birlikte varolur.

Açık fiziksel ve ekonomik şiddetin daha rafine sembolik şiddetle bu birlikte varoluşu, bu ekonominin tüm kurumsal özelliklerinde ve tüm toplumsal ilişkilerin özünde bulunabilir... açık şiddetle nazik olan arasındaki “seçim”, iki tarafın belirli bir zamandaki göreceli güçlerine ve karar verici grubun entegrasyon derecesine ve ahlaki bütünlüğüne bağlıdır (a.g.e.: 192-193).

Kolektif lanetleme ya da cemaat sansürü, açık şiddetin (“tefecinin ya da acımasız efendinin şiddeti”) nazik şiddet lehine engellenmesinin araçlarından biridir.

Tarafsız ilişkilerdeki açık egemenliğin toplumsal olarak kabul edilen meşru otoritenin egemenliğine dönüşümünün ilkesi, “paraya indirgenemeyecek bir kişisel armağanın üretilmesi için harcanması gereken emek, zaman, özen, ilgi ve beceriklilik... yalnızca mallar ya da kadınlardan değil, daha kişisel ve bu yüzden daha değerli şeylerden, mesela zamandan, görünüşte “karşılıksız” feragattir. Nazik şiddetin uygulanması onu uygulayanlardan “kişisel” bir bedel talep eder.” (a.g.e.)

Diğer bir deyişle, nazik şiddete dayalı kişisel otorite pratikte sürekli alıp kabul etme stratejileri yoluyla yeniden onaylanmalıdır. Bourdieu, vermenin aynı zamanda sahip olmanın da bir yolu olduğunu yazar. Armağan, bir karşı-armağanla karşılanmazsa, kabul edeni devamlı bir bağla bağlar ve onun özgürlüğünü sınırlar (a.g.e.: 195). Hem armağan hem de borç, “görünürdeki zıtlıklarına karşın, hangi stratejiler içinde kullanıldıklarına göre bağımlılık ya da... dayanışmadan kaynaklanan bir güç yaratmakta ortaktırlar” (a.g.e.: 192). Bu bölümde, Türkiye’deki ekonomik pratiğin altında yatan minnettarlık ilişkilerinin nasıl toplumsal değerle yüklendiklerini ve nasıl egemenlik ve sömürü ilişkileri yarattıklarını, sürdürdüklerini ve doğallaştırdıklarını göstereceğim.

Türkiye’de kurumlar ve politika küçük bir egemen sınıfın yeniden üretimini sağlarlar; ancak toplumun bütününde toplumsal ve ekonomik egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi, düzenin ve iktidarın sürdürülmesine yapılan sürekli kişisel yatırım temelinde işleyen kurum ve toplumsal mekanizmalarla güvence altına alınır. Devletin kendisi güvenilir bir kurumdur –özellikle de ekonomik istikrar bakımından; sivil şiddet her zaman bir tehdittir ve silahlı kuvvetler aşağı yukarı her on yılda bir başa geçer.

Diğer yandan, itaat ve karşılıklılığın nazik şiddetine dayalı egemenlik ilişkileri, uzun dönemli vaatler bakımından güvenilir görünür ve öngörülemeyen olaylar karşısında da esnektir. Türk ailesinde anne ile oğlu arasındaki gibi sevgi adına karşılığı ödenemez bir minnettarlık yoluyla yeniden üretilen egemenlik ilişkileri, annenin uzun dönemli ekonomik güvenliğini de sağlar.

Aynı biçimde, aile mensupları acımasız ekonomik koşullarda ailelerinin yaşamını sürdürebilmesi için ücretlerini ya da ücretsiz emeklerini katarlar. Bu emek aynı zamanda ailenin ekonomik güvenliğine bilinçli bir katkı ve her bir bireyin aile üyesi kimliğinin bilinçsiz bir ifadesidir. Sonuç olarak, aile emeği ailenin ekonomik refahına bir katkı olarak kabul edilirken iş olarak düşünülmez (ücret için çalışmak ya da yabancılaştırmış emek anlamında).

Bu nedenle esas olarak aile ve komşu emeğine dayalı ekonominin bu bölümünde ekonomik ilişkilerle tahakküm ilişkileri birlikte vardır ve tıpkı aile içindeki ilişkiler gibi kişisel bağlılık, itaat ve karşılıklılık ilişkileri olarak yanlış bir biçimde tanınırlar. İktidar ilişkilerinin genellikle bilinçsizce yapılan bu düzenlemesi, açık ekonomik şiddetle birlikte yürütülür.¹ Ancak, Bourdieu’nün belirttiği gibi, “sembolik şid-

1 Türkiye’de yoksulluğun artışı, emeğin dizginlenmeyen sömürsü, erken yaşlanma ve ölüm, bir aile ve grubun üyeliğiyle kazanılan refah ve sarsılmaz bir

det stratejileri, genellikle saf 'ekonomik' şiddetten daha ekonomiktir." (a.g.e.: 190)

Türk ekonomisinin bu sektörünün olmazsa olmaz bir özelliği, işin kârdan çok statü ve güvenlik için yapıldığı "sarıp sarmalayıcı nazik şiddet ilişkilerine" dayalı oluşudur. Kâr arzusu, ekonomik ilişkilerdeki varlığı inkâr edilemeyecek çıplak bir ekonomik motiftir. Aile ve komşuluk emeğine dayalı ekonominin bu sektöründe egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi için, kâr motifinin gözden kaçırılması gerekir. Aile ilişkileri bunun için bir metafor sağlar. Burada servetin artırılması arzusu, haset ya da düşmanlık yoktur anlamına gelmez. Tersine, bu motivasyonlar, maddî kazanç yerine, doğrudan güvenlik ve statünün artırılmasına yönelmiştir. Bu konu ilerideki bölümlerde parça başı iş örgütlenmesi bağlamında tartışılacaktır.

Türk toplumunda ekonomik ilişkiler, küçük üretime katılanların arasındakinden daha geniş çaptaki karşılıklı toplumsal bağlar olarak yumuşatılır. Toplumsal alışverişin ve karşılıklılığın konuşulmayan (çünkü bilinçsiz olan) kuralları, basit ve çıplak bir ekonomik faaliyet olan bir şey satınalmayı bile düzenler.

Telefonların, faksların ve giderek artan bir biçimde bilgisayarların kullanılması yüzyüze etkileşimin önemini azaltmaz. Sembolik egemenliğin kökenindeki borç ve alışveriş stratejileri, mekânın ve zamanın (ve zamanlamanın) yönlendirilmesi ve konukseverlik ve paylaşılan sosyal bağlar gibi kişisel özelliklerin taşınması için fiziksel varlığı, yani orada bulunuşu gerektirir. Ekonomik ilişkilerle toplumsal olanlar arasındaki bu kesişme, Türk iş hayatında Batı'daki iş hayatının bir özelliği olan otomasyon ve kişisellikten uzaklaşmaya karşı yüksek bir direnç sağlar.

güvenlik duygusuyla birlikte varolur. Türkiye'nin meşhur misafirperverliği grubun bireye bu bakma yükümlülüğünden kaynaklanır.

Özetle, sınırlı kaynaklara sahip pek çok kişi için Türk ekonomik ve siyasal hayatındaki belirsizlikler riskin göze alınması ve yatırım yapılmasına dayalı uzun dönemli bir ekonomik büyüme iklimi sağlamaz. Bunun yanında “çıplak” emek pazarı koşulları, ailenin ya da işin büyümesi bir yana, geçimi bile sağlayamaz. Birey ya da grup, güvenlik ve büyümeyi sağlamak için farklı stratejilere yaslanır. Büyüme ve güvenlik için uygulanan bu stratejilerde aile içindeki egemenlik ilişkileri (ve bunların emek biçimindeki ifadeleri) toplumdaki egemenlik ilişkilerinin (ve ekonomik eylemin) bir metaforu gibi işler.

Kişisel İşler

Ak saçlı sahaf, tezgâhla iki sandalyeden kalan dar yerde duruyordu. Hoş yüzlü genç yardımcısı da kapı ağzında. Georg, bir Alman enstitüsü için bazı kitaplar almaya gelmişti. Ziyaret, tüm öğleden sonra sürdü. Bitişikteki çay ocağından gelen ince belli küçük bardaklarda çay içtik. Dükkân sahibi çocuklarından söz etti ve Georg’a ailesinin ne zaman geleceğini sordu. Onlar konuşurken genç yardımcı arada sırada raflara uzanıp öylesine aklına gelmiş gibi ve “bu ilginizi çekebilir” diye mırıldanarak bir cildi bana ya da Georg’a veriyordu. Georg ya da ben kitabı incelerken de sohbet sürüyordu. Çok ilginç bazı kitaplar telaşsızca raftan indi, bazılarını tezgâhtaki yığına ekledim, bazılarını geri verdim.

Dükkân sahibi bizi yakındaki kapalı çarşıda öğle yemeğine götürdü. Orada da oturup genellikle de onun kişisel hayatı hakkında sohbet ettik: o aralarda uyguladığı diyet, küçük kızının yaramazlığı ve yeni doğan kardeşini kıskanması gibi. Tarafsız konulardan, örneğin, yemek ve diğer yabancı akademisyen müşterilerden konuştuk. Dükkâna döndük, bir yandan sakın ve telaşsızca iş yaparken sohbet etme süre-

ci yine başladı. İki saat sonra, Georg değerli kitaplardan oluşan yığını işaret etti ve şimdilik bu kadarının yeterli olduğunu söyledi. Yine de kimse yapmakta olduğu işi bırakmadı, sadece ortaya çıkan kitaplar azaldı. Öğle güneşi iyice eğik gelmeye başladığı sırada küçük, kızıl saçlı bir çırak görüldü ve bize bir araç bulmak üzere gönderildi. Georg'un gideceği yer, o gün yapacağı şeyler soruluyormuş gibi, dolaylı bir biçimde öğrenildi.

Kitap çok eski ve pahalı olmadıkça paradan hiç söz edilmedi; söz edildiği durumlarda da genellikle söz konusu kitabın hikâyesi ya da bazı yayınevlerinin kitaplarının yüksek fiyatları bağlamında şöyle bir değinildi. Sınırlı bir param olduğundan ilgilendiğim her kitabın fiyatını sordum ve bu yüzden de kendimi çok beceriksiz hissettim. Bunu sıkıntı vermeden yapmaya çalıştım ama yine de utandım.

Saat beşe geldiğinde, arabanın her an kapıda belirebileceğini düşündüğüm için aldığım kitapların faturasının yazılması ve benim ödeme yapmam için zaman kalmayacağından endişe ettim ve fatura yazmalarını önerdim. Dükkân sahibi ve yardımcısı “tabii” dediler ve hiç bir şey yapmadılar. Fark ettim ki, zaman kalmayacak endişem yersizdi –burada her zaman yeterli zaman vardı. Yarım saat daha geçti. Georg'un kitapları yazıldı ve yavaş yavaş paketlenildi. Kitaplardan söz edilmedi, ortaya para çıkmadı ve kaç para tuttuğu söylenmedi. Fatura kitapların içine kondu. Georg okulundan onay aldıktan sonra ödeyecekti. Akşamüstü güneşi kapıdan yavaş yavaş uzaklaşırken, oturup laflamaya ve arabayı beklemeye devam ettik.

Ödeme konusunda kendimi huzursuz hissettim. Bir noktada tezgâhta duran kitap kümesine doğru ilerledim. Dükkân sahibi bana bir göz attı ve sanki mesele buymuş gibi, “bunları almak istiyorsunuz” dedi ve konuşmasına devam etti. (‘almak’ hem ‘satın almak’ demektir hem de sadece ‘almak’ ki bu

da bu ifadeye bir belirsizlik katar) Birkaç dakika sonra yardımcı bir fatura yazdı, ben de ödenmesi gereken tutar olan 50 liranın² biraz üzerinde bir parayı çıkardım, tezgâhın üzerine koydum. Herkes parayı belirgin bir biçimde görmezden geldi. Dükkân sahibi şöyle bir baktı, muhtemelen döviz bozmak gerekip gerekmediğini anlamak için. Sohbet başka konular üzerine sürüp gitti. Zamanla tezgâhta açık bir yara gibi kalakalan paradan utanmaya başladım ve parayı tezgâhın yanında duran bir top kağıdın üzerine ittim.

Ancak araba geldiğinde vedalaşma faslına geçip kapıya yöneldiğimizde, yardımcının parayı alıp çekmeceye koyduğunu gördüm. Kimse 50 liranın üstünü vermedi, sanırım bu küçük suç, işi iş dışında tutma temel amacının yanında ikincildi.

Türkiye'deki iş ilişkilerinin çoğunun özelliği budur: yüz-yüzelik, çok zaman harcama, belirli bir kişisel bilgi, hizmet ve misafirperverlik. Ancak bu bir iştir ve kişisel ilişkilerin nazik ekonomik şiddetinin yanı sıra, bir ödeme beklentisi de vardır.

Boğazın karşı yakasındaki yoksul mahallelerin birindeki Murat'ın elektrikçi dükkânına yaşlı bir adam geldi. Murat'a onardığı bir balık ağı getirdi. Adam ayrılırken Murat'tan bir elektrik kablosu vermesini istedi. Ödeme yapmadı ama Murat o dışarı çıkarken fiyatı söyledi. Murat'a ağın kablonun karşılığının olup olmadığını sordum. Çok şaşırdı: "Böyle şey olur mu?! O buradan birçok şey alır ve ayda bir öder" dedi. Karşılıklılığın hemen o anda olmadığını ve belli bir hizmetin karşılığının belli bir ödeme olarak görülemeyeceğini öğrenmiş oldum. Karşılıklılık, doğası gereği açık uçludur. Yoksa, iş olur. Murat, balık ağını onarmak gibi bir hizmetin

2 O zaman 50 lira karşılığı beklenebilecek kadar önemli bir paraydı. Sürekli devalüasyonun bir sonucu olarak 50 lira artık geçmiyor; en küçük para, şu anda 5.000 lira.

karşılığında ödeme olabileceğinin düşünülmesini ahlâka aykırı bulmuştu.

Türkiye'deki iş muameleleri genellikle bizim Batı'da işle ilgili olarak bildiğimiz işaretlerden yoksun olduğu için –fiyat, para, kişilere bağlı olmayan hizmet, o anda ya da takvime bağlanmış ödeme– işi karşılıklı ilişkileriyle karıştırmak çok kolaydır. Her ikisi de karşılıklı yükümlülükler seti ile bağlantılı kişisel ilişkiler gibi görünür (bir başka kitapçıya gidersem suçluluk duyarım). Bu tür iş muameleleri, parayla ilgili olmayan bir minnettarlık yoluyla uzun dönemli müşterileri güvenceye alan nazik ekonomik şiddetin bir sonucu olarak süreklilik öğeleri barındırır.

İş ilişkileri işle ilgisi olmayan karşılıklı ilişkilerinden belki yalnızca nihai sonuç anlamında farklıdır. İş muameleleri bir bakıma aşama aşama tamamlanır –seçimi ödeme izler, hemen olmasa bile, en azından belli bir süre içinde. Yoksa ilişki tehlikeye girer; zaman, hizmet ve kredi geri çekilebilir. Karşılıklı ilişkiler, kapanmayan ilişkilerdir. Konukseverlik, emek ve hizmet, armağan edilir. Bourdieu'nün söylediği gibi (1979: 183), karşılık beklenir ama bu bilinçli bir beklenti olamaz.

İş ilişkilerindeki bu çelişki, bir yandan –karşılıklı ilişkileri olarak– açık uçluluğu gerektirirken, bir yandan da karşılığın beklenmesi, muameleler sırasında satış faturası ya da para gibi ekonomik sembollerin üzerinde durulmasından kaçınılması ile çözülür (en azından örtülür). Ancak, Murat'ın gösterdiği gibi, farklılık her bir işlemde açıktır. İş ilişkilerinde fazla kişisel olarak ya da kişisel ilişkilerde fazla iş ilişkisi gibi davranarak sınırları karıştırmak, hoş karşılanmaz.

Örneğin, insanın yakın bir arkadaşının (ya da yakın bir aile üyesinin) bir dükkânı varsa, arkadaşının ona malîyetine satış yapması beklenir. Bu nedenle, yakın arkadaşların dükkânlarından sık sık alışveriş yapmak, uygun bir davranış

niş olarak görülmez çünkü bu onlara malî açıdan zarar verir. Orta sınıftan bir kadının dediği gibi, “alacağın şey belli bir fiyatın üzerindeyse, bir akrabandan almaktansa çakallardan alıp kazık yemek daha iyidir... çünkü akraban senden kâr etmez ve o kadar parayı kaybetmiş olur”.

Kâr

İzin verilen kârın miktarı ve işlemin karşılıklılık içeriğinin yerine işin içeriğinin ne oranda açıkça ifade edileceği noktalarında derecelendirmeler söz konusudur. Bu derecelendirme, birbirleri ile iş yapan tarafların ilişkilerinin yakınlık derecesine bağlıdır. Yakınlık derecesi mutlaka kan bağı gibi yapısal terimler içinde ölçülmeyebilir –gerçi bu da önemlidir ama bu yakınlık belli bir zaman süresi boyunca sürekli yenilenen karşılıklı borçların bir ifadesidir. Bu tür muamelelerin karşılıklılık içeriği daha üstün görünmelidir.

Arada sırada sohbet etmeye de uğradığım mahallelerdeki genç manavın alışverişlerimde parayı uzatmama karşın ödemeyi sonra yapmam konusunda ısrar etmesi, beni aylarca şaşırttı (tıpkı “al” sözcüğünün hem satın al hem de al anlamına gelmesi gibi, “ver” sözcüğü de öde ve ver anlamlarına gelir). Önceleri bunu reddettim ve borcumu unutabileceğim korkusuyla, ödemekte ısrar ettim –aldıklarımı ödeme izin vermezse bir daha oradan alışveriş yapmaya çekinirdim. Uzun zaman kendi açımdan kişisel ilişkimizin iş ilişkimizi böyle işgal etmesi ve onu tehlikeye atması olarak gördüğüm bu davranışa ilişkin gerginliğimle başa çıkmaya çalıştım. Aynı davranışın –parayı sonra ödemem konusunda neredeyse yalvarmanın– kişisel ilişkim olan diğer dükkân sahiplerince de tekrarlandığına dikkat ettiğimde, bunu anladım. Ödeme sonraya bırakılarak ilişkinin açık uçlu (karşılıklı ve dolayısıyla kişisel) doğası öne çıkarılıyordu.

Para ve kârın muamelenin/ilişkinin yüzeyine bu kadar yakın görünmesi, gerginlik yaratır. Çıplak kâr motifinin tanıtılması (ya da kabul edilmesi) ilişkiyi tehlikeye atabilir, hatta bitirebilir. Arkadaşlar ya da akrabalar arasında para alış-verişi gerekiyorsa, hemen ve kişisel olarak yapılmalıdır; her iki taraf da çok az ya da çok fazla almamalıdır.

Birkaç hafta birlikte kaldığım yakın bir arkadaşım olan Olcay, yanımda çok az para olduğu için, aldığım bir giysinin parası olan kırk dolar civarında Türk parasını benim yerime ödedi. Evde, biraz beceriksizce parayı dolar olarak alıp almayacağını sordum; çünkü ona Türk parası verebilmek için bankaya gidip dolarları bozdurmak gerekiyordu (lira sürekli değer kaybettiği için, yabancı para tercih edilir). Ödememin hiç acelesi olmadığını ısrarla söyledi. Ertesi gün, yatak odasındaki komodinin üzerine elli dolar koydum, çünkü bir de uluslararası bir telefon konuşması yapacaktım. Akşam kendisi hiç söz etmediği için, parayı komodinin üzerine koyduğumu söyledim. “Evet” dedi kısaca, “gördüm. Ayıpsın” ve odadan çıktı. Utanmış bir biçimde onu mutfığa kadar izledim ve telaşla fazla on doları telefon parası olarak bıraktığımı açıklamaya çalıştım. “Bunun ne kadar tuttuğunu bilmemiz lazım önce” dedi ve konuyu değiştirdi. Ertesi sabah kahvaltıda parayı tek söz etmeden bana verdi. Bir şey söylemedim ama o gün postaneye gidip telefon ücretini öğrendim ve o akşam yine telefon ettim. Olcay’a borçlu olduğum miktarı tam olarak öğrendikten sonra bu parayı ona verdim ve teşekkür ettim. Parayı bir kenara attı, konu böylece kapandı. O akşam alan notlarımı yazarken şöyle ekledim: “Kural: üzerinde önceden anlaşılmamışsa insanlara para vermeye çalışma ve ellerine verme”.

Orta sınıftan bir öğretmen olan Asuman, yirmi yıldan fazla bir zamandır alışveriş yaptığı halıcıdan iki halı seçti. Depozito olarak da 20.000 lira bıraktı. Halıları dene-

mek için eve götürdü, sonra da halılardan biriyle, alıkoymaya karar verdiği halının ücretinin bir bölümü olarak da bir çuval dolusu eski halıyı geri götürdü. Kalan bölümü nakit olarak ödedi.

Birkaç gün sonra, dükkâncının aldığı halı karşılığını hesaplarken eski halıların fiyatını düştüğünü ama depoziti unuttuğunu fark etmiş. Adamı arayıp depoziti hatırlatmış. Adam dehşete düşüp kendine kızmış, Asuman da hatırlattığına pişman olmuş. Adam şehrin öteki ucundan bir taksiyle parayı hemen göndermek istemiş. Asuman birkaç gün içinde kendisinin uğrayıp alacağını söylemiş. Dükkândan girer girmez, dükkân sahibinin kardeşi parayı ona uzatmış. Bu konuda tek söz edilmemiş ve Asuman da parayı saymamış (karşılıklılık ilişkisini paylaşan insanlar arasında yapılan bir muamelede para saymak ya da faturayı kontrol etmek ya doğrudan ama tam olarak yapılmalı ya da hiç yapılmamalıdır. Belli koşullarda para saymak kabalık, hatta taciz olarak algılanabilir. Muamele gerçekleşirken incelemek konusundaki bu isteksizlik, yukarıda anlatılan türde yanlışlıklara kolayca neden olabilir).

Bu nedenle, bir ekonomik faaliyetin iş ile ilgili söylenen ve söylenmeyen boyutları kaygı ve utanca neden olabilir ve hakaret gibi anlaşılabilir. Para hakkında konuşmak ya da parayı açıkça sergilemek, ilişkinin kapalı, bu nedenle de yabancılar arasında bir iş ilişkisi olduğunu gösterir. Zaman kilit bir ögedir; eğer ödeme hemen yapılıyorsa, toplumsal ilişkilerdeki karşılıklılık ne yaratıldığı ne de sürdürüldüğü için, muamele toplumsal değerini kaybeder.

Bu, kabul edildiğinin gösterilmesi için hemen karşılık verilen armağan durumunda farklıdır. Bu, bir hediyenin karşılığının verilmesi için bir hediyenin diğerini "satın aldığı" izlenimi vermemek için aradan belli bir zamanın geçmesi gerektiği bir kültürden gelen Batıyı rahatsız eder. Türkiye'de

karşılıklı ilişkilerinde değiş tokuş edilen şey armağan değil, borçlardır –minnettarlık, dayanışma (aile, arkadaşlar, tanıdıklar, yabancı olmayanlar olarak) ve bağımlılık duygusunun çimentosu olan suçluluk ve görev duygularını çağırır. Mal ve emeğin sürekli ve yaygın dolaşımının toplumu belirlediği bir ülke olan Türkiye’de armağan vermenin (doğum günü ya da yıldönümü armağanı anlamında) yaygın olması, şaşırtıcı değil.

Van Baal (1975) armağan kuramları ile ilgili eleştirel bakışında, malların armağan olarak değiş tokuşunun toplumsal bağları güçlendirmeyi amaçladığını ama ticaretin amacının temelden farklı olduğunu söyler. Ticaretin amacı, karşılığın ertelenmesi ihtimaline rağmen, doğrudan değiş tokuşta dengeli bir karşılıklılıktır. Bu açıdan ticaret, armağan değiş tokuşu değil, kişisel olmayan, dengeli ve tarafların birbirlerine herhangi bir yükümlülük yüklemekten ayrıldığı bir alışveriş işidir (*a.g.e.*: 39). Trobriand Adalarındaki *gimwali* ticareti ile diğer alışverişler arasındaki farklardan çıkar-sama yaparak “sürekli iş yapan tüccarlar söz konusu olduğunda bile (ekonomik olarak daha gelişkin toplumlarda da mümkün bir durum) ilişki ticari bir ilişki olarak kalır; uzatılmış ilişkiler dizisi içinde geliştirilebilecek kişisel ilişkilerden ayrı durur.”

Ancak ticaret, tanıdıklar arasında yapıldığında kolaylaşır ya da barışı temin eden ve bağlantıları artıran törenselleştirilmiş bir çevre içinde gerçekleşir. “Ticaret imkânı tesadüfen değilse, amaçlanmış bir biçimde yaratılmalıdır” (*a.g.e.*: 42). Van Baal, birlikte ticaret yapanların “akrabalar gibi” armağan değiş tokuşu yaptığı ve birbirlerine istenen malları bulmakta yardımcı olduğu Yeni Gine’deki ticaret arkadaşlığı kurumunu örnek verir. “Ticaret arkadaşlığı, ticari takas imkânlarını artıran karşılıklı armağan ilişkisidir” (*a.g.e.*).

Van Baal'a göre bu nedenle ticaret armağan değiş tokuşundan temelden farklıdır (armağan ticareti artıran bir şekilde işlese de) çünkü ticaret "birleştirici bir etki yapmaz ve böyle bir anlamı da yoktur" (a.g.e.: 43), oysa armağan değiş tokuşunun amacı değişim yapan kişiler arasında bir ilişki kurmak ya da varolan ilişkiyi güçlendirmektir. Ancak, Türkiye'de ticaret ilişkileri yukarıda anlatıldığı gibi, alışveriş yoluyla meta değiş tokuşunu ve karşılıklılık yoluyla toplumsal ilişkileri geliştirme arasındaki hakiki bağı açığa vurur. Daha sonra ödeme yapılması için ısrar kadar, kişisel bilgi ve yardım, zaman ve çay verilmesi de karşılıklı yükümlölüklerle eşlik eder. Bu nedenle, açıkça ticaret olarak anlaşılan durumlarda bile (nihai olarak hesabın kapatıldığı durumlar) ilişkinin ucunun açık tutulması çabasının müşterilerin sadakatini sağlamak ya da ticareti kolaylaştırmak için yapılmadığını düşünüyorum. Ticari ilişkiler, tüm karşılıklı ilişkiler gibi, Türk toplumsal kimliğinin temeli olan toplumsal dayanışma ve karşılıklı bağımlılığı artırıp yaşam stratejileri sağlar. Bu, hiç bir yerde ticaretin temel ögesi olan kâr gibi öğelerin din ve sosyal adalet idealiyle ilişkilendirilmesinde olduğu kadar açıkça görünmez.

Para Haktır

Kâr nosyonu ile iş/karşılıklılık ilişkilerinin karmaşık koreografisi arasında karmaşık bağlar vardır. Genç bir esnaf, "para haktır" demişti. Haram kazanç, bu nedenle haksızdır. "Biri bir iş yapıp 1.000 lira yerine 1.500 lira alırsa ve böylece fazladan kazanırsa, bu sana haksızlık olur. Ama fiyat üzerinde önceden uzlaşmaya varılmış ve tamam denmişse, daha büyük kârlar da sağlanabilir". Bu düşünce, onun dini inançları ile yakından bağlıydı. "Helallik: fazladan para almak haramdır. Ölümden sonra cezalandırılırsın".

Esnaflın açıklamasının odağı ne kadar kârın fazla sayılacağı değil, kârın nasıl anlaşıldığı ile ilgilidir. Caiz kâr, üzerinde anlaşılmış olandır; haram olan kâr ise, üzerinde önceden anlaşılmış olanın üzerindeki kârdır. Vurgu, ürünün ya da emeğin piyasa değerine değil, toplumsal anlaşmaya yapılır. Yukarıda da açıklandığı gibi, burada ustaca bir savuşturma vardır –kârın caiz olduğu yakın arkadaşlar arasında kârın yasaklanmasından, ilişkilerin karşılıklılık temeline bağlı olarak yapılan çeşitli fiyat indirimlerine ya da yabancılar ya da daha az yabancılar arasında açık ücret müzakerelerine kadar ustaca bir düzenleme vardır.

Olca bir akşam bir arkadaşından acı acı yakındı; arkadaşı dişine yaptığı köprüden yüksek bir ücret almıştı. Birbirlerini uzun zamandır tanıyorlardı ve on yıldan uzun bir zamandır aynı büroyu paylaşıyorlardı; bu kendi başlarına bir büro tutamayan meslek sahipleri arasında yaygın bir uygulamadır. Arkadaşının kendisine sadece malzeme parasını alacağını söylediğini ama çok yüksek bir fiyat koyduğunu söyledi. Bir başka diş hekimi arkadaşının söylediğine göre 90.000 liradan fazla etmeyecek malzeme için 200.000 lira istemiş. Olca ihanete uğradığını hissetmiş ve bu nedenle artık arkadaşını görmeye gidememiş.

Özetlemek gerekirse, yakın arkadaşlar ya da akrabalar bir iş ilişkisine girdiklerinde, “alıcı” bazen tamamını ödememeyi bekler ve bu nedenle iş boyutunu tamamen reddeder ya da malzeme malîyetine satılır. Pahalı bir mal söz konusuysa alıcı arkadaşını zarara sokmamak için bir başka yerden almayı tercih edebilir. Bu yakınlık derecesinde, işin kendisi karşılıklıdır.

Bu türden yakın ve sürekli yenilenen bağları olmayan arkadaşlar ya da akrabalar arasında alıcı fiyatta otomatik bir indirim bekler ve alır, kâr en aza iner. Bu tür ilişkilerde bir taraf kurgusal bir akrabalık iddia edip karşısındakine yaşına

ve cinsiyetine göre “yeğenim”, “amca” gibi şeyler söyler. Bu, tüm toplumda yaygın olarak kullanılan ve yabancıların bir saygı işareti olarak sarf ettikleri kardeş, ağabey, abla, amca ya da teyze gibi metaforik akrabalık terimlerinden farklıdır.

İş ilişkileri yavaşça daha kişisel ilişkilere dönüşür; örneğin düzenli bir müşteri ile esnaf, fiyatı indirme konusunda “gizlice” pazarlık yaparlar. Fiyatı indirme manevrası (pek çok iş ilişkisinde yaygın olan ve beklenen) kişisel bir sohbet ve bir bardak çayla maskelenir. Fiyat açıkça ifade ve müzakere edilirken bu bir ziyaret biçiminde yapılır ve müzakere ziyaretin küçük bir bölümünde gerçekleşir. Sonuçta saptanan fiyatın başlangıçtakinden belirgin bir biçimde düşük olması ama dükkân sahibinin yine de bir kâr elde etmesi beklenir.

Yabancılar ya da hemen hemen yabancılar arasındaki iş ilişkileri düzeyinde satıcının mümkün olan en yüksek kârı elde etmeye çalışacağı, alıcının da müzakere ederken diğer stratejilerin yanısıra hemşehrilik, uzak ilişkiler, arkadaşlar ya da ortak tanıdıklar, ortak deneyimler, okul bağları ya da satıcının karşılıklılık bağlarının üzerine kurabileceği en küçük bir bağlantıyı bulmaya çalışacağı kabul edilir. Ancak yabancılar arasında bile çıplak ekonomik motifler genellikle saklı kalır.

İş ilişkileri, belirli bir kişisel ilgiye izin verir –aslında bunu gerektirir–. Kişisel ilişkiler ancak çok sınırlı bir iş ilişkisi davranışına izin verir (kapalı uçlu ekonomik yönelimli davranış).

Asuman, teyzesi ve kuzeninin ailede bir skandala neden olduklarını ve onlardan hep sitemle söz edildiğini anlattı. Her ikisi de eli sıkı tiplermiş. Evli olan kız annesinin evine gider ve annesinin istediği keki götürürse, “Ee anne, bu kek için şu kadar para verdim. Haydi bakalım” dermiş. Aile içinde böyle para istenmesi ve verilmesi, diğer aile bireylerini çok şaşırtıyormuş.

Buket zor bir hamilelik geçirmiş ve kendi dediğine göre dindar olmamasına rağmen, bebek bir yaşına kadar yaşasın diye kurban adanmış. Bir oğlu olmuş, bir sonraki Kurban Bayramı'nda bir koyun kurban etmek istemiş ama kadınların kurbanlık alması duyulmamış bir şeymiş. Bu yüzden kocası da şehir dışında olduğu için, annesi Buket'in erkek kardeşinden kurbanı almasını istemiş. Kardeşi koyunu getirdiğinde Buket kaçta aldığını sormuş. Kardeşi ters ters "sana ne?" demiş. Buket tartışmış, eğer bir çift ayakkabı gibi ufak bir şey olsa lafını bile etmeyeceğini ama bu onun adağı olduğu için ödemesi gerektiğini söylemiş. Bunun üzerine kardeşi kabul etmiş ve gönülsüzce fiyatı söylemiş.

Borç Değiş Tokuşu

Türkiye'de piyasadaki ilişkilerden aile ilişkilerine kadar uzanan toplumsal ilişkiler dizisinde hem dayanışmayı hem de bağımlılığı yaratan, insanları ve grupları hem esnek ama hem de dayanıklı ilişkiler içinde tutan şeyin karşı hediye olduğu (burada emek ve diğer hizmetleri de kastediyorum) kesinlikle söylenebilir. Karşı hediye, ilişkinin görelî kişisel/iş ilişkisi ağırlığına bağlı olarak belirsizce ya da geçici olarak ertelenebilir.

Bir bakıma, armağan değiş tokuşu, borç değiş tokuşundan daha azdır. Çocuklar annelerinin onlara doğumlarından itibaren harcadığı emeğe dayanan, ödenemez bir "süt hakkı"³ ile ona bağılıdır. Arkadaşlar arasındaki iş ilişkilerinde para borçları (geçici iseler), arkadaşlığın karşılıklı doğasından kaynaklanan kişisel borçlanabilirliğin işaretleri olarak, arzulanan şeylerdir.

3 Hak sözcüğünün ahlaki borçların affedilmesi ritüeli içindeki kullanımına ilişkin aşağıdaki tartışmanın ışığında, süt hakkı teriminin bir ahlaki borç anlamı taşıdığına inanıyorum. O yüzden bu anlamı daha açıkça verebilmesi için terimi "süt borcu" olarak çevirmeyi tercih ederim.

Minnettarlık toplumsal dayanışmanın (ve güvenliğin) dayandığı açık uçlu toplumsal ilişkilerin sürdürülebilmesi için gereklidir ve karşılıklılığa içkindir; diğer yandan, diğer kişinin karşılıklı yükümlülüklerden kurtulması da güçlü bir moral mecburiyettir. Bu, iyiliğin karşılık bekleyerek yapıldığı şüphesini bertaraf etmek için törensel bir biçimde yapılır –bu beklenti haksız kâr, ya da zorlamayla kazanılmış kâr gibi düşünülür.

Kişisel ilişkilerdeki görünür kârdan kaçınmak, örneğin arkadaş ya da ortak olan kişiler arasında törensel bir sözlü değiş tokuş olarak kodlanmıştır. Her biri birbirine “Hakkın kaldıysa helal et” der. “Hakkını helal et” cümlesinin çevrilmesi çok güç, çünkü sözcüklerin her biri birden fazla anlam içeriyor: hak, hem hak, hem adalet ve hukuk hem de paylaşma, uygunluk, mükafat ve ücret anlamlarına gelir; “helal”, din kurallarına uygun anlamına gelir. “Etmek” fiiliyle birlikte kullanıldığında, diğerinin meşru bir iddiadan vazgeçmesi ve yapılması ya da verilmesi gereken bir şey olduğunu düşünmediğini belirtmesi anlamına gelir.

Para ve kâr içeren iş ilişkileri kadar, insanlar arasındaki karşılıklılık ilişkileri de bu nedenle kişinin özgürce ve adil bir biçimde kazandığının dışındaki kârın haksız olduğu dini etiğine gönderme yapılarak anlaşılır. A kişisi B kişisi için B kişinin A kişi için yaptığından daha fazla bir şey yapmışsa, B kişisi, A kişisine karşı manevi borç altına girer. Orta yaşlı bir memur olan Tibet’e göre, bu dengesizliğin düzeltilmesi gerekir çünkü aksi halde A kişisi daha fazla iyilik yapmış olur ve B’yi bu yüzden uyarabilir. Bu, A kişinin yaptığından gönülden değil, karşılık bekleyerek yaptığı anlamına gelir.

Moral borçların bağışlanması töreni, minnettarlığın yarattığı bir hoşnutsuzluğa ya da ilişkinin bitirilmesi arzusuna değil, Bourdieu’nün ortaya koyduğu gibi, karşılıklılığın, çıplak ekonomik (haksız, kâr amaçlı) motiflerden uzak bir top-

lumsal ilişki olarak görülmeye devam edilebilmesi için gizli kalması (ya da görmezden gelinmesi) gerekenlerin bilince çıkması korkusuna işaret eder.

Kâr güdüsünün bu törensel inkârı, ister arkadaşlar isterse iş ortakları arasında olsun, tüm işlemlerin kişisel (ve karşılıklı) doğasının sürdürülmesinin önemine işaret eder. Piyasa işlemlerinde yalnızca yabancılar arasında çıplak ekonomik (ve kâr amaçlı) işlemlere izin verilir; belli mal ve hizmetler için hemen ödeme yapılır.⁴ Bu tür bir işlemten sonra, herhangi bir beklenti, borç ya da kişisel bir ilişki kalmaz. Aynı insanlar arasında bu türden işlemlerin tekrarlanmasından sonra bir karşılıklılık ilişkisi doğabilir; alıcı, satıcıya bir bağlılık gösterebilir. Bir kişi belli bir dükkândan alışveriş yapmaya başladıktan sonra, kredisinin genişletilmesini, fiyatın indirilmesini, çay ikram edilmesini ve sohbet edilmesini bekleyebilir –bütün bunlar, karşılıklılık ilişkisinin işaretleridir. Kişisel/iş ilişkisi yaratmak üzere bir minnettarlık sunumu olarak da görülebilirler.

İlişki içinde karşılıklılığın tarihi biriktikçe, iş ilişkisi kişisel yükümlülük öğeleri kazanmaya başlar (örneğin belli bir dükkândan alışveriş etmek). İlişkinin çıplak ekonomik yönleri (alma, satma, para, kâr) sadakat, güven ve arkadaşlar ya da sembolik akrabalar olarak bir gruba aidiyet biçimindeki kişisel ilişkiler şeklinde yumuşatılır.

İlişki, bir aile içindeki gibi tamamen kişisel veya yabancılar arasındaki gibi görece resmi de olsa, borç alıp verme, insanların, bir grubun dayanışma, karşılıklı bağımlılık ve varoluşunu sürdürmesi etkinliği içerisinde yer almasını sağlar. Türk toplumunda her kişi böyle pek çok grup ya da grupçuğun üyesidir ve üyeliğini geliştirmek ve güçlendirmekle meşguldür. Sonuç olarak, dışardan gelenler, bir tele-

4 Her mahallede olan küçük bakkallarda gündelik alışverişler parayla ödenebilir ama işlerin çoğu krediye dayanır.

fon hattı almak ya da postaneden bir paket almak gibi görece basit işlere kalkıştıklarında bile hayal kırıklığına uğrurlar, çünkü dışarıdan gelen biri bu mal ve hizmetleri rahatça sağlayan karşılıklı minnettarlıkla bağlı insanlar zincirine giremez.

Türkiye’de iki yabancı karşılaştıklarında yaptıkları ilk şey genellikle her ikisinin de tanıyabileceği insanları sayıp dökmehtir. Kişisel bir ilişkiye temel olabilecek bir karşılıklılık bağı ararlar. Bu yüzden karşılıklılık, belirli bir grup ya da grupçuğa değil, bireyin doğrudan tanımayabileceği kişileri de içeren karşılıklı minnettarlıklarla bağlı pek çok ilişki ağına girebilmesini sağlar. Herhangi bir işe ya da büyük bir alışverişe kalkışmadan önce, kişi elindeki tüm bağlantıları araştırır ve arzulanan hizmet ya da ürünün kaynağına mümkün olduğunca yakın bağlantılarını eyleme geçirmek için bir ya da daha fazla ilişkiyi ayarlar (bu nedenle bir borç, yeni borçlar doğurur). Bir hat almak için en iyi bağlantı, telefon şirketinde çalışan bir “arkadaş” ya da “arkadaşın arkadaşı”dır (torpil). Böylece hizmet mümkün olur (araştırmam sırasında torpil olmadan bir hat almak altı yıl sürebiliyordu) ya da istenen mal ucuza alınabilir.

Borcun Gücü

Borç değiş tokuşu, her bireyin borca dayalı farklı ilişkiler zincirine girmesini gerektiren bir ilişkiler ağı yaratır. Birey açısından ulaşılabilir olan zincirler sürekli artar ve kimi zaman yeni ilişkilerin eskileri ile kesiştiği bloklar oluşur. Armağan değiş tokuşu gibi, borçlar da yüzyüze karşılaşmayı gerektirir. Ancak borç değiş tokuşu, armağan değiş tokuşundan farklıdır çünkü insan hiç tanımadığı birinden de karşılıklılık zinciri kanalıyla yardım alabilir. Bu nedenle bir telefon hattına sahip olmak için birisi, bir arkadaşıyla başla-

yan ve telefon şirketinde çalışan ve bu işi halledebilecek hiç tanımadığı biriyle biten bir zinciri harekete geçirebilir.

Armağan değiş tokuşunda da Malinowski'nin Trobriand Kula halkası ile ilgili tasvirindeki gibi (1922) bir insan zinciri söz konusu olabilir ama sonuçta alış veriş iki kişi arasında gerçekleşir; armağanı veren ve karşı armağanı veren arasında sürekli bir değişim vardır –top ya birinde, ya ötekindedir. Armağanı her zaman bir karşı armağan izler (Van Baal 1975: 23). Diğer yandan borç değiş tokuşunda, top hep oyundadır: yani armağana karşılık vermek gerekirken borçlar aktarılabilir. Bireyin aile ya da toplumsal karşılıklılık ağındaki konumu sürekli olarak değişir ve yeniden müzakere edilir. Kapanış, sonuç ya da armağanın doğrudan bir biçimde geri dönüşü yoktur (hediyelerin karşılıklı oluşu dışında).

Kadınlar arasındaki müzakere birimi esas olarak emektir. Kadınların örneğin başka kadınların düğün, nişan, doğum ya da diğer törenleri için yiyecek hazırlamaları, o kadınların bir karşılıklı destek ağına girmelerini sağlayan bir yiyecek armağanı değildir. Bu ağ, yiyecek, emek, bilgi gibi hayatın gerekliliklerinin yeniden dağıtılmasını ve çocukların birbirleriyle evlendirilmelerini gerektirir. Yiyecek hazırlamak, ileride karşılık verilmesi gereken bir armağan değil, yaşamda kalabilme sürecinin altında yatan minnettarlık ağına girmenin pek çok aracından biridir.

Minnettarlık ilişkilerine girmek, iktidar ve güç ilişkilerini içerir. Bourdieu, “vermek aynı zamanda sahip olmanın bir yoludur (bir karşı armağanla karşılanmayan armağan, dayanıklı bir bağ yaratır)...” (1979: 195) diye yazmıştı. Bunun ekonomik sermayenin sembolik sermayeye dönüştürülmesinin bir biçimi ve bir iktidar kaynağı olduğunu ileri sürer.

Eyleyiciler birbirlerine dayanıklı bağlarla “bağlıdır”lar; yalnızca anababa ve çocuklar olarak değil, borç alan ve veren,

efendi ve *khammes* olarak da; grubun onlara sürekli telkin ettiği ve dayattığı düzenlemelerle ve “çıplak kişisel çıkar” ekonomisini meşrulaştıracığı ve hatta büyüsünü czeceği kesin olan pratikleri düşünülemez kılarak (a.g.e.: 195-196)

Sembolik sermaye kavramı karşılıklılık bağını anlamaya calışan biri için kullanışlıdır ama bu kavram, bireyler arasında doğrudan ilişkilere dayalıdır (a.g.e.: 191). Armağanlar, biat, saygı, bağlılık, calışma ve hizmet gibi karşı armağanlarla karşılanır ve böylece düzenlenmiş bir kapanış görüntüsü altındaki ilişki asimetrisi maskelenir. Diğer yandan, borç değiş tokuşu sistemi, daha geniş bir sembolik (ve maddi) hazineye ulaşmayı sağlar: toplumun tüm alanlarında tanınan ya da tanınmayan sayısız insanın hizmet ve iyiliklerine nihayetsiz olarak ulaşmayı. Dahası, bu ağ esnektir ve ihtiyaa göre bir ilişki zinciri seçilebilir.

Ayrıca, belirli karşılıklılık ilişkileri asimetrik güç ilişkilerini hafifletir, hangi karşılıklılık zincirinin harekete geçirildiğine bağlı olarak, denge değişebilir. Birey ailede ve toplumsal ağ içinde diğerlerinden daha zayıf olabilir ama karşılıklılık ağı içinde daha güçlü de olabilir. Karşılıklılık ağının yarattığı egemenlik de ailenin ve toplumsal ilişkilerin yapısındaki karmaşıklıktan payını alır; bu üstünlük yüzyüze ikili ilişkilerin sonucu olarak görülemez. İkili ilişkiler toplumsal ağ içindeki karşılıklılık zincirlerini karşılıklı bir düzleme yerleştiren ve iktidar ilişkilerinin uygulandığı ve müzakere edildiği noktalar olarak önemlidirler.

Eğer Bourdieu'nün yazdığı gibi vermek aynı zamanda sahip olmanın bir yolu ise, o zaman rneğin Türkiye'de ana oğul arasındaki yakın ilişkinin annenin oğlunun refahına emek ve moral katkısına dayanmasını ve oğulun bu borcu ona geri deyememesini anlamak kolaylaşır. Oğul bu borcu ödemeye calışır ama yapamaz, taşıdığı borç biat, saygı ve

sadakate, annenin gelecekteki refahının dayandığı sembolik sermayeyi oluşturan ve ona oğlu üzerinde belirgin bir iktidar ve otorite sağlayan görünmez güce dönüşür.

Ancak bir başka aile ilişkisini, gelin ile kayınvalide arasındaki ilişkiyi ele aldığımızda, bu dönüşüm gerçekleşmez. Gelin, bir önceki bölümde açıklandığı gibi, kayınvalidesine büyük bir zaman, emek, hizmet ve genellikle de maddî yarar sağlar. Ancak bu geline kayınvalidesi üzerinde bir güç sağlamaz; tam tersi. Gelin toplumsal hiyerarşi bakımından kayınvalidesinden daha aşağıdadır. Aşağıdakinin yukarıdakine emek olarak armağanı borç yaratmaz, bu daha çok himaye ilişkisinin bir ifadesidir.

Diğer yandan, önceki bölümlerde gelinin bireysel hiyerarşi olarak değil, bir karşılıklı ilişkiler bütünü içinde yer aldığını öne sürmüştüm. Kayınvalidesiyle ilişkisi, ancak onun kocasının annesiyle ilişkisi bağlamında anlaşılabilir.

Gelin, kocasının ve kayınvalidesinin dahil olduğu üçlü bir ilişkinin bir parçasıdır ve onun emeği ve hizmetleri, oğulun annesine borcunun bir ifadesidir. Anne ile oğlu arasındaki güçlü minnettarlık ilişkisi, annenin oğulun borcunun bir parçası olarak onun emek ve hizmetini almasını sağlar. Bunu yaparak kayınvalide geline (ve oğlunun çocukları da dahil olmak üzere ailesindeki hiç kimseye) emeğini borca dönüştürme izni vermez; bu suretle gelin kocasının ailesi ile dayanışma yaratacak araçlardan ve bu bağlamda iktidardan yoksun bırakılır. Kayınvalidenin gelin üzerindeki otoritesi, gelinin kocasının minnettarlığına katılımını ifade eder.

Ödenemez borçların yapılandırılması, yalnızca aile içinde değil ama tüm Türk toplumunda bir iktidar ve egemenlik kaynağıdır. Bourdieu'yü izleyerek, ilişkideki kişisel çıkar yönlerinin yumuşatılmasıyla iktidarın otoriteye dönüşüğünü söyleyebiliriz: ödenemez borçların inşası anneye çocukları üzerinde bir otorite sağlar (sembolik sermaye bi-

rikimi yoluyla), minnettarlığın inkârı, kayınvalideye gelini üzerinde bir moral otorite sağlar. Emek ve diğer hizmetlerin moral güçle sağlandığı yerde açık şiddete çok sınırlı bir ihtiyaç olur.

Bu durumlarda iktidar, bir erkek/kadın kurgusu ya da kamusal/özel bağlamı ile ilgili bir şey değildir. İktidarın dağıtıldığı toplumsal karşılıklılık ağının bireysel olarak harekete geçirilmesi ve stratejik manipülasyonudur. Kayınvalidenin gelinin hakkını inkâr edebilmesi, onun diğer karşılıklılık ilişkilerinden yalıtılması olarak görülemez. Kayınvalidenin oğlu ve diğer çocukları ile (ödenemez) borç bağlarından kaynaklanan iktidar, onun gelininden emek ve hizmet talep edebilmesini sağlayan otoriteye dönüşür.

Gördüğümüz gibi, Türkiye’de kamusal ve özel alanlar cinsiyet ve yaş rol farklılıklarını güçlendiren güçlü ideolojik (ve fiziksel) yapılar olarak işler. Ancak Türk toplumunun tüm üyeleri karşılıklılık ilişkilerinin manüpilasyonu yoluyla belirli bir derecede iktidar elde edebilirler. Bireyler harekete geçirdikleri karşılıklılık ilişkileri zincirindeki konumlarına bağlı olarak hem egemen olan hem de üzerinde egemenlik kurulan olabilirler.

Böylece, ailedekiler kadar ekonomik davranış alanında ki egemenlik ilişkileri de akrabalık ya da arkadaşlık ilişkileri olarak hafifletilirler. Ekonomik ilişkilerin zorlayıcı gücü karşılıklı yükümlülükler olarak görmezden gelinir, tıpkı aile emeğinin aile üyelerinin kimlik rollerine içkin yükümlülükler olarak sömürülmesi gibi. Her iki durumda da iktidar ve egemenlik aynı zamanda birkaç düzeyde işler; bir birey aynı anda hem egemen hem de üzerinde egemenlik kurulan olabilir.

İktidar, toplumsal ilişkiler ve aile ilişkilerinin değişen ağı içinde şifrelenen bir süreçtir. Yani, iktidar toplumun tüm üyeleri tarafından karşılıklı borçların manipülasyonu yo-

luyla yaratılır ama aynı zamanda tanımı gereği varolabilecek uygulamaları sınırlıdır. İktidar yalnızca kaçışı olmayan toplumsal ağ⁵ parametreleri içinde kullanılabilir.⁶

Bu bölümde karşılıklılığın ve borç değiş tokuşunun (ve beraberindeki yükümlülüklerin) Türkiye toplumunda iktidar ve bu yüzden de egemenlik –ve sömürü– kaynağı olduklarını söyledim. Meseleye özellikle sömürünün rol kimliği-ne içkin yükümlülükler olarak hafifletildiği aile içinde emek sömürüsü ile işin ve kâr elde etmenin de akrabalık ve arkadaşlık yükümlülüklerine içkin olarak hafifletildiği ekonomik davranış bakımından yaklaştım.

İktidarın yalnızca bireyler arasında değil, onları taşıyan toplumsal ağ zincirleri arasındaki ilişkilerin de bir ürünü olması nedeniyle sürekli yaratılan bir süreç olduğunu söyledim. Bu yüzden borçlar devreye sokulduğunda (ya da biriktiğinde) ağ içindeki diğer borçlar aynı anda yaratılır. Toplumsal ağ aynı zamanda hem iktidarı inşa eder, hem de bu ağ kanalıyla elde edilebilecek iktidarın kullanılmasının sınırlarını koyar. İnsanlar hem egemenlik hem de hayatta kalma için birbirlerine bağıdırlar.

Sonraki bölümlerde aile ve ekonomik sektörün parça başı işin yapılandırılmasında nasıl eklemlendiğini ve aile için-

-
- 5 Çıplak ekonomik egemenlik ve sömürü, örneğin fabrikalarda vardır. Ancak bu tür egemenliğin soyut işçi/kapitalist düzeyinde varolduğu söylenebilir fakat bence bireysel işçi ve kapitalistin temsilcisi (örneğin ustabaşı) mümkün olan her durumda, toplumsal bir ağı doğrular biçimde etkileşime girerler. Örneğin işçiler genellikle o fabrikada daha önceden çalışan arkadaşları (ya da daha uzak bağlantılar) aracılığıyla iş bulurlar.
- 6 Türkiye’de iktidarın kullanılmasının ağ mecazına mündemiç imkânlarca sınırlanması, bireysel güç ve özerklik kavramına dayalı Batılı feminist düşüncenin eğitilmiş feminist Türk kadınlarının girişimlerine karşın Türk iktidar söylemine girememesinin sebebini açıklamaya yardım ediyor. Aslında, şimdilerde Türk toplumsal ve millî kimliğini tanımlama mücadelesinde üstün taraf, muhafazakâr İslamî düşüncenin söylemi. Bu kitabın çerçevesinin ötesine de geçiyor ama Türkiye’deki giderek önem kazanan çeşitli İslamî grupların ideolojilerinde iktidarın nasıl kurulduğunu görmek ilginç olurdu.

de kadınların benlik kimliklerine bağı emek yükümlölüklerinin asimile edilmesinde işin akrabalık olarak hafifletilmesine dayalı emek sômürüsü sistemini anlatacağım. Parça başı iş ve aile emeğı, karşılıklı yükümlölük ağının ve minnettarlık ilişkilerinin grup ve bütön toplum içindeki bireylere, dayanılmaz görünen ekonomik koşullarda destek sağlamanın birer yoludur. Aile ve toplumsal ağ, iktidar ve sınırlama, egemenlik ve ezilme, güvenlik, sınırlılık ve (rekabet halindeki) kimlikler sunar ve bu çelişkiler pratikte bu ağ içinde ifade edilir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Üretim Yapısı

YEDİNCİ BÖLÜM

PARA BİZİ AKRABA YAPAR

Bu bölümde, parça başı iş örgütlenmesine ağırlık vererek İstanbul'da aile emeği örgütlenmesini tartışacağım. İstanbul'da küçük ölçekli üretimin, ister bireysel üretim şeklinde evde (arkadaşlar için bağımsız olarak, ya da örgütlü bir parça başı iş temelinde), ister üretimin tamamen orada sürdürüldüğü parça başı atölyede ya da aile atölyesinde gerçekleştirilsin, benzer bir biçimde yapılandığını düşünüyorum.

Bu tezin sonucu, bireysel üretim, parça başı üretim, parça başı atölyeler ve aile atölyelerinin mekânsal yerleşiminin –yani, üretimin hanede ya da ayrı bir yerde yapılmasının– bu tip üretimin niteleyici bir özelliği olmamasıdır.

Bu üretim biçimlerinin benzerliği, ürün siparişlerinin ve ödemelerin hanenin, atölyenin ya da topluluğun dışından gelmesidir. Kadın ve çocuk emeği, onların grup üyesi kimlikleri ile birleştirilir ve sonuç olarak kaynak olarak değersizleştirilir. Emek ilişkilerinin kendileri genellikle (gerçek ya da kurgusal) akrabalık olarak hafifletilir.

Bu araştırmanın sonuçları, Friedmann'ın (1986) kapitalist

sistemde küçük ölçekli üretim içindeki kaynakların dağılımının akrabalık mantığıyla yönlendirildiği yolundaki önermesini destekliyor. Buna, İstanbul'un varoşlarında bu akrabalık mantığının akraba olmayan ama ilişkinin niteliğinin hizmet mi, emek mi yoksa para mı (parça başı üretimde paranın emekle değiştirilmesi gibi) olduğuna bakılmaksızın birbirleri ile karşılıklılık ilişkisi içinde olan kişileri de kapsadığı eklenebilir.

Bununla bağlantılı olarak, "akrabalık rasyonalitesi", risk almaktan kaçınmak ile uzun dönemli stratejiler ve büyümeden çok, toplumsal statü ve kısa vadeli faydayı vurgulayan bir büyüme ve yeniden yatırım davranışdır. Son olarak, tüm bu örgütlenme düzeylerinin dünya pazarına bağlanması gerekir.¹ Risk alma, yatırım ve büyüme davranışları, sonraki bölümde tartışılacaktır.

Hanenin Rolü

Kapitalist sistemde küçük ölçekli üretim ile ilgilenen çoğu yazar, aile emeğinin kullanımının temel bir özellik olduğunda anlaşıp; anlaşılmadıkları, hanenin küçük ölçekli üretimin ne kadarlık bir bölümünü yüklediğidir. İstanbul'da küçük ölçekli üretim aile emeğini içerse de hane, genellikle tanımlandığından farklı biçimde, üretimin gerçekleştirilmesi ya da örgütlenmesi için fiziksel mekân ya da yerleşim birimi olarak vazgeçilmez değildir.² Aile atölyelerinin yeri zaman içinde haneden farklı bir odaya ya da binaya kadar derece derece çeşitlenebilir. Benzer bir biçimde, tek bir üretim birimi bir örgütlenme biçiminden diğerine, akışkan bir biçimde hare-

1 Bu, ürüne bağlıdır. Özellikle giysiler ve örülmüş mallar ihraç edilir.

2 Hanenin tanımlanmasında mekânsal ve birlikte yaşamanın ötesine geçen ölçütlerin kullanılmasına yönelik girişimler vardır. Örneğin bkz. Smith, Wallerstein ve Evers (1984) ve Sylvia Yanagisako'nun çalışması (1979).

ket edebilir. Bu konuya 8. bölümde bir atölyenin hayat döngüsü tanımlanırken yeniden dönülecektir.

Kadınların üretimi genellikle hane içinde olsa da bu gerekli bir ölçüt değildir. Mekânsal tercihten çok üretim ilişkilerinin toplumsal içeriği özel olarak kadınların bu tip üretime girmelerini inşa eder. Bu nedenle kadınlar, mahallede herhangi bir yerde hatta arkadaşları ve akrabaları ile farklı bir mahallede çalışabilirler ve yine de emekleri, toplumsal olarak “iş” sayılmamaya devam eder. Bir başka deyişle, evde parça başı iş yapan kadınla evinin dışında bir atölyede çalışan kadının üretim ilişkileri birincil olarak üretici faaliyetlerini nerede yaptıklarına değil, aile, akrabalık, komşuluk gibi toplumsal gruplara üyelikleri ile belirlenir.

Üretim ilişkilerini belirleyen bir başka geleneksel ölçüt, bireylerin üretim araçlarını ve emeklerini kendilerinin denetleyip denetlemedikleridir. Türkiye örneğinde üretim ilişkileri genellikle (münhasıran değilse de) diğer grup üyelerinin emekleri ve üretim araçları üzerinde kullanım hakkına sahip grup üyeleri tarafından belirlenir. Kadınların emek gücünün bireye değil gruba ait olması durumundaki gibi, atölyedeki üretim araçları da ailenin mülkü olarak kabul edilebilir. Bu durum, aile üyeliğinin her bir üyenin emeği üzerinde olduğu gibi, üretim araçları üzerinde de kullanım hakkı verdiği bir ekonomik sahiplik biçimi yaratır.

Böylece, İstanbul örneğinde üretim ilişkileri bireyin değil, grup adına üretim güçlerinin ekonomik sahipliği (yani pratikteki bir sahipliği) olarak tanımlanabilir. Dahası, bu üretim ilişkilerinin temelindeki grup ilişkileri bireysel aile ilişkileriyle birleşik olmak zorunda değildir. Bu ilişkilerin yeniden düşünülmesi, üretim yerinin hane ve üreticilerin de aile emeği olarak tanımlanmasında güçlük yaratır.

Friedman hanenin, “belirli bir grup insan değil, bu kaynakların aynı evde olup olmamasından bağımsız olarak, çe-

şitli emek biçimlerinden oluşan bir kaynak havuzuna yönelik karşılıklı yükümlülükleri gerektiren bir ilişkiler seti" olarak alternatif bir tanımını öneriyor (1984: 48). Hanenin sınırları, paylaşılan yükümlülükleri gerektiren ilişkiler seti olarak bu şekilde yeniden tanımlanmasıyla daha da genişler. Yine de bir gelir havuzu olarak böyle daha geniş biçimde tanımlansa da hane, işlerin ve ödüllerin dağıtımına ilişkin diğer içsel yapılarla da sınırlıdır. Tanımı ne kadar geniş olursa olsun, komşuları ve akraba olmayanları hanede gerçekleştirilen küçük ölçekli üretim tanımına dahil etmek, zor olacaktır.

Gelirin bir havuzda toplanması ve bunun ima ettiği karşılıklılık ve yükümlülükler, akraba olmasalar ve birlikte yaşamasalar da grupları bir arada tutar. Daha önce de gördüğümüz gibi, İstanbul'da gelirin bir havuzda toplanması, kadınların toplumsal gruplar ya da iş arkadaşları olarak gruplaşmalarında olduğu gibi, bir haneyi oluşturmeyan grup üyeleri arasında da yaygın bir pratiktir.

Türkiye'de küçük ölçekli üretimdeki üretim ilişkileri, birlikte yaşamasalar da aile, akrabalar, kurgusal akrabalar ve komşular arasında, bir dizi ilişkiyi içerir. Üretimin büyük bölümü hane içinde yapılır ya da hanede örgütlenir ve aile üyeleri üretime içkin emeğin büyük bölümünü sağlarlar. Yine de hane ya da gerçek akrabalık küçük ölçekli üretimin belirleyici ögeleri değildir. Bu üretim yine de bireyin emeği ve üretim araçları üzerinde grubun ekonomik sahipliğinin oluşturduğu bir dizi bireysel üretim ilişkisi olarak tanımlanabilir. Bu tür emek ilişkileri hane ya da akrabalık sınırlarının ötesine geçer.

İzleyen bölümlerde İstanbul'daki aile emeği örgütlenmelerinin değişik tiplerini ayrıntılarıyla tanımlayacağım. Bu örneklerde haneyle (hangi tanım kullanılırsa kullanılsın) ister bitişik olsun ister olmasın, örgütsel karmaşıklık düzeyi ya da üretim yerine bakılmaksızın, üretim biçiminin ay-

nı tarzda kurulduğu, daha açık bir biçimde görülecektir. Bi-reylerin emekleri, o emeğin gruba ait olduğu ve üretim araç-larının grup kontrolünde kullanıldığı üretim ilişkileri için-de yer alır.

Ekonomik sömürüyü maskeleyen bu ilişkileri (birey adı-na grup) daha açık hale getireceğim. En temel düzeyde, sö-mürü, “değerin onu üreten birinden onu üretmeyen biri-ne aktarılması” (Durrenberger 1980: 139) anlamına ge-lir. Bu kadınların bireysel emeğiyle üretilen artı değere, bir bütün olarak grup, özel olarak aracılar ve bu ürünleri ye-rel ya da dünya pazarlarında satacak olan tüccarlar tarafın-dan el konur.

Emek Örgütlenmesi

İstanbul'da aile emeği çok çeşitli biçimlerde örgütlenmiştir. Küçük ölçekli üretimin en az karmaşık biçimlenişi, arkadaş-lar ve komşular tarafından talep edilen ve satılan malların ai-le emeği kullanılarak evde bireysel üretimi olabilir. Bir birey (kadın ya da erkek) evde çalışır, komşuları ya da arkadaşla-rı için örgü örür, dikiş diker, akü doldurur, tamir ve maran-gozluk yapar vb.

Ya da bireysel üretim mahalle dışından bir tüccar tarafın-dan istenen siparişlerin yerine getirilmesi için aileyi bir ara-da tutmanın gereği olabilir. Genellikle mahalle dışından ge-len malzeme ve siparişlerin ve tamamlanmış ürünlerin top-lanıp teslim edilmesi ve ücretlerin ödenmesinde bir kanal olan aracı bir akraba ya da komşu olduğu için, parça başı üretime geçiş akışkandır. Kazanılan paranın bir bölümü üre-tilen her bir parçada belli bir oranla komşular arasında dağı-tılır. Kalanı aracının ailesi tarafından alıkonur ve genellikle televizyon ya da araba gibi statü kazandıran eşyalara harca-nır ya da eve bir bölüm daha yapmak için kullanılır.

Bu aile, malların üretim ve satışını evden koordine edebilir ya da küçük bir dükkân işletebilir. Kimi durumlarda evin bir odası dükkân olarak kullanılır ya da bu iş için eve özel bir bölüm ilave edilir.

Pek çok başka atölyede³ üretim parça başı işe dayanmaz, bütünüyle dükkânda aile, çıraklar ve ücretli yardımcılarının emeklerini kullanarak gerçekleşir. Genellikle evin uzağında bir binada yer alan bu tür atölyeler küçük işletme olarak ya-sallaşır ve vergi öder. Bu nedenle küçük üretimin bu özel örgütlenme biçimi araştırmacılar ve sayım memurları tarafından daha ulaşılabilir gibi görülür (Örneğin Çınar, Evcimen ve Kaytaç 1988; UNIDO 1987, Ayata 1982 ve DPT'nin çok sayıdaki yayınına bakabilirsiniz).

Ancak parça başı üretimde resmen kabul edilen iş etkinliği ile bireysel ekonomik etkinlik arasındaki sınırlar belli belirsizdir. Bu karışıklık, evde ya da bir dükkânda ya da ikisinin arasında yer alan bir mekânda gerçekleşen bu tip üretimin mekânsal örgütlenişini yansıtır. Bir sonraki bölümde bir parça başı atölyenin gelişimini anlatırken göreceğimiz gibi, tek bir ailenin üretim faaliyeti, tek bir yıl içinde hem örgütsel karmaşıklık hem de mekânsal çeşitlilik bakımından, bütün ihtimalleri içeren bir yönelim izleyebilir.

Kadınlar onları evin dışına çıkmaktan, yabancılarla iş yapmaktan ve evin geçimini sağlama rolünü üstlenmekten alıkoyan geleneksel rol sınırlılıkları ile ek gelir elde etmeyi ulaştırabildikleri için, gecekondü bölgelerinde hem parça başı üretimdeki hem de aile atölyesindeki üretim, özellikle kadınların emeğinin örgütlenmesine çok uygundur.

Kadının dışarıya, başka kadınlara "verdiği" (sattığı) malları ürettiği daha temel bir bireysel ev üretimi biçimi, kar-

3 İşten söz ederken atölyeden, üretimin fiziksel mekânından söz ederken dükkândan söz ettim. Bu ayrım atölyenin fiziksel ve işlevsel düzenlenişindeki değişimleri tartışırken önemli olacak.

maşıklık bakımından esas olarak kadınların yürüttüğü parça başı üretimden ayrılır. Her iki durumda da kadınlar ev dışından belli malların üretilmesi için sipariş alırlar. Ürün para karşılığı “dışarıya verilir”.

Parça başı iş yapanlar, aile atölyelerinde üretim yapanlar gibi bireysel olarak evde üretim yapanlar için de risk çeşitli stratejilerle azaltılır; siparişi veren kişi malzemeyi de getirir veya malzemenin alınabilmesi için bir miktar avans verir. Ya da üretici veya aracı bir miktar malzeme stoklar. Ancak, sadece kullanılacağı kesin olan malzemeler (örneğin beyaz yün) çok miktarda alınır. Belirli bir siparişin gereği olan diğer malzeme (örneğin belirli renkteki yün) o siparişi karşılayacak kadar alınır. Üretim, ancak büyük siparişleri karşılamak için genişletilir.

Bireysel olarak evde üretim, parça başı üretim ve aile atölyesindeki üretim, yapılarının ve riskten kaçınma tutumlarının benzerliğinin yanı sıra, kadınların emeğinin onların toplumsal ve cinsiyet kimliklerinin bir ifadesi olduğu yolundaki ideolojik yapıları ve emek ilişkilerini aile ilişkileri örneğinde (ister gerçek ister kurgusal olsun) toplumsal ilişkiler olarak hafifletmeleri bakımından da ortaklaşırlar.

Bireysel Üretim

Bu bölümde en az örgütlenme düzeyine sahip evde üretim tanımlanacaktır. Burada bireyler arkadaşları, komşuları, akrabaları, bazen de en yakın çevreleri dışından gelen mahalledeki okulun öğretmenini gibi kişiler için üretirler. Bu tip etkinlik kadınlar için genellikle bıçkı, dikiş, örgü ya da tığ işidir. İki kadın birlikte çalışabilirler ve biri diğerine iş verebilir.

Aşağıdaki örnekler İstanbul’un Asya yakasındaki Ümraniye’den alınmıştır. Ümraniye’nin merkezinde küçük dükânlar ve az katlı apartmanların yer aldığı bölge yer alır ama

dış çeperlerinde Ümraniye'nin caddeleri, iki yanı tamamlanmamış evlerle çevrili, çamurlu yolların gelişigüzel ağına dönüşür. Ümraniye, çoğu göçle gelmiş olan nüfusu, kentin yeşil tepelerine doğru hızlı ve denetlenemez büyümesiyle, pek çok bakımdan, İstanbul'un tipik bir bölgesidir. Ümraniye, 1950'lerden sonra sayıları hızla artan kırsal kesimden şehre göç edenlerin yerleştiği bir gecekondu alanıdır. Daha yakın zamanda şehir alanına dahil edilmiştir ama İstanbul'un kendisi gibi, ruhsatlı ve ruhsatsız evlerin bir karmaşası, yeni göç eden aileler için bir cennet olmayı sürdürmektedir. Bu aileler genellikle parça başı (ya da eve iş verme) sistemi ve aile emeğini kullanan fason imalat atölyeleri yoluyla sanayinin ve ihracatçıların bağlantı kurduğu niteliksiz⁴ emek havuzunu oluştururlar.

Hayriye

Hayriye, Ümraniye'deki komşuları ve arkadaşları için geldiği Karadeniz köyünün ünlü işlemeli gecelikleri, bluzları, başörtüleri ve masa örtülerini işleyen bir kadın. Gecelik ve nişan giysileri daha çok çeyizler için aranıyor. Hayriye ayrıca bazen tüccar için de kazak örüyor ve parça başı ücret alıyor.

Kocasını belediye otobüs şoförlüğünden emekli olmuş, onun maaşıyla geçinmeleri, özellikle de kira artışlarını denetleyen yasayı çiğneyen ev sahiplerinin kiralalarını yükseltmesinden sonra, çok güç. İki oğulları, babalarının yardımıyla ortaklaşa bir taksi almışlar. Evli olan oğul gündüz, bekâr ise geceleri şoförlük yapıyor.

4 Bu terimi bilerek kullandım çünkü örgü, dantel, işleme ve diğer "geleneksel" kadın etkinlikleri beceri ve yıllar süren bir eğitim gerektiriyor. Araştırmacıların gecekonduya yaşayanlar için "vasıfsız işgücü" terimini kullanmalarının kendisi kadınların "geleneksel" etkinliklerini kapitalist emek pazarına uygun olmadığı gerekçesiyle değersizleştiriyor. Bu da açıkça kadınların emeğinin boş zaman etkinliği olarak değerlendirilmesini güçlendiren bir mit.

Hayriye bir sipariş aldığı anda, giysiyi dikmesi için bir komşusuna veriyor (o da aynı köyden) sonra da kendisi işliyor. Bekâr olan oğlunun gelecekteki nişanlısının çeyizi için yaptığı bluz gibi “özel iş”ler olduğunda ise görümcesinin kızı dikiyor.

Hayriye’nin bu tür işleri kendisi yapan bir arkadaşı da var ve eğer büyük bir sipariş gelirse, birbirlerine yardım ediyorlar. Örneğin geçenlerde uzak bir akrabalarının kızı çalıştığı bankaya bazı çeyizlikler istemiş. Sabahları işe gittiği serviste bütün hepsini satıp Hayriye’ye yenilerini yapmasını söylemiş.

Yılda bir ya da iki kez köyüne gittiğinde, Hayriye yaptığı giysilerde kullandığı şilebezinden bol miktarda alıyor. Özel bir sipariş için gereken renk ve kalitede çeyizlik malzemeyi almak için de kocasını gönderiyor ya da onunla birlikte şehre gidiyor. Komşusunun dikiş makinası var ama gereken diğer tüm malzemeyi Hayriye alıyor.

Hayriye en son altı takım çamaşır siparişi aldı. “Ayda iki takım yapabilirim, gerekirse daha çok” diyor. Bir gecelik takımının işlenmesi “akşamları da dahil sürekli çalışarak” birbuçuk gün sürüyor. Kenarların işlenmesi ise bir gün daha gerektiriyor. Giysilerin biçilmesi de dahil tüm iş, üç günde bitiyor. Sürekli çalışırsa haftada üç ya da dört gecelik yapıbiliyor (sabahlıksız; çünkü onların yapımında daha çok işleme kullanılıyor).

Bir gecelik için 13.000 lira alıyor, tam bir set için ise 40.000 lira. Setteki giysilerin maliyeti 20.000 lira. Böylece ipliği ve dikiş parası dışında her bir set ona 20.000 lira⁵ bırakıyor; bu benim tahminime göre dokuz günlük yoğun bir biçki ve işleme işinin karşılığı.

“Tatillerde iş yığılır, en acele olanlarını önce yaparım.

5 Değişiklikler alan çalışması boyunca değişim oranlarındaki farklılıkları yansıtır.

Ben ev hanımıyım” diye vurguluyor; “ne kadar iş bitirebileceğim, ev işinden ve diğer işlerden kalan zamana bağlıdır.” Sonra da bu tür işleri arkadaşları, komşuları ve akrabaları için ücretsiz olarak da yaptığını özenle belirtiyor. “Eskiden” diyor, “örgü de örerdim. İsteyen herkese kazak örerdim ve para almazdım. Dantel de yapardım ama kendim için değil; bazen komşular için. Onları da satmazdım. Sadece ipi getirirlerdi.”

Şengül

Şengül de Ümraniye’de oturuyor ve arkadaşları için makine dikişi yapıyor. Kocasını ve iki çocuğuyla mahallenin dışındaki dört daireli beton bir apartmanda yaşayan bir Kuran kursu öğretmeni. Dikiş makinesi var ve arkadaşlarıyla komşularına satmak üzere elbiseler dikeyor. Kırmızı yanaklı, basit bir etek ve kazak giyen, başında gevşekçe bağlanmış beyaz bir örtü olan, yardımsever, nefes nefese bir kadın. Dikiş makinesi girişin yanındaki odada duruyor. Bu oda aynı zamanda televizyon seyretmek ve namaz kılmak için de kullanılıyor. Makine, pencerenin yanında, Şengül’ün üç küçük çocuğunu görebileceği ve çalışırken misafirleriyle konuşabileceği bir biçimde yerleştirilmiş.

Hem Şengül hem de kocası, oradaki Kuran kursunda öğretmenler ama kocası ayda 70.000 lira⁶ ücret alırken o yalnızca çocukların ailelerinden bazı hediyeler alıyor. İstanbul’a ilk geldiklerinde köydeki arazilerinden bir kısmını satarak bu evi almışlar, böylece kira ödemiyorlar ama yakıt ve diğer giderleri ödüyorlar.

Şengül dikişe iki buçuk yıl önce başlamış; çocukları için yaptığı giysileri sergileyerek başladığını anlattı. Diktiklerinin dizayn ve kalitesi çok etkileyiciydi. “Bu makineyi baba-

6 47 dolar civarında; asgari ücretin biraz altında.

mın tanıdığı bir adamdan aldım; adam bu makineleri satıyordu ama işini tasfiye edecekti. O zaman bana 375.000 liraya mal oldu⁷ şimdi bu makineler bir milyon liranın üzerinde. Makineyi tamamen ödedim ve şimdi kazancım la süt ve ekmek alıyorum.” Makineyi kullanmayı kendi kendine deneyip yanılarak ve başka hiç bir şeyle ilgilenmeden, iki ayda öğrenmiş; kullanma kılavuzlarının yabancı dilde olmasından yakındı.

Şengül o zaman krediyle büyük miktarda iplik almış. İpliğin tamamına 250.000 lira ödediğini söyledi. Düzenli olarak değil, ancak ihtiyacı olduğunda ve şehirdeki toptancı tüccardan satın alıyor. Makinede diktiği küçük masa örtüsüne ek olarak kenarlar için dantel ipliği de alıyor. Bu kenarları ya kendisi yapıyor ya da yaptırıyor. “Kışın süveterler, kazaklar ve yelekler yapıyorum; okuldaki öğretmene bir elbise ve çocuklara da giysiler diktim.”

Sohbet bu örgü işlerini neden yaptığına ilişkin sorulara doğru kayınca, Şengül terlemeye başladı ve huzursuz oldu; açıklamaya girişti: “Aslında çok da fazla yapmıyorum. Kırk yılda bir”. “Dışarıya satmıyorum. Arkadaşlarım gelip bir şeyler istiyorlar, onlar için yapıyorum”. Ona “evde çalışan kadınlar”la ilgilenen biri olarak tanıtıldığım için yaptığı işlerle ilgilenmemin onu şaşırttığı belliydi; çünkü o kendisini düzenli çalışan ve ürünlerini yabancılara satan, bu şekilde kazandığı parayla geçinen insanlar kategorisine dahil etmiyordu. “Tüccardan sipariş hiç almam” diye ısrar etti. “Ben kendi modelimi ve kendi ipimi kullanırım. Ya da kazağı isteyen kadının getirdiği ip”.

7 Bu kadar pahalı bir makinenin satın alınması riskli bir ekonomik karar gibi görünebilir ama bence örgü makinesi yalnızca geleneksel olarak evlerde bulunan dikiş makinesinin yeni bir biçimi. Önemli benzerlik, bu makinelerin aile üyelerinin giysilerinin üretilmesi için satın alınması; bu yüzden diğer kalemler satış için üretilse de bu parayı tasarruf eder. Tıpkı diğer ev eşyaları gibi, makine de iş yatırımı değildir, risk burada hesaba katılan bir faktör değildir.

Ne zamanlar örgü ördüğünü ve bir kazağı bitirmesinin ne kadar zaman aldığını sorduğumda, “bunlardan çok yapmıyorum. Evde işlerim var, çocuklara bakıyorum ve oturuyorum” diye cevap verdi. Ona çaya gelecek komşu kadınlardan söz etti. “Hiç zamanım yok” diye devam etti. “Kadınlar istedikleri şeyleri getirirler ve almaya da kendileri gelirler”. Daha sonra, bir kazağı sürekli çalışırsa bir günde bitirebildiğini ama genellikle iki gün sürdüğünü anlattı.

Bu işi kızı büyüdükten sonra sürekli yapan bir kadın tanıdığını ekledi (o kadının çocuk bakmak zorunda olmadığını ima ederek). Bir başka kadın atıldı: “Ama o yalnızca paspas yapıyor”. Bunun üzerine herkes birden konuşmaya başladı: “O bilmez (makineyi nasıl kullanacağını). Dündüz yapıyor, süslemeden, sonra da tüccara satıyor”. “Her yere girip çıkıyor” “Yaptığı işleri çantaya doldurup tüccara satmaya götürüyor”, “Çok açıkgöz, değişik bir kadın. İşini biliyor!” “Dükkâna bırakıyor. Nasıl kâr edeceğini biliyor”, “Buraları nasıl bildiğini göreceksin!” Bu kadının mahalleyi “bilmesi”, hiç işi olmadığı halde yola çıkması, yabancı adamlarla konuşması ve kâr tutkusu yüzünden onu küçümsüyorlardı.

Onların “iyi” Müslüman kadın tanımları, evin dışında yabancılar arasında çalışmamayı gerektirir; bunu yapanlar ahlaken kuşku altında kalır ve alay konusu olurlar. Ancak varolan güç ekonomik koşullar altında⁸ ailenin yaşaması için genellikle ek bir gelir gerekir. Erkekler birden fazla işte çalışırken kadın ve çocuklar da ailenin ekonomik güvenliğine iki yoldan katkıda bulunabilirler –doğrudan emekleriyle gelir elde ederek ya da dolaylı olarak emeklerini kullanarak topluluk üyeliklerini pekiştirerek. Bireysel üretim, parça

8 1988 Eylül ayında resmi enflasyon rakamı %80'e yakındı ama temel gıda maddelerindeki gerçek enflasyon (Temmuz 1987 ile Temmuz 1988 arasında) %150'den (ekmek) %430'a (pirinç) kadar değişebiliyordu.

başı iş ve atölye çalışması “iş” değil grup kimliği ve dayanışmasının ifadeleri olarak görüldüğü sürece ahlaken ve toplumsal olarak kabul edilebilirler. Emegin (ücretli ya da ücretsiz) verilmesi ve değiş tokuş edilmesi yoluyla Şengül gibi kadınlar bu grupları karakterize eden karşılıklı yükümlülük ve yeniden dağıtım katılırlar ve grup güvenliği için bir temel oluştururlar.

Ancak önceki bölümlerde tartıştığım gibi, kadın (ve çocuk) emeğinin rol kimliği ile birleştirilmesi, bu emeğin (eğer karşılık görürse) karşılığının çok düşük olmasına neden olur. Kadınlar yaptıkları işin “iş” olmadığında ısrar ettikleri için ne işe harcadıkları zamanın hesabını bilirler ne de emeklerinin saat ücretini hesaplayabilirler. Şengül’e ayda kaç kazak ördüğü sorulduğunda bir fikri olmadığını söyledi. “Pek fazla değil. Geçen ay” diye yavaşça devam etti, “köyden misafirlerim gelmişti, o yüzden pek fazla yapamadım. Galiba on beş civarında. Akşamları dokuz on civarında çalışabildiğim bir zaman oldu. Parçaları birbirine de diktim”. Bu noktada, odadaki diğer kadınlar arasında bir mırıltı dolaştı, “çok yapmışsın!” Şengül bir kazağın iki günde bittiğini tahmin ettiği için ayda on beş kazak, onun hergün çalıştığını gösteriyordu. Şengül utanmış görüldüğü için çabucak konuyu değiştirdim.

Parça Başı Atölye

İşçi mahallelerinin çoğunda bireysel kadın emeği, mahalledeki kadınlara parça başı iş veren ailelerin işlettikleri atölyeler gibi sürekli bir kaynak etrafında harekete geçirilir. Bireysel üretimde olduğu gibi, atölyelerde de kadınlar emekleri ile kimlikleri arasındaki bağlantıyı sürdürürler. Bu nedenle kadınlar evde çalışıp yerel piyasa ya da dünya pazarına yönelik bir ürün ürettiklerinde, kendi emeklerini bir kadın, ai-

lenin bir üyesi ve komşu olarak rollerinin bir parçası olarak görmeye teşvik edilirler.

Bu teşvik, kadının emeğini onları bir arada tutan diğer toplumsal aktivitelerle içiçe gören diğer kadınların ve işverenlerin tutumuyla gerçekleşir. Böylece parça başı bir kazak ören kadın, bu işi genellikle diğer kadınların yardımıyla, hatta parça başını örgütleyen kadının evinde yapar. İstanbul-Ankara arasındaki otoyol boyunca yeni oluşan gecekondu yerleşimlerinden birinde, grup grup kadınların çamurlu sokaklarda bir yandan sohbet ederken bir yandan da o bölgede parça başı işlerini örgütleyen aracı için kazaklar ördüklerini görmek mümkündür.⁹

Emek ilişkileri, toplumsal bağlar olarak hafifletilir. Bu, aile atölyesinde ücretsiz olarak çalışan aile bireyleti arasındaki ilişkilerde en açık biçimde görünür. Atölye dışarıya parça başı iş verebilir ya da vermeyebilir. Benim çalışmam aile üyelerini çalıştıran ve o binada üretim yapan atölyeleri kapsamasına karşın burada esas olarak parça başı iş veren atölye örgütlenmelerine yoğunlaşacağım.

Her iki durumda da emeğin kimlikle ilişkisi sürer ve iş bireyin grup üyesi rolünün bir ifadesi olarak görülür. Ücretsiz aile emeğinde bu durum açıkça görülürken, mahalledeki bir aile tarafında parça başı iş verilen akraba olmayan kadınların emeği ile ilgili olarak bunu göstermek biraz daha zor olabilir.

Bu nedenle önce parça başı üretimin daha genel bir tanımlamasını yapıp sonra da konuyu Boğaz'ın Avrupa yakasındaki bir gecekondu mahallesindeki bir atölye örneğinde ayrıntılandıracağım. Bu örnekte bir iş olarak yapılandırılmış atölyenin nasıl olduğu görülecek. Yani parça başı sürecinde emek ilişkilerinin iş doğası ve dünya pazarı ile bağlantılar

9 Türkiye'de örgü örülürken ip boyuna asılır. Bu da kadınların ayakta dururken, hatta yürürken örgü örebilmelerini sağlar.

açıkça görülecek. Bu örnek aynı zamanda bu ilişkilerin kişisel ilişkiler, aslında kurgusal akrabalık ilişkileri olarak hafifletildiği metaforları ortaya koyacak.

Genel Olarak

Parça başı iş bireysel temelde arkadaşlar ya da komşular için yapılabileceği gibi, tüm mahallenin belirli bir aracı için çalıştığı, ihracata yönelik üretim yaptığı daha yapılandırılmış bir iş de olabilir. Bu iş esas olarak kadınlar ve çocuklar tarafından yürütülür ve elle üretilen ya da bitirilen ürünleri içerir. İstanbul'un gecekondu semtlerinde kadınların ev dışında ücretli emeğe katılımları, 1976 yılında %5.5 gibi düşük bir oranda tahmin ediliyordu (Şenyapılı 1981). 1988 yılında Türkiye'de tüm kentli kadınların yalnızca %16.9'u istihdam ediliyordu.¹⁰

Dağıtım genellikle diğer aile üyelerinin işbirliği ile gerçekleşir ve cinsiyete göre örgütlenir. Mahallenin dışındaki dünya ile ilişkili olan kişi genellikle baba, ağabey ya da başka bir erkek akrabadır. Bu kişi siparişleri toplar, malzemeleri alır ve mahalleye getirir. Karısı malzemeyi komşu kadınlara dağıtır ve biten parçaları toplar. Bir dağıtıcının anlattığı gibi, kadınlar evdeki işi yapar, erkekler ise satar, çünkü "hanımların bağlantıları burada, erkeklerinki piyasadadır".

Koca hesapları tutar, kadınlara ödemeleri yapar. Bu genellikle ayda bir ya da iki kez olur. Kadınlar ancak dağıtıcı bitmiş ürünlerin parasını tüccardan aldıktan sonra paralarını alabilirler. Burada bir erteleme olursa kadınlar ödeme için bazen aylarca beklemek zorunda kalırlar.

10 Kentli kadınların emek gücüne katılım oranı, 1990'da bu nüfusun işsizlik oranında %2.3'lük bir azalma olmasına karşın %15.2'nin altındaydı. Erkeklerde oran 1988-1990 arasında 72.9'dan 70.3'e düşmüştü. Bu dönemde kentli nüfusta işsizlik oranı istikrarlıydı; sadece %0.2 oranında bir yükselme vardı (DİE 1990b).

Ödemenin bir ya da daha fazla parçaya bölünmesi, kadınların kendilerine verilen malzemeyle bir sonraki siparişe devam etmelerini sağlar. Bu aynı zamanda sadakati sağlayıcı bir etki de yapar çünkü kadınlar her zaman geri dönmek zorundadırlar ve bir kez dönünce genellikle son ödemeyi istemek yerine bir başka iş isterler. Bir kez son ödeme yapıldığında, kadının adına açılan “hesap kapanır”, kadın gelecekte bu dağıtıcıdan iş almakta güçlük çekebilir.

Evin içinde bir oda ayrılabilir, bu oda malzemelerin hazırlandığı, depolandığı, dağıtılıp geri toplandığı bir küçük dükkân haline gelir. Üretim artarsa yakında bir küçük dükkân kiralanabilir ve dağıtılacak malzemenin hazırlanmasında aile bireylerine yardımcı olmak üzere komşu kızlar ve oğlanlar tutulabilir. Örneğin deri parçaları yelek örmek üzere uzun şeritler halinde kesilmeli ya da biçilip kenarlarına delikler açılmalıdır; bu şeritler daha sonra birleştirilir ve bunlarla Avrupa pazarında satılmak üzere bluzlar örülür.

Bir örnek: Yenikent

Yenikent, Boğazı yukarıdan gören çıplak bir tepenin üzerine kurulmuş, Boğazın iki yanındaki görece zengin mahallelerden daha sarp bir yerdeki bir gecekondu bölgesi. Mahalle, çeşitli düzeylerde kalmış inşaat halindeki evlerin bir karmaşası. Bir tek asfaltlanmamış ana yol var, bu yol tepeden aşağıya, açık alandan kıyıdaki daha eski mahallelerin arasına iniyor.

Diğer yöne ilerleyince, aynı yol çamların yanından geçip kentin Batılı bölümünü ayıran ana yola kavuşuyor. Şehrin merkezinden pek seyrek olarak gelen belediye otobüsü Yenikent Camiinin önündeki son durağına gelene dek bir saate yakın yol katediyor ve sonra yeniden kent merkezine dönüyor.

Ana yol boyunca sıralanan bazı binaların giriş katları camekânlarla alet, eşya ve giysi satan dükkânlara çevrilmiş. Oldukça büyük ve yeni cami, yola hakim. Başka da yol yok; sadece kargacık burgacık patikalar var ama evler çimento bloklarından yapılmış ve sağlam görünüyor. Kimi evler iki ya da üç katlı. Ev ve bahçelerin inşasından sonra akla gelmiş gibi, patikaların arasına hızla yapılmışlar. Evlerin bazıları izinsiz yapıldıkları için belediye tarafından yıkılmış.

Rehberim Serap, beni dayısının gelinine ziyarete getirdi. Küçük bir beton eve yöneldik; sadece küçük bir odası, bir kapısı ve satış için sergilenen sebze ve meyveleri görebildiğim büyük bir vitrini vardı. Bu manavın da bir akrabalarına ait olduğunu söyledi. Bu derme çatma yer yine sıvasız ve biraz daha büyük bir yapının önündeydi.

Serap beni bu evle komşusu arasındaki çamurlu bir patikadan aşağı götürdü. Patikanın sonunda döndük, bir başka çimento yapıya girdik. Bu yapı da aşağı yukarı yirmi metre karelik bir odadan ibaretti ve manav dükkânının altına doğru eğimliydi.

Oda ortadan tahta bir tezgâhla ikiye ayrılmıştı. Tezgâhın öteki tarafında çeşitli malzemelerin, iplerin, küçük paketlerde deri parçalarının olduğu raflar ve masada da eski bir el terazisinin durduğunu gördüm. Girişin yanında bir kömür sobası, bir masa, üzerine minderler konmuş bir sıra ve birkaç sandalye vardı. Duvarda başbakan Turgut Özal'ın büyük bir poster ve Türkiye haritasının yanısıra Kemal Atatürk ve Adnan Menderes'in çerçeve içindeki portreleri ve Kuran'dan çerçevelenmiş bir sure asılıydı. Karşıdaki duvarda üzerinde kocaman gözlü üzgün bir çocuk resmi bulunan bir takvim vardı.

Atölyenin sahibi Hatice ve kocası Osman'la tanıştım. Hatice otuz bir yaşında. Yuvarlak ve sağlıklı, hatta güzel hat-

ları olan bir yüzü var. Güleç. Osman da otuzlarının ortalarında, ince, koyu kahverengi saçlı ve bıyıklı bir adam. Dört çocukları var. En büyükleri Emine on beş yaşında bir kız, en küçükleri yedi yaşında bir oğlan. Tek erkek çocuklarının adı “iyi şans” anlamına gelen Uğur. Uğur’un dört fotoğrafı büro duvarını süslüyor. Kızların hiç fotoğrafı yok. Emine, hoş, yuvarlak yüzlü, utangaç gülüşlü bir kız. İki kız kardeşi hâlâ zayıf ve beceriksizler; ucuz basma elbiseler ve kazaklar giyiyorlar.

Dükkândan yüz metre aşağıda sıvasız çimento bir evin ikinci katında kirada oturuyorlar. Apartmana girebilmek için önce elde yapılmış, çürük bir tahta merdivene tırmanmaları gerekiyor. Ayakkabıların çıkarıldığı giriş boyunca duvara yaslanmış bir somyanın olduğu uzun, dar bir oda var, bir yanda uzun ve dar bir sıra ve önde bir kömür sobası duruyor.

Odanın her yönünde kapılar var; kışın kapatılıp sobanın ısısı içerde tutuluyor. Bir tarafta mutfak ve yatak odası, diğer yanda ender olarak kullanılan oturma odası ve koridorun ucunda banyo var. Eşyalar az ve eski. Oturma odasında bir makina halısı duruyor.

Ürünler. Atölye, deri parçalarının birleştirilmesiyle yapılan yelekler üretiyor. Ayrıca floş denen parlak iplerle tutturulmuş büyük beşgenlerden ceketler de yapıyorlar. Bluzlar daha küçük ya da düzgün olmayan deri parçalarından da yapılıyor ve tişört olarak ayrıca satılıyor. Ender olarak atölye örgü kazak siparişi de alıyor. Hemen hemen tüm ürünleri ihraç ediliyor ya da turistlerle iş yapan tüccarlara satılıyor. “Bizim ürünlerimiz yerel pazara hitap etmiyor” diyor Osman. “Burada kimse bunları giymez. Ancak Avrupa’da giyerler. Zaten buradaki insanlar için çok da pahalı”.

Hatice yabancı dergilerden örneğin yaka biçimi gibi fikir alıyor. Hatice ve ailesi örnekleri yapıyor, Osman dükkânla-

ra, tüccarlara ya da aracılara gösterip bu tip parçalar için sipariş alıyor. Bazen de tüccar bir örnek getirip bundan sipariş veriyor. Eğer tüccar kendi malzemesini getirmezse, Osman kendisine verilen parayla bunları bulup alıyor.

Osman, daha önce kullandıkları derilerin kötü kalitede olduklarını (terlik derisi) ve kötü koktuklarını, ama şimdi daha iyi deri parçaları bulabildiklerini, bazılarının Fransa'daki atölyelerden geldiğini söylüyor. Fransa'daki atölyelerden gelen deri parçaları Şişli'deki deri atölyelerinde satılıyormuş. Bu atölyeler daha büyük parçaları kendileri kullanıp küçüklerini kilosu 3.000 liradan satıyorlarmış (kalitesine göre).

Aile üyeleri bir komşu kızın yardımıyla deriyi hazırlıyorlar, şekillendirip kenarlarına iplikle birleştirilebilecek şekilde delikler açıyorlar. Sonra da mahalledeki kadınlara verip ne yapacaklarını söylüyorlar. Kadınlar dükkâna model bakmaya geliyorlar. Örgü yelekler için kadınlar deri parçalarını eve alıp bunları ince şeritler halinde kesiyorlar.

Üreticiler. Osman'da parça başı iş yapan kadınların bir listesi var. Her kadının ne aldığı ve geri ne getireceğinin yazıldığı bir sayfası var. Az sayıda genç kız da iş alıyor ama kadınların çoğu evli. Emine'nin arkadaşı Güllü "kızların zamanı yok, çünkü onlar çeyizlerini yaparlar" diye ekliyor.

Osman bir ay önce onun için çalışan kırk kadın olduğunu söylüyor. "Bu sayıyı otuza düşürdüm çünkü sürekli iş veremiyorum. İyi iş çıkaramayanları listeden çıkardım. Şimdi zaman zaman çalışan on, düzenli çalışan otuz kadın var" diyor.

Parça başı iş alan kadınlarla ilgili olarak Osman "bazıları çok alır, bazıları az. Bazı tembel kadınlar ayda ancak iki tane yapabilirler. Çok çalışan bir kadın geçen ay dört bluz ve on altı yelek yaptı" diyor. Her bir parça için beş saat gittiği hesaplanırsa, bu demektir ki bu kadın o ay iki yüz saat çalışmış; haftada kırk saatten fazla! Bunun karşılığında 42.000 lira (47

dolar) kazanmış. O zaman (Nisan 1987) asgari ücret 41.400 lira (46 dolar)¹¹ idi ama iki ay sonra 74.250 liraya çıktı (82.50 dolar) (Çınar 1989: 19). Ama Osman kadınlara ödediği parayı artırmamış. Aslında yıl boyunca parça başı ücretleri son derece az bir miktarda artıyor.¹²

Osman devam etti: “Bu kadın orta yaşlı, evli ve okula giden bir çocuğu var.” Böylece çok zamanı olabiliyormuş. “On beş yelek ve iki bluz yapan bir başka kadının iki yetişkin kızı var, evişlerine yardım ediyorlar, böylece o da çalışmak için serbest kalıyor” diye anlattı. Evlerinde parça başı iş yapan kadınlara ilişkin gözlemlerime göre, bu kadınların kızları ve belki gelinleri de örgü işi yapıyorlar.

Hatice onlara çalışan kadınların hepsiyle görüşüyor “çünkü hepsi komşu”. “Öğleden sonraları değişik evlerde çay içip sohbet etmek için toplanırlar. Birbirlerine hangi evde toplanılacağını haber verirler”. Hatice, kendisinin atölyede artık fazla çalışmadığını, çünkü evde çok işinin olduğunu anlatıyor. Ama örnekleri ve modelleri örmeye devam ediyor. Sonra bana pembe ve mavi yünden örülmüş, yünden çiçeklerle süslenmiş bir çocuk kazağı gösterdi; Osman bunu aracından almış ve bir kopyasını yapmasını istemiş.

Akraba olarak çalışanlar. Çalışan kadınlar genellikle komşular, bazıları yakındaki başka mahallelerden de gelebiliyorlar. Hatice’nin dediğine göre, herkes içeri girip yapıp yapmayacaklarını görmek için örneklere bakabiliyormuş. Kendi parça başı atölyesini işleten Murat “yabancı kadınlar ama para ile akraba oluyorlar” diye ekledi.

11 Saha çalışması dönemi boyunca değişim oranları hızla değişti. Türk lirası karşılığı olarak dolar hesapları bu değişimi yansıtıyor.

12 Çınar (1989: 19-20) da İstanbul ve Bursa’da fason ücretlerinin enformel sektörün bütününde minimum ücrete eşit olduğunu, asgari ücretler artırıldığında fason üretim ücretlerinde bunu karşılayacak bir yükselmenin olmadığını söylüyor. Bu farklılık, formel sektörün eve iş vermeden farklı olarak istihdamın sağlık, doğum izni, ücretli izin ve emeklilik gibi ek yararlar da sağlamasıyla siddetlenir.

Osman'a bunun anlamını sorduğumda, "onlara para verirken, işi yaparlar" diye açıkladı. Şaşırmış görüldüğümde de "birine para verirken, akraban olurlar" dedi. "Anadolu'da imece çalışma"¹³ yahut bedelsiz diye bir şey vardır. Buna ırgat da diyebilirsin.¹⁴ Sen benim için bir şey yaparsın, ben de sana karşılık beklemeden başka bir şey yaparım. Örneğin köylerde meyva toplamak, ekim yapmak ya da ekinler kurumadan harman yapmak için bu geçerlidir. Örneğin Güllü¹⁵ bu takımların ikisinin deliklerini deler ve sonra ücret ödenmeden eve götürür". Neden diye sorduğumda, "çünkü bizi sever" dedi. Bana şaka mı yaptığını sordum, "Hayır, şaka değil" dedi. Emine "o benim en iyi arkadaşım" diyerek durumu açıklamaya çalıştı. Güllü gayet ciddi bir biçimde, "biz kardeşiz" dedi. Durumu neden anlamadığıma ya da inanmadığıma da şaşırdılar.

Yukarıdaki açıklamalarda, Osman, Murat ve diğerleri Güllü'nün karşılıksız emeği ve parça başı iş almak için diğer mahalleden gelen kadınların ücretli emeği arasında bir ayrım yapmadılar. Onlara göre kadınlar, emeklerini para ile değiş tokuş ederek akraba oluyorlar; bu bir imece ruhu ile, yani kolektif bir karşılık beklemeden yardım ilişkisi içinde yapılıyor. Osman'la en azından diğer mahalleden gelen kadınlar arasındaki ilişki ticari değiş tokuşa dayansa da bura-

13 İmece, köydeki tüm topluluk için çalışmak ya da topluluğun birleşip çalışması anlamına gelir (Redhouse 1983, "imece"). Ancak daha geniş anlamda bu sözcük, devamlı, ortaklaşa bir karşılıklı yardımlaşmayla yapılan iş anlamına gelir (Eyüboğlu 1988).

14 Redhouse sözlüğü (1983) ırgat sözcüğünü gündelik olarak çalışan kişi olarak tanımlıyor. Eyüboğlu (1988) sözcüğün Anadolu'da yaygın kullanımını tarımdan geçinen işçi olarak veriyor. Osman'ın kullandığı bağlamda, toplumsal ya da mali bir yükümlülüğü yerine getirmek için tarımsal çalışma ya da belki de karşılıksız olarak verilen tarımsal emek anlamına geliyor.

15 Kızı Emine'nin arkadaşını, ziyaretlerim sırasında deri parçalarına delik açarken görmüştüm. Aynı yıl içinde üretim daha büyük siparişleri karşılamak üzere artırıldığında o da atölyede düzenli olarak küçük bir ücret karşılığı çalışmaya başladı.

da bu bir akrabalık ilişkisi olarak hafifletiliyor (açık uçlu bir karşılıklılığı da içeren bir biçimde). Güllü'nün dükkânda karşılıksız emek harcaması da akrabalık terimleri ile açıklanıyor; o Emine'nin "kardeşi".

Karşılık beklemeden kolektif bir karşılıklı yardım ilişkisine katılan bu insanlara akrabalık metaforik olarak veriliyor. Bu ilişkiler ücreti içerebilir de içermeyebilir de ama emek karşılığı para ödenmesi, karşılıklılık ilişkilerine katılım anlamında emek ve hizmet değiş tokuşunun rolüne benzer bir anlam taşıyor. Aslında para onları akraba yapıyor. Diğer bir deyişle, bu kurgusal akrabalık ilişkileri, önceki bölümde de tartıştığım gibi, karşılıklı yükümlülükler ve minnettarlık ağına katılımın temelini oluşturuyor.

Para, akrabalık kuran bir şey olarak, açıkça bir mit; çünkü kadınlar genellikle ördükleri kazaklar karşılığında para almayı bekliyorlar. Ancak bu durumda para bir şey ya da hizmet haline geliyor, kapitalist ve pazar içeriği boşalıyor. Para tıpkı emeğin (bu anlamın mitik kırılışında) karşılıksız olarak verildiği gibi, karşılıksız olarak veriliyor. Para para olarak verildiğinde bile –yani piyasa değerini ifade ettiğinde– akrabalar arasındaki borçlar ve alacakların açıkça geri ödenmesi beklenmiyor. Geri ödeme para biçiminde olmak zorunda değil ve kesinlikle hemen yapılmak zorunda da değil.

Paranın yabancıları akraba eden, yani yabancıları kendisine karşılıklı açık uçlu emekle para, nesneyle nesne, hizmetle hizmet değiş tokuşu ilişkileri ile kendisine bağlayan mistik bir gücü olduğunda ısrar eden, parça başı atölyesinin sahibi Osman'dı. Diğer mahalleden gelen "yabancı kadınlar"ın Osman'la ilişkilerini bu biçimde düşünüp düşünmediklerini bilmiyorum. Bir başka gecekondu mahallesinde cemaat dışından bir aracı için çalışan kadınların davranışlarına bakarak, bu konuda kuşkuluyum. "Yabancı aracı", kendisi için çalışan kadınları, kendisinin sorumlu olduğu çocuklarmış-

çasına paternalist bir gözle görüyordu. Ama kadınlar onu emeklerini sattıkları bir kaynak olarak görüyor ve ona karşı herhangi bir akrabalık ifadesi kullanmıyorlardı.

Akrabalık türü ilişki beklentisi –yani karşılıklı yükümlülükler– kadınların emeğinin örgütlenmesine (ve ödeme oranlarına) ilişkin ideolojik bir temel sağladığından aracının kendisi için çalışan kadınlarla ilişkisinin asıl bölümü gibi görünüyor. Ancak bunun karşılıklı olması gerekmiyor. Ne cemaatin kadın ve kızları yabancı aracının atölyesine karşılığını almadan emek harcarlar ne de yabancı kadınlar Osman'ın atölyesine.

Ancak, aracıyla parça başı iş yapan kadınların komşu oldukları atölyelerde emekle paranın değiş tokuş edilmesi ilişkisinin üzeri grup dayanışması duygularıyla örtülür. İster ücretli olsun ister ücretsiz, emek, grup üyeliğinin gerektirdiği karşılıklı yardım yükümlülüğünün bir parçası olarak görülür.

Türkçe *akraba* sözcüğü, Arapça'dan gelir ve etimolojisinin de yakınlık, kan bağı ve akrabalık gibi anlamlar vardır. Türkçe'de *akraba* ya da hısım anlamına gelen *akraba* sözcüğü, Arapça *qaruba* kökünden gelmiştir ve bunun anlamı da “yakın olmak”tır. Aynı Arapça kökün bir başka biçimi *qurba* ise “ilişki, akrabalık, hısımlık” anlamlarına gelir. Aynı kökün bir başka biçimi *aqrab*, “yakın, en yakın” demektir. Bu sözcüğün çoğulu *aqarib* ya da *aqrabun*, “ilişkiler, akrabalar” anlamına gelir.

Osman, işler yavaşladığında sadece kendi mahallesinden kadınları çalıştırdığını ve başka mahallelerden kadınlara iş vermediğini söylüyor. Bunu yapmasının nedeni, komşularını önce çalıştırması gerektiğini hissetmesiymiş. “Önce sana yakın olanlar, yakın komşular”. Sonra, hâlâ iş varsa, başka mahallelerden kadınları da çalıştırıyor. Bunun sebebini “kendi komşularını bilirsin, malzemeleri dağıtmak ve işleri toplamak için de yakınındadırlar” şeklinde açıklıyor. Kom-

şularına karşı onlar komşu oldukları için bir yükümlölük duyup duymadığını ve komşularını işsiz bırakmasının ayıp olup olmadığını sordum. “Evet” dedi, “ayıptır”.

Kazanılanların Harcanması. Hatice, kadınların çalıştığını, çünkü paraya ihtiyaçları olduğunu söylüyor. “Eğer kocasının ücreti çok düşükse, mesela bir fabrikada ya da inşaatta çalışıp ayda 80.000-90.000 lira kazanıyorsa, kadın daha çok çalışır. Bize çalışan kadınların kocaları 80.000-150.000 lira (54 dolar-60 dolar) ya da 200.000 lira (134 dolar) civarında kazanırlar”. Bazen çocuklar da “cep harçlığı” yahut haneye katkıda bulunmak için çalışırlar.

Hatice’nin dediğine göre kadınlar evişini bitirdikten sonra boş evde ve akşamları kocaları ile otururken çalışırlarmış. Ayda bir ya da on beş günde bir para alıp bu parayı giysi ya da çocukların ihtiyaçları için harcarlarmış. Benim soruma cevap olarak bazı kadınların gerekiyorsa parayı kocalarına da verdiklerini söyledi. “Ama kadınların parası daha çok kendilerine, çocuklarına ve yiyeceğe gider”.

Evli olmayan kızlar, parayı ya annelerine verirler ya da çeyizleri için gereken malzemelere harcarlar. Hatice, “Güllü günde sekiz saat, haftada beşbuçuk gün çalışması karşılığında 10.000 lira alır. Parayı annesine verir. Emine para almaz” diye örnekledi.

Serap utangaç, ufak tefek, kahverengi gözlü ve büyük burunlu, kırılğan görünümlü bir kız. Dükkâna o kadar sessiz girdi ki, geldiğini duymadım. Geldi ve tişört desenlerini kâğıtta denerken beni izledi. Turuncu bir etek, uzun kollu sarı bir bluz giymişti, başında tülbent vardı. Onun da burada mı çalıştığını sordum. Kendisinin ve annesinin geçen ay 90.000 lira (61 dolar), bu ay 50.000 lira (34 dolar) kazandıklarını söyledi. Çeyizini hazırlamak için zamana ihtiyacı olup olmadığını sordum. “Hazır alıyoruz” dedi. Karaciğer hastası olduğunu ve üzüntüye gelemediğini, bu yüzden kendisinin

hazırlayamadığını anlattı. O ve annesi parayı çeyizin hazırlanmasına harcıyorlarmış.

Kadınların gelirleri, geleneksel olarak kadınca bir tarzda, örneğin kap kacak, halı, geleneksel olarak kız tarafının alması gereken ama zamanında yoksulluk yüzünden alamadıkları belirli eşyalar gibi ev eşyalarının tamamlanmasına harcanıyor.

Kadınlar kazandıklarını aynı zamanda yiyecek ve çocukların giysileri belki de okul ihtiyaçları için de harcıyorlar. Kadınlar küçük çocuklarının sağlığı, yetişmesi ve eğitiminden esas olarak kendilerini sorumlu görüyorlar. Kocalarının bu sorumlulukta pek az payı olmasına rağmen, örneğin kız çocuğun okuldan alınması gibi herhangi bir önemli kararı onların aldıklarını anlatıyorlar.

Atölyenin geliri de genellikle aracı tarafından video, araba, yahut daha iyi bir ev gibi ailesinin statüsünü yükseltecek şeylerin satın alınması için kullanılır; bunların hepsi geleneksel olarak kocanın sorumluluğundadır. Bu gelir yeni bir bina ya da atölyenin yerinin değiştirilmesi için de ayrılabilir. Bu genellikle evin aile üyeleri için iyileştirilmesi ile bağlantılıdır (bkz 8.bölüm).

Kadınlar, diğer etkinliklerinin yanında bireysel üretim ya da parça başı iş yaparak, çok ender olarak da kendileri parça başı çalışanlarla tüccarlar arasında aracılık ederek gelir elde edebilirler. Bu tüccarların bazıları da kadındır. Bu da gecekondlu mahallesinden bir kadının mahallesinde parça başı iş yapanlara aracılık etmesini toplumsal olarak daha kabul edilebilir kılar.

Kadın tüccarlar ya evlerinde kendi başlarında çalışırlar (bunlara tam anlamıyla girişimciler denebilir) ya da genellikle bir ihracat firması olan yerleşik bir şirket ile birlikte çalışırlar. Evlerinde çalışan kadınlar genellikle gecekondlu bölgelerinde bir ya da daha fazla bağlantısı olan orta sınıftan ev kadınlarıdır.

Aracılar yoluyla bu orta sınıf kadınlar örgü kazaklar, dantelli, boncuklu, süslü eşyalar sipariş ederler; modelleri (bazen sadece bir moda dergisinin bir sayfası olabilir) ve malzemeyi verirler; ödeme yine aracı yoluyla ürün bitip teslim edildikten sonra yapılır. Kadınlar sonra bu eşyaları butiklere ve kişilere satarlar. Bu kişiler kendi orta sınıftan arkadaşları, üst orta sınıftan butik sahipleri olabilir –butik sahibi olmak bu sınıftan kadınlar için kabul edilebilir bir uğraştır.

İstanbul'un çeşitli bölgelerinde beşyüz ila bin kadına örgü işi dağıtan büyük bir ihracat firması örneğinde gecekondü bölgesinde firmanın temsilcisi, Aydan isminde iyi eğitim görmüş bir meslek sahibi kadındı. Bu kadın, parça başı iş yapan gruplarca firma ile kendileri arasında aracılık etmek üzere seçilmişti. Aydan, genellikle fiziksel olarak güçlü ve "biraz da heybetli" kadınların seçildiğini, çünkü yanında otuz tane bitmiş kazakla kalabalık belediye otobüsüne binip firmaya bunları teslim etmesi gerektiğini anlattı. "Örneğin otobüse girmesine izin vermezlerse ve şoför 'bu koca zımbırtıyla binemezsin' derse, tartışabilecek ve bu gibi durumlarla başa çıkabilecek kadınlara ihtiyaçları var" dedi. Şirketin bürosu, şehirdeki kalabalık bir iş merkezi olan Nişantaşı'nda. "Grup şefi" de örgüdeki hüneri yüzünden seçilmiş, çünkü modelleri örüp kalite kontrolünü yapıyormuş.

"Grup şefi", tamamlanan kazak sayısına göre prim alıyor; ayrıca ihracat gerçekleştirildikten sonra da parça başı ücretlerinin %10'u kadar bir "teşvik primi" dağıtıyor. Bu, kadınları daha fazla üretmeye teşvik anlamına geliyor, çünkü daha fazla örerlerse teşvik primleri de yüksek oluyor. Ama pratikte grup şefi genellikle paranın bir bölümünü yol parası vb. şeyler için alıkoyuyor. Bu konum ödemelerde onun iyi niyetine bağlı olan diğer kadınlar arasında büyük bir statü ve etki sağlıyor. Ama grup şefinin kendi geliri de üretim miktarı-

na bağılı olduğu için, onları tatmin edip iyi çalışmalarını sağlamak kendi çıkarına.

Malzemeler. Osman Yenikent'teki atölyesinde kullanacağı deri giysilerin ipini Bursa'daki fabrikadan alıyor. Satın aldığı ipin tipi ve miktarı, aldığı siparişlere bağlı. Bir seferde büyük miktar alıp sonra elinde kalmasındansa, sık sık yolculuk yapmayı tercih ettiğini söylüyor. Gerçekten de fazla malzemelerin durduğu dükkândaki raflar boş.

Deriyi farklı deri atölyelerinden alıyor. Belirli bir sipariş için gereken deri tipine göre istediğini bulana kadar her yeri dolaşıyor. Malzeme alımındaki bu tedbirli tutum, dükkânda en küçük şeyin bile israf edilmemesiyle birleşiyor. Örneğin delik açma makinasında rahat hareket edebilsin diye deri parçalarının üzerine pudra serpiliyor. İş bittikten sonra bu pudra küçük bir zarfa, oradan da boş bir plastik margarin kabına aktarılıyor, sonra yeniden kullanılıyor.

Deri giysiler üç boyda yapılıyor, en küçük bedenden artan deriler, diğer giysilerde yeniden kullanılıyor. Kesinlikle hiç bir israf yok. Osman önceden kesilmiş deri parçalarını dikilmek üzere tüccardan aldığı anda, derilerin arasında aynı biçimde kesilmiş mukavvalar oluyor. Bu mukavva parçaları bile dükkânda deri kesmekte ölçü olarak ve yeni modellerin mukavva kalıpları olarak yeniden kullanılıyor.

Üretim. Atölyede Osman, ender olarak da ücretsiz çalışan bir erkek komşu, telefonla siparişleri alıyor. Sonra Osman kızı ve kızının arkadaşlarının yardımıyla deriyi yelek ve etek olmak üzere kesiyor ve kenarlarına dikiş için delikler açıyor. İşin kalanı –yelekler için deri parçalarının kesilmesi, örgü ve tığ işleri– kendilerinin ya da komşularının evinde yapılıyor. Deri yeleklerin örülmesi için kadınlara deri kırıntılarının olduğu çantalar veriliyor. Evde bu deri parçalarını uzun uzun kesip iğne ile birleştiriyorlar, böylece elma kabuğu gibi uzun bir ip elde ediyorlar.

İş iyi değilse Hatice ek yerlerini açıyor ve yeniden yapıyorlar. İkinci kez iyi olmazsa, kadına parası ödenmiyor ve bir daha da iş alamıyor.

Modellerde yakayı değiştirmek gibi ufak tefek değişiklikler yapılsa da, üretimin tipi ve düzeni, esas olarak alınan siparişlere bağlı.

Fiyatlar. Dağıtıcının koyduğu fiyat, modelde yapılan dikiş işinin miktarına bağlı. Osman deri ya da ip fiyatları arttıkça fiyatını artırıyor. Ancak malzeme fiyatlarındaki artışı aynı oranda değil, %10-20 civarında kendi fiyatlarına yansıtıyor. Bu fiyat artışı üreticilere yansımıyor. Osman, tüccarla yaptığı anlaşmadaki fiyata bağlı olarak %20 ila %50 arasında kâr yapıyor.

Osman'ın atölyesindeki ürünler, açık pazarda üretim maliyetlerinin hatta Osman'ın fiyatlarının çok üzerinde fiyatlarla satılıyorlar. Osman'ın ürettiği giysileri alan büyük bir ihracat firmasının İstanbul havaalanına çok yakın bir yerde, turistlere yönelik bir perakende satış yeri var. Osman'ın aracıya 50.000 lira (34 dolar)ya sattığı giysiler, 130.000 liradan (87 dolar) satılıyordu. Üretici kadınlara ise giysi başına 4.500 lira (3 dolar) veriliyordu.

Uzaktan: Ahmet

Parça başı iş bazen topluluk dışından da örgütlenebilir. Ancak genellikle aracı ya da dağıtıcı ile kadınlar arasında belirli bir toplumsal bağlantı vardır. Bu örnekte parça başı işi örgütleyen Ahmet, Kadıköy'de küçük bir kırtasiye toptancı dükkânının sahibi.

Parça başı iş Ahmet'in asıl işi değil ama perakendeci dükkânlara toptan sattığı malların tek tek paketlenmiş ürünler haline gelmesinde işine yarıyor. Örneğin bir karton kurşun kalem alması, pek çok tasnif, plastik kutu, kapak ve etiket işi çıkarır. Bunlar parça başı çalışanlar tarafından sayılıp tasnif

edilmiş küçük kutular haline getiriliyor. Tükenmez kalem-
ler de aynı şekilde paketleniyor.

İstanbul'un uzak varoşlarından birinde Asiye oturma oda-
sındaki halının üzerinde oturup dikkatle incecik kurşun ka-
lem uçlarını büyük bir kutunun içinden alıp sayıyor. On
uç olduğu zaman yanında oturan gelinine veriyor. Serap da
bunları küçük plastik tüplere koyuyor. Sekiz yaşındaki oğ-
lu Mehmet, sımsıkı kapanan kapağı yerleştirip yedi yaşında-
ki Arife veriyor. O da üzerlerine altın rengi etiketler yapıştı-
rıp mukavva kutuya yerleştiriyor. Her bir kutuda yirmi dört
tüp var. Etiketsiz her tüp için ödeme 2 lira (bir sentten az),
etiketliler için 3 lira.

Asiye malzemeleri beş komşu aileye de dağıtıyor. Kalem
içlerini dağıtan kırtasiye dükkânının sahibi Ahmet, "mahal-
lede paraya ihtiyacı olan tanıdığım bazı aileler vardı. Onla-
ra yakın oturan akrabalarım vardı. Herhangi birine iş ver-
mem. Temiz iş isterim. Bu aileler bir yıldır bana çalışıyorlar.
Daha önce o apartmanda kızları çalışmayan ve okuldan atıl-
mış olan bir aile oturuyordu. Onlar da komşularına iş veri-
yorlardı. İş kontrol edip yapıp yapamayacaklarına karar ve-
riyorlardı. Onlara ustalık ediyorlardı: komşularına gidip işi
öğrettiler ve eğer işi öğrenirlerse bu ailenin bize iyi çalış-
cağını söyleyerek tavsiye ettiler. Ama bu "pilot" ya da "kap-
tan" aile kızlarını bir başka işe koydu ve oğulları da çalışma-
ya başladı."

Ahmet'in yardımcısı malzemeleri Asiye'ye getirip paket-
lenmiş kalem içlerini envanterin durumuna göre düzenli
aralıklarla geri alıyor. Ayda bir ya da genellikle olduğu gibi
paraya ihtiyaçları olduğunda, on günde bir ödeme yapıyor.
Ahmet, "eğer parayı büyük miktarlarda, mesela 100.000 li-
ra (67 dolar) gibi verirsek, bununla bir şey alabilirler. Her
bir defa ayrı ayrı verirsek, para ziyan olur gider. Bu bir çe-
şit tasarruf yolu" diyor. Yardımcısı da "ailelere her seferinde

küçük bir para verirsiniz, işlerinin karşılığını alamadıklarını düşünürler, çünkü parayı o anda harcarlar ve ay sonunda ellerinde bir şey kalmaz; emeklerinin karşılığını görememiş olurlar” diye ekliyor. Bir tûp kalem içi, toptancıda tipine göre 50-280 lira arasında satılıyor. Ahmet bunları çevredeki dükkânlara veriyor ama Suudi Arabistan’da bir ihracat bağlantısı kurmaya da çalışıyor.

Ahmet, kendisi için çalışan ailelerin düşük gelirli geniş aileler olduklarını söylüyor. Asistanı ekliyor: “Cahiller. Bu yüzden de doğum kontrolü yapmıyorlar. Bu günah da sayıldığı için, çocuk yapmaya devam ediyorlar”. Ahmet, kadın ve çocukların bu işi yaptıklarını söylüyor. Çünkü “bu iş kadınlara uygun. Daha iyi yapıyorlar. Örneğin büro işinde kadınlar daha iyiler”. Bunu söylerken daktilo yazan kızı işaret ediyor. “Belki de bu doğal bir şey. Erkekler iyi daktilo yazamıyorlar. Kadınlar daha dikkatli.”

Bu bölümde anlatılan dağıtımcılar kadar kadınların kendileri ile ilgili tutumları da tüccarın kadın çalışanlara karşı paternalist tutumuyla aynı şeyi yansıtıyor (kadınlar ve rolleri ile ilgili “doğal” sıfatı). Bu tutum, kadınların işinin değersizleştirilmesini ve bu işlere, düşük ücret ödenmesini (bu örnekte, ödemenin ertelenmesi) ideolojik olarak destekliyor.

Geniş Ölçek: Yolbaşı

Kimi mahallelerde yüzlerce kadın, belirli bir parça başı dağıtımcı için çalışır. Bu tip dağıtımcılar genellikle topluluğun dışındandır ama toplulukla bazı ilişkileri olabilir –örneğin bir örnekte dağıtımcıların akrabaları, çalışan kadınların komşularıydı. İş görüşmeleri herkesin içinde, dükkân camekânının arkasında yapılır, böylece kadınların namusuna leke sürecektediğidokulara meydan verilmemiş olur.

Ankara-Istanbul otoyolu boyunca uzanan yeni bir yerleşim olan Yolbaşı'nda dağıtımcılık yapan kişi, şehrin bir başka yerinde çalışan ve yaşayan bir dişçi. Cengiz mahalleye düzenli aralıklarla geliyor ve dükkânını açıyor. Çok geçmeden dükkânın kapısından yola kadar uzanan bir kadın kuyruğu oluşuyor. Bitmiş kazakları getiriyorlar, yeni malzeme alıyorlar ya da paralarının ödenmesini istiyorlar.

Dükkânda yalnızca uzun bir tezgâh, iki sandalye ve tezgâhın arkasında birkaç kaba raf var. Temel malzemeler bu raflarda dizili –örnek kazaklar ve ipler. Bitmiş işlerin konduğu büyük bir çuval, yerde duruyor. Tezgâhın üzerinde hesap çizelgeleri var.

Beş kadın tezgâhın önünde bekliyor, kapıda gergin bir kadın kümesi var. Beni dağıtıcıyla tanıştırmak için getiren Fatma, Cengiz'in bu ay ödeme yapmadığını, çünkü ithalatçıların parayı bankaya yatırmadıklarını söylediğini anlatıyor. Cengiz, otuzlarının sonunda, uzun yüzlü, tıknaz, gömlek ve pantolonunun üzerine rüzgârlık giymiş bir adam. Bekleyen kadınlar çeşitli yaşlardan; kimi çok genç, bir kadın en az elisinde. Tezgâhın arkasında bir genç kız kadınlara vermeden önce ipleri tartıyor, biten kazakları da tartıyor ki kadınlar ipin bir kısmını kendilerine ayırmış olmasınlar.

Tezgâhın önündeki kadınlardan biri üç bitmiş kazak getirmiş. Cengiz bunlara burun kıvrarak bakıyor ve kaba "bunlar kirlenmiş, yakalar da yanlış. Kim ördü bunları?" diyor. Kadın "ben ördüm" diye yanıtıyor. Cengiz ters ters hepsini yeniden yapması gerektiğini söyleyip köşedeki yığından bitmiş bir kazağı alıp ona gösteriyor. Kadın söylenecek de olsa kazakları geri alıp gidiyor.

Diğer kadınlar, bitirdikleri iki ya da üç kazak karşılığı 10.000-15.000 lira alıyorlar (kazak başına 3 dolar). Cengiz her bir kadına ortalama 30.000-40.000 lira borçlu kalıyor (20-27 dolar), ödeme hiç bir zaman tamamlanmıyor.

Bana “kadınlar çocuklarına bakarken ya da ev işi yaparken, zaman öldürmek için yapıyorlar bunları” diye anlatıyor. Kapının yanında oturan Fatma, “evet, bunları boş zamanımızda yapıyoruz” diye onaylıyor. Cengiz gülerek “bazı kadınlar profesyonel oldular. Çok hızlı ve güzel örüyorlar” diyor.

Cengiz’in dediğine göre kadınların çoğu köyden gelmiş. “Paraları yetmediği için çalışıyorlar; buradan geçen seyyar satıcıdan¹⁶ tabak çanak alıyorlar. Kocalarına söylemiyorlar. Kendilerine ait bir gelirleri oluyor. Çaydanlık ya da halı gibi şeyler alıyorlar. Kızlarına da öğretiyorlar. Gelin kaynananın birlikte örgü ördükleri evler var. Bir ailede üç kişi bu işi yaptığında, kocalarından fazla kazanabiliyorlar. Haftada iki kazak bitirebiliyorlar” diye anlatıyor. “Bazıları daha çok yapıyor, bazıları ayda bir tane. Mevsime bağlı. Köylerine gittiklerinde burası boşalır, iş durur. Çoğu ayda 150.000 lira (101 dolar) kazanır. Yani, diyelim bir aileden üç kişi ya da çok iyi örgü ören iki kişi otuz kazak örerse, bu kadar kazanırlar. Tabii evde küçük çocuk olmayacak, kızlar büyümüş olacak.”

Cengiz yedi yıl önce babası ve erkek kardeşiyle, İzmir’de parça başı iş örgütlemeye başlamış. Kazakların Almanya ve İsveç’e ihraç edildiği bir depoya ortakmışlar. Parça başı işin düzene girmesi çok uzun zaman almırmış. “İplerin boyasını¹⁷ ve kalitesini kontrol etmeniz gerekir. Kazakları yurtdışına sattığınızda eğer renk tutmazsa, geri gönderirler ve kadınlara paralarını ödeyemeyiz.”

Başka iki büyük mahallede iş kurmaya çalışmış ama bunlardan biri Kadıköy’deki evinden çok uzakmış, diğerinde bir atölyeyle fason anlaşması yapmış ama yürümemiş. “Oradaki atölyeye ipi verdik, dağıtıldı ve ürün de toplandı. Kazak ba-

16 Seyyar satıcılar taksitle çanak çömlek, genellikle ev eşyaları satarlar ve belirli aralıklarla taksitleri almak için mahalleye gelirler.

17 Küçük firmaların alışkanlığı olduğu üzere, %100 pamuklu iplik kullanıyor.

şına kadınlara verilmek üzere atölyeye 5.000 lira verdik ama kadınların çok daha az aldıklarını öğrendik. İlişkiyi kestik. Bu çok yanlış bir şeydi. Bir seferinde atölyeye geldik, kadınlar paralarını isteyip bize saldırdılar.”

Cengiz Yolbaşı’nı dört yıl önce, “kadın potansiyeli için” seçmiş. Mahallede hiç bir tanıdığı yokmuş. Bu dükkânı ana caddede olduğu için seçip kiralamış, camekâna ilan asmış. 125-150 kadın çalıştırıyor, çoğu bu mahalleden. Yolbaşı’nda deri yelek ördüren ve süsleme yaptıran başka firmalar da varmış, ayrıca örgü veren on firma daha varmış. Daha büyük mahallelerde yüzlerce kadın çalıştıran firmalara kıyasla kendisinin küçük kalıyormuş. (Yukarıda sözü edilen Nişantaşı’ndaki ihracatçı firma gibi başka firmalar binden fazla kadın çalıştırıyorlar ama üretim herhangi bir mahallede merkezleşmiş değil).

“Geçen iki yılda bu tür işler çok yayıldı, her sokağa girdi. Son derece yaygın. Çünkü son iki yılda hükümet ihracatı kolaylaştırdı.¹⁸ Turistik yerler dışında Türkiye’de hiç bir şey satmıyoruz. Batı Almanya’ya, İsveç’e... ihraç ediyoruz. Bizim yapabildiğimiz miktardan daha fazlasını istiyorlar.”

İstanbul’daki en büyük parça başı organizatörleri arasında büyük bir rekabet var; kendilerine bağlı çalışanları ve ürün örneklerini kıskançlıkla sakınıyorlar; hatta rakiplerinin örneklerini keşfetmesi için kadın casuslar bile gönderiyorlar. Parça başı oranları genellikle 2.000 lira (1.35dolar) civarında, hızlı enflasyona rağmen, çok da yavaş artıyor. Parça başı oranlarında çok fazla rekabet, ucuz emeğin bu firmalara kazandırdığı pazar avantajını yok edebilir. Atölyeler, paternalizm, komşuluk kimliği, depozit istemek (genellikle bir kazak fiyatı kadar) ve kadınlara borçlu oldukları parayı asla tamamen ödememek yoluyla, sadık bir işgücü yaratmaya çalışıyorlar.

18 1980’den beri Türk hükümeti çeşitli kredi ve teşviklerle ihracatı destekliyor.

Bireysel üretim, parça başı üretim ve aile atölyesi, benzer biçimde örgütleniyorlar. Üretim pasif, topluluk dışından ya da yurtdışından gelen siparişlere bağlı. Tüm üretim aşamalarında ve satışta riskten kaçınıyor. Gelecek bölümde de göreceğimiz gibi, bu riskten kaçınma, atölyelerin yeniden yatırım ve büyüme örüntülerini de etkiliyor.

Bu emek örgütlenme tiplerinin yapısı akışkan. Parça başı iş yapan ya da bireysel olarak evlerinde üreten kadınlar aynı zamanda başka kadınların emeğini de parça başı üretim ya da fason ilişkisiyle örgütleyebiliyorlar. Benzer biçimde, bu üretim etkinliklerinin yeri de akışkan ve hane üretimini içerebiliyor, içermeyebiliyor da; ya da üretim birden fazla yerde yapılabilir –örneğin hane ile bağımsız ya da yarı bağımsız dükkânlar üretimin farklı aşamalarında devreye girebiliyorlar– ama üretim aynı insanlar tarafından yapılıyor. Atölye bir başka atölye ile fason anlaşması yapabiliyor, böylece gerçek üretim şehrin farklı yerlerinde de yapılabilir.

Ancak üretimin özgül mekânı ya da yapısal görünümü bir yana, İstanbul'un gecekondü bölgelerinde bireysel üretim, parça başı ve atölye çalışması arasında bir ortak öge var, o da aile emeğini kullanmaları. İş yapan akraba değilse, üretim ilişkileri akrabalık ilişkileri olarak hafifletilir, tarafların Türkiye'deki akrabalık ilişkilerini belirleyen karşılıklı emek, hizmet ve para değiş tokuşu kolektifine katılımları vurgulanır. Dağıtıcı ve üreticiler yabancı ya da göreceli olarak yabancı ve Ahmet'le Cengiz'in durumundaki gibi farklı sınıflardan-salar, üretim ilişkileri kadınların refahına yönelik koruyucu bir ilgi ile gizlenir.

Bu ideolojik filtrenin bir sonucu olarak hem kadınların kendileri hem de dağıtıcılar, kadınların emeğini değersizleştirirler ve bundan gelir elde etseler bile pazar değeri olan

bir emek olarak görmezler. Cengiz'in dediği gibi, "kazak örmek küçük bir iş. Bazıları sanat olduğunu söylüyorlar, ben-
ce değil. Kolay bir iş. Bunlar kadınların yapabileceği işler. Bu
bir gelenek. Bizim kadınlarımız örgü örmeyi severler. Ayırı-
ca paraya da ihtiyaçları var. Biz onlara iş vermesek, çocukla-
rına ya da kendilerine örerler."

Kadınların kendileri de emek ile çalışma arasında bir ay-
rım yapıyorlar.¹⁹ Çalışmalarını "bunu yapıyoruz" ve "dışarı-
ya veriyoruz" diye ifade ediyorlar. İş sözcüğü onların etkin-
liklerini tanımlamak için kullanılabilse bile çalışmadıklarını
söylüyorlar. Bu sözcük, 'işim var' ifadesinde olduğu gibi ev
işleri hatta genel olarak bir meşguliyeti göstermek için bile kul-
lanılan genel bir sözcük.

Emeklerinin "iş değil" denilerek değersizleştirilmesine
karşın kadınlar kimi zaman daha yüksek ücret istiyorlar;
özellikle dağıtımçı görelisi olarak topluluğun dışındansa ve
çok sayıda kadını istihdam ediyorsa. Bu durumda dağıtım-
cının kadınlarla ilişkisinde, ekonomik etkinliğin komşu ve ak-
rabalar arasında karşılıklı yükümlülükler gibi görülmesi ko-
lay olmuyor.

Kadınlar kendi aralarında "çalışmadıkları" yalnızca "yap-
tıkları" ve "dışarı verdikleri" kurgusunu koruyorlar. Bu on-
ları yabancılarla ekonomik ilişkilere giren bir kadın, kocası
ailesini geçindiremediği için çalışmak zorunda olan bir ka-
dın gibi algılanmaktan kurtarıyor. Kocanın geçimi sağlaya-
maması, kadın dahil tüm aileyi lekeliyor.

Bu şekilde, kadınların ve çocukların emeğinin aile ve ma-
halle atölyelerinde ve parça başı üretimde örgütlenmesi, on-

19 Berik (1987: 3) de kırsal bölgelerde halı dokuyan Türk kadınlarında benzer
bir yaklaşımdan, dokumayı "köylü, çiftçi ve kadın olarak yaşamının ayrılmaz
bir parçası olarak görmek ve kendilerini "işçi" olarak tanımlamamak" yakla-
şımından söz ediyor. Evde halı dokuma, tam zamanlı bir çalışma da olsa, top-
luluk ve dokuyucuların kendileri tarafından da bir boş zaman etkinliği olarak
yorumlanıyor.

ların bu toplumsal grupların üyesi olma, yani kız evlatlar, eşler, anneler, komşular olma rollerini kuruyor ve pekiştiriyor. Bu da geleneksel ailenin ahlakî standartlarına uygun bir biçimde aileye maddî katkıda bulunabilmelerini sağlıyor. Kadınların geleneksel kimlikleri ile emeklerinin böyle birlikte bulunması, üretim malîyetlerini düşük ve dağıtıcıların, aracılardan, tüccarların ve ihracatçıların kârını yüksek tutan bir öge.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
BİR ATÖLYENİN
YAŞAM DÖNGÜSÜ: YENİKENT

İstanbul'da küçük ölçekli üretimde emek ilişkilerini ve kaynakların kullanımını yöneten akrabalık (daha geniş anlamda, "grup") mantığı, kâr ve genişleme güdülerini anlamakta da kullanılabilir. Atölye sahipleriyle konuşmalarım ve onların harcama, büyüme ve yatırım örüntülerine ilişkin gözlemlerim, onları kâr getirici işlere yönlendiren temel motivasyonun ailelerinin geçimini sağlamanın ötesinde, topluluklarında statü işareti olarak kabul edilen şeylere sahip olmayı istemeleri olduğuna inanmama yol açtı. Bunlar video, araba, kendi evleri ve hepsinin de ötesinde, ne kadar küçük olursa olsun, kendi işinin sahibi olması olabilir. Diğer bir deyişle, iş malî kâr elde etmek için olduğu kadar, toplumsal bir şeydir de. Bu ikisi tabii ki bağlantılıdır; çünkü maddî başarı, toplumsal başarı işaretlerini getirir ve kişinin topluluk içindeki pozisyonunu yükseltir.

Bu, kocası için olduğu kadar, aile atölyesinin işletilmesine katılan kadın için de geçerlidir. Her ikisi de kendi cinsiyet grupları içinde statü ve etki sağlarlar. Kadınlar için bu statü ve etki, özellikle parça başı atölyesinde, potansiyel

olarak diğer kadınlara gelir sağlayıcı rolün bir sonucudur; ancak işi dağıtıp toplamasından kaynaklanan bir toplumsal açıklığın da sonucu haline gelir. Emek ilişkileri toplumsal ilişkiler (ya da kurgusal bir akrabalık) olarak hafifletildiğinden, atölye sahibinin karısı parça başı çalışan kadınların herbirinin sosyal ilişki ağı içine girer ve böylece toplumsal ağını büyük ölçüde genişletir.

Erkekler için patron konumu (işveren, işin başı ya da firmanın sahibi), otoriteyi sarmalayan güçlü geçim sağlayıcı ideali içinde, büyük bir toplumsal etkinliği de içerir. Aşağıda anlatılan atölye sahibi büyümeden söz ederken, söylediği kaynak (toplumsal yarar) ücretli çalışanlar, makine ve mekân artışı yoluyla büyümendir.

Bu nedenle akrabalık mantığı (bu genişlemiş anlamıyla) ailenin toplumsal statüsünü artıran kaynak yatırımı ve büyüme örüntülerine yol açar. Bu mantık, ayrıca gerek riskten kaçınma gerekse o sırada üretimin büyümesi için gerekecek ek emekle ilişkili olarak uygun olduğu kabul edilen toplumsal yarar yüzünden potansiyel malî kazancı reddeden iş kararlarına da neden olabilir.

Bu bölümde, geçen bölümde tartışılan Yenikent'teki parça başı atölyesi sahibi Osman'ın tutumunu yeni yatırımlar, büyüme ve risk açısından daha ayrıntılı olarak analiz edeceğim. Sonra da atölyenin tarihini yeniden kurup bir yıllık bir dönemde gerçek genişleme ve büyümesini izleyeceğim.

Bir örgütlenme düzeyinden ve bir mekânsal düzenlemeler setinden diğerine geçiş, Yenikent atölyesinin gelişiminde son derece akışkan. Örgütlenmenin karmaşıklığı parça başını ailenin mi yaptığı yoksa dışarı mı verdiği, parça başı çalışanların sayısı ve ücretli emeğin olup olmadığı gibi öğelerle ilgili. Mekânsal düzenlemeler, işin hane içinde gerçekleştirilmesi, haneden örgütlenmesi, yakında ya da bir başka mahalledeki ayrı bir binadan örgütlenmesi ya da evin bitişiğın-

de ama ailenin yaşadığı bölümle bağlantısı olmayan bir bina-
dan yürütülmesi gibi anlamlara gelebilir.

Yenikent'teki atölyenin gelişimi, tüm bu özellikleri sergi-
liyor ama emeğin grup kimliğinin bir ifadesi olarak hafifletile-
lerek sömürülmesi ve dünya pazarına yönelik üretim yapıl-
ması gibi temel özellikler değişmiyor.

Yeni Yatırımlar ve Büyüme

Atölyesinin gelecekte nasıl olmasını istediği sorulduğun-
da Osman atölyeyi büyütmeyi, yani ücretli işçi çalıştırmayı
ve daha fazla makine almayı istediğini söylüyor. Çalışanla-
rın hepsi kadın olacakmış. “Kadınlar her zaman iş için geli-
yor ve iş bekliyorlar” diyor. Şimdi yaşadıkları binaya üçün-
cü bir kat ekleyip ailesini oraya taşıyacakmış, ailenin yaşa-
dığı ikinci katın duvarlarını yıkıp orayı da büyük bir atölye
haline getirecekmiş. Şimdiki atölyenin olduğu giriş katı de-
po olarak kullanılabilir ya da kiralanabilirmiş. Osman bu iş-
ler için para biriktirdiğini söylüyor.

Nasıl yeni müşteriler bulacağını sordum. Uluslararası gi-
yim fuarlarına gitmek istediğini söyledi. “Ama sermayemiz
sınırlı; imkânımız yok. Yaptığımızı satmak zorundayız.¹
Satmayacaksak yapmayız”. Kendisinininki gibi küçük firma-
lar hükümet tarafından desteklenmediği için büyük firmala-
rın aslında kendisinin olan fikirleri ve yaptığı işleri dışarıda
kendi isimleriyle sattıklarını ekliyor.

Örneğin Osman'ın deri giysilerini İtalya ve Norveç'e ihraç
eden Zeytinburnu'ndaki bir şirketin iki temsilcisi bir gün si-
pariş vermek için geldiler. Bitmiş giysilere baktılar, nitelik-
lerini tartıştılar, hangilerini sevip hangilerini sevmediklerine
karar verdiler ve sipariş verdiler. Ertesi gün 150 giysi alacak-
larını söyleyip bunların tamamlanacağından emin olmak is-

1 Satışa yönelik siparişleri yerine getirmenin tersi olarak.

tediler. En beğendikleri iki giysiyi o gün gelecek bir müşterilerine göstermek üzere aldılar; biri gümüş rengi, diğeri siyah ve gümüş rengi puanlıydı.

Onlar gittikten sonra Osman, iki İtalyan müşterilerinin olduğunu ve götürdükleri giysileri kendi atölyelerinden geliyormuş gibi göstereceklerini söyledi. Sonra da “aslında iyi adamlardır. Sözlerini tutarlar; biz de sözümüzü tutarız. Her neyse, onlar sürekli “acaba satabilecek miyiz” endişesiyle yaşarlar. Hiç değilse bizim başımız rahat”.

Bu, Osman gibi küçük üreticilerin yüzyüze oldukları temel ikilemi yansıtıyor: Bir yandan büyümek ve doğrudan ihracat istiyorlar ama öte yandan bu tür büyümenin getireceği riskleri üstlenmeye gönüllü değiller. Osman’ın anlattığı büyüme, her şeyden önce, siparişlerin büyüklüğündeki artış ve örneğin doğrudan uluslararası fuarlardaki siparişlere cevap vermek gibi, niteliğindeki ilerlemedir. Bunu, makinelerin ve ücretli çalışanların sayısında bir artış ve atölye mekânında fiziksel bir büyümenin izlemesi gerekir. Diğer bir deyişle, Osman’ın işi büyütmekten anladığı, mutlaka varolan atölyenin yapısının değişmesi değildir.

Osman ve arkadaşı Murat büyümenin istenir olduğunda anlaşıyorlar ama büyümenin nasıl olacağına ilişkin beklentileri, bunun aktif (ya da girişimci) değil, reaktif bir büyüme olacağını gösteriyor. Yani büyüme, daha büyük siparişleri karşılayabilmek için gerçekleşecek. Osman sipariş almayı bekliyor ve bunun için uğraşıyor ama hükümet ya da ticaret odası gibi bir dış öznenin bu siparişleri sağlamasını istediğini de ifade ediyor.

Osman, hükümetin büyük firmaların uluslararası fuarlara gitmesini desteklediklerinden ama küçük atölyelerle kimse- nin ilgilenmediğinden yakınıyor. “Bu iş sahipsiz” diye ekliyor. “Hükümet küçük işlere ve esnafa bir şeyler satmak için yardım etmeyi umursamıyor”. Bunun gibi, yerel ticaret oda-

sına girebilmek için sermaye gerektiğini söylüyor, “onlar üyeleri için iş bulabiliyorlar”.

Osman’ın kendi sahibi olduğu türden küçük işlerin durumunu “sahipsiz” olarak nitelemesi, dikkate değer. *Sahip*, sahip olmak kadar koruyan ve efendi anlamına da gelir. *Sahipsiz*, sözlük anlamıyla, sahibinin, koruyucusunun olmaması, terkedilmiş demektir. *Sahip*, fiil haliyle, karı kocanın ve anababa ile çocukların ilişkilerini tanımlamak için de kullanılır (3. ve 4. bölümdeki tartışmalara bakın). Bu sözcük, sahip olmayı ve denetlemeyi, ama bakım ve koruma gibi ahlakî yükümlülükleri de işaret eder. Bu sözcük, Osman’ın işletmesi ile hükümet (daha genel anlamda Devlet Baba) ve ticaret odası gibi hükümet kuruluşları arasındaki ilişkiye dair tahayyülünü tam olarak anlatıyor.

Yine de Osman’ın kendisi de siparişlerin büyüklüğünün ve sayısının artmasında aktif bir rol oynuyor ve belli siparişlerin gerçekleştirilmesi için sermaye yatırıyor, kapasitenin artırılması için (daha çok çalışan, mekân ve makine) uğraşıyor. Kendisinin de dediği gibi, “daha fazla ipimiz ve derimiz olsaydı, stoklarımız olsaydı, talebi karşılamak üzere çalışan sayısını artırırdık”. Ve ekliyor: “Talep var ama bunu karşılayacak malzemeyi alamıyorum. Sipariş veren tüccarlar paranın yarısını baştan vermek zorundalar ama ancak %10’unu veriyorlar, ben de belirli bir miktardan fazla malzeme alamıyorum. Mesela haftada kırk kadına iş verecek kadar sipariş almışsam, ancak otuzu için malzeme alabilecek param oluyor”.

Bu durumu değiştirmek için paraya ihtiyaç olduğunu söylüyor. “İki makineye ihtiyacım var. Ayrıca gazete ve dergilere ilan vermek ve böylece deri ticaretindeki üreticilere ulaşabilmek için, broşür bastırıp ürünleri ve fiyatları göstermek için de para lazım.” Yeni işin nasıl daha farklı olacağını sordum. “Daha fazla işçimiz olacak; şimdi iki işçimiz var, beş

veya altı olmalı. Şimdi 100.000 liralık ip alabiliyoruz, o zaman 500.000 liralık alacağız. Gereken şey, sermaye.”

Osman atölyeyi büyütmek için 5 ila 10 milyon liraya (kabaca 5.000-10.000 dolar) ihtiyacı olduğunu söylüyor. Bankalardan borç almak istemiyor. “Bankalar faiz işletir, zaten sadece küçük esnafa, çok küçük krediler veriyorlar, bunlar işi büyütmek için yeterli değil” diyor. Dedğine göre tek çözüml, biraz sermaye yatırılabilecek güvenilir biriyle ortaklık kurmakmış. Mahallede ortak olunabilecek benzer küçük işletmelerin olup olmadığını sorduğumda dört ya da beş tane olduğunu ama hepsinin de paralı biriyle ortaklık kurmak istediklerini anlattı.

“Mesela” dedi, “deri işinde bir arkadaşım var, onun da Almanya’da bir arkadaşı var. Arkadaşım Almanya’ya mal gönderiyor ve oradaki arkadaş da bunları dağıtıyor”. Osman, Hamburg’da yaşayan halasından yardım etmesini istemiş. Kendisinin ve ailesinin de kâr payı alacaklarını söylemiş ama halası hepsinin fabrikada çalıştıkları, çok meşgul oldukları cevabını vermiş. Ama Osman’ın arkadaşı, kendi ürünleri ile birlikte Osman’ın da Almanya’ya birkaç parça gönderebileceğini söylemiş.

Osman’a 50.000.000 lirası olsaydı ne yapacağını sordum. Hazır giyim üzerine bir atölye açacağını, yalnızca parça başı çalışmayacağını söyledi. “Mesele, üyelerine iş bulan ticaret odasına kaydolabilecek kadar büyüebilmekte. Kautlamak için en az 1 milyon lira sermaye gerekiyor. Benim şimdiki sermayem sıfır. Ancak günlük ekmek paramızı kazanabiliyoruz”.

Kendi atölyesini Murat’inki ile karşılaştırıyor. “Onun işinde bütün para önceden ödeniyor. Biri geliyor, Murat parayı alıyor ve işi yapıyor. Yüz civarında kadına örgü işi verebiliyor çünkü biraz sermayesi var –10 milyon lira kadar;² kri-

2 7000 dolar civarında. Bu yüksek gibi görünebilir ama bunu doğrulatmak için Murat’la konuşma fırsatım olmadı.

tik nokta da bu. Sermaye, işçilerin emekli aylıklarından geliyor. Evinde çalışıyor, atölyede beş kişi var. Benimle Murat arasındaki fark, Murat'ın parasız iş yapabilmesinde ve benim parayı peşin almadan hiç bir iş yapamamamda. Bizim işimiz zayıf çünkü hiç bir malî gücümüz yok. Ancak talepleri karşılayabiliyoruz. Yüz parça iş yapıp onunu satamasak iflas ederiz”.

Yine de, sermayesine karşın, Murat da Osman gibi ürünleri için peşin ödeme alıyor. Ek sermaye atölyenin riskli üretim yapması için bir tampon olarak değil, siparişler tamamen ödenene dek emek ve malzeme maliyetlerini karşılamak için kullanılıyor. Osman'ın yukarıda belirttiği gibi, peşinat son ödemenin tamamı değil ama bir bölümü. Bu da yeterli malzemeyi satın alamadığı için Osman'ın yeni siparişleri üstlenmesini engelliyor.

Kadınların alacakları ertelenebildiği için (Yolbaşı'nda olduğu gibi kimi zaman aylarca, tüccar siparişin son ödemesini yapana dek) ödeme yapılmayan çok fazla kadın olup da belirli bir atölyeye güvenin sarsılmasına neden olmadıkça, bu sorun yaratmıyor.

Kadınlar bir bakıma emeklerini kredi olarak veriyorlar. İnsanın emeğini ya da ürününü böyle satması riskli, çünkü her zaman ödenmeme ihtimali var. Bu, bir önceki bölümde tartışılan bireysel üreticiler için bir sorun. Çünkü onların işleri neredeyse tamamen peşinat istenemeyecek olan arkadaşlar, komşular ve akrabalara dayanıyor. Bireysel üreticiler de parça başı iş yapan kadınlar gibi, çalışmadıklarına, karşılık beklenmeyen karşılıklılık ilişkilerine katıldıklarına inanarak çalışıyorlar.

Ancak dışarıdaki tüccar ve aracılarda çalışan atölyeler, peşinat isteyebiliyorlar çünkü bu ilişkiler akrabalık ilişkileri imiş gibi hafifletilmiyor (en azından aynı ölçüde hafifletilmiyor. bkz. 6. bölüm). Ekonomik ilişkilerin ideolojik yapı-

landırılmasındaki bu farklılık atölye sahibine malî bir avantaj sağlıyor, çünkü emeği kredi ile alabiliyor ama ürünü peşinatla satıyor. Risk, çalışanlara geçmiş oluyor. Gecekondu-larda alacaklı kadınlara hiç bir ödeme yapmadan mahalleyi terk eden parça başı dağıtıcılarına ilişkin pek çok hikâyeye dinledim.

Osman ücretli işçi tutarak sabit emek malîyetini artırmıyor. Oysa Murat, hem daha çok sayıda ücretli işçi tutabiliyor, hem de daha fazla parça başı iş verebiliyor, çünkü sipariş ödemelerindeki yavaşlığı, sermayesi ile karşılayabiliyor. Diğer bir deyişle, sermaye olduğunda, sermayenin kendisini riske atmayacak sınırlı bir biçimde büyüme-yeye yatırılabilir.

Sermayeyi riske atmaya ilişkin bu tedbirli tutum, Osman'ın masasının arkasındaki duvarda asılı eski, tozlu ve örümcek ağlarıyla örtülmüş çerçeve içindeki resimde kut-sanıyor. Bu resimde bir tarafta endişeli ve yoksul bir adam, diğerinde halinden memnun, zengin bir diğeri gösteriliyor. Yoksul adamın bulunduğu tarafta, altta "Veresiye satan", zengin adamın altında ise "Peşin satan" yazıyor.

Osman'ın atölyeden elde ettiği kâr, risksiz yollardan da olsa, yeni yatırımlara gidiyor. Birkaç yılda bir büyük bir alım yapmak için yeterli parayı biriktirebiliyor. Beş yıl önce (parça başı üretime geçtikten üç yıl sonra) çimento ve tuğla alıp birkaç işçi tutmuş ve kiraladığı dairenin biraz aşağısında bir atölye yaptırmış. İki yıl önce bir araba almış. Bu yıl atölyenin üzerine ikinci katı çıkmış. Böylece Osman ve ailesi orada yaşamaya başlamışlar, kira ödemekten kurtulmuşlar. Osman, her katın inşaat maliyetinin 5 milyon lira (5.500 dolar) olduğunu söylüyor; ikinci katı çıkmak için beş yıl para biriktirmişler (gerçi o arada bir de araba almışlar).

İkinci katı çıktıkları yıl, Osman üçüncü bir kat daha çıkıp atölyeyi genişletmek istemiş, malzeme almak için araba-

sını satmış. Planlarına göre, atölye ikinci kata taşınacak, aile üçüncü katta yaşayacakmış. Halen atölye olarak kullanılan yer ise depo olarak kullanılacak ya da kiraya verilecekmiş. Belediye bina ruhsatı vermediği için Osman projesini gelecek yıla erteleyip bir başka araba almış. “Bu araba” diyor, “benim sermayem”.

Sermaye, atölyenin büyümesi ve değiştirilmesi için değil, yapısını değiştirmeksizin genişlemesi için kullanılıyor. Araba, ev, atölye, makineler ve çalışanlar, hepsi toplumsal ve malî sermayeyi oluşturuyorlar. İkincisi ancak ilkinin biriktirmek için gerektiğinde riske atılabiliyor.

Toplumsal birikimin malî olandan daha önemli oluşu, aşağıdaki durumun da açıklanmasını mümkün kılıyor. Araştırmamın ilk yılı boyunca atölyeleri ve parça başı iş yapanları ziyaret etmenin yanı sıra, büyük ihracat şirketlerinin sahipleriyle de mülakatlar yapmıştım. Yılın sonuna doğru, bu kişilerden biri bana başvurarak deri giysilerin ihracatını büyütmeyi düşündüğünü, bu nedenle uygun ürünler aradıklarını söyledi. Bir üretici atölye ile sürekli bir ilişki kuracaklar ve büyük siparişler vereceklerdi.

Hemen Osman’ın atölyesinden ve ürünlerinden söz ettim. Anladığım kadarıyla, deri giysiler tam şirketin aradığı gibiydi. Firmanın sahibi, Osman’a onu aramasını söylememi istedi, ona iletmem için büro ve ev telefonlarını verdi. Hemen Osman’ın atölyesine gidip durumu anlattım, telefon numaralarını verdim.

Birkaç hafta sonra, firma sahibi beni aradı, Osman’ın kendisini aramadığını söyledi. Yeniden Osman’ın atölyesine gittim ve neden girişimde bulunmadığını sordum. Mahcup görünüyordu, “şu sıra böyle bir şeye ihtiyacımız yok. Yeterince para geliyor.” dedi. Yakın bir zamanda büyük bir sipariş almış ve birkaç da küçük sipariş buna eklenmişti (bkz. aşağıda, 4. aşama)

O sırada gerekli olabilecek malzemeyi alabileceği yeterli ve düzenli bir geliri vardı ve isteseydi parça başı çalışacak yeni kişiler bulabilirdi ama Osman işini büyütme fırsatını reddetti.³ O sıradaki risk düzeyiyle zaman ve emek girdilerindeki gelir düzeyinin hali hazırdaki ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğine hükmetti. Bu ihtiyaçlar, daha önce de gördüğümüz gibi, ailenin rahatını sağlamak kadar toplumsal statü ve topluluk içindeki prestijle de ilgilidir. Büyüme, malî kâr arzusu tarafından değil, bu ihtiyaçlar tarafından denetlenir. Bu durum aşağıda anlatılan Osman ve Hatice'nin atölyesinin yaşam döngüsünde somutlaştırılacak.

İşin Tarihi

1. Aşama

Hatice'nin dediğine göre, sekiz yıl öncesine kadar, o zaman yaşadıkları Levent'te başka bir kadın için deri yelekler örüyormuş. Kadın modelleri yapıyor, iş verdiği kadınlar da bunları örüyorlarmış ve sonra yelekler tüccara satılıyormuş. Osman ve komşusu Murat o zaman işsizmiş. Murat bu yelekleri Kapalı Çarşı'da görmüş, kendilerinin de bu işi yapabileceklerine karar vermişler. Osman, “kadın (Hatice) çok yetenekliydi” diye ekledi.

Baştan Hatice'nin ördüğü birkaç kazağı çarşıda tanıdıkları ve tanımadıkları tüccarlara götürmüşler. Yaz boyunca da turistik dükkânlarda satılmak üzere Kuşadası ve Marmaris'e götürmüşler. Zamanla sipariş almaya başlamışlar. Her biri kendi parça başı işlerini kurmuş ama birbirlerinden malzeme alıyorlarmış ve yardımlaşıyorlarmış. Osman

3 Bu çok uç bir durum olarak görülebilir; aslında başka atölyelerde de bu tür reddedilen tekliflere ilişkin örnekler duymuştum. Bağlantılı bir olgu da atölye sahibi ihraç edilmek üzere büyük bir sipariş alıp kaliteye önem vermediğinde (bir örnekte atölye sahibi üretimin çok önemli bir aşamasında işin başında durmamıştı) birkaç siparişten sonra sözleşme iptal edildiğinde görülür.

ve Hatice, işi evlerinden evin yakınında bir gecekonduya taşımışlar.

2. Aşama

Beş yıl önce Osman atölye için bir dükkân yapmış. Dükkân da kiraladıkları evleri gibi “gayriresmi” bir yapıymış ve belediye tarafından birkaç kez yıkılıp yeniden yapılmış. Ancak benim 1987’deki ilk ziyaretim sırasında, Osman ruhsatı almak üzere olduğunu, alınca dükkânın üzerine kendi evlerini çıkacaklarını söylemişti. Dükkânın kendisi bir sermaye anlamına geliyor, çünkü aylığı 70.000 lira (77 dolar)dan kiralanabiliyor.

Atölyede deri örgü yelekler, bluzlar (bunlara tişört deniyor), deri parçalarının birleştirilmesiyle yapılan etekler ve bazen de Kapalı Çarşı’da turistlere hizmet veren tüccarların tek tük siparişleriyle örgü kazaklar yapılıyordu. Osman bu siparişleri örnek modelleri tüccara götürerek alıyordu.

Dükkânda kızı Emine’nin yardımıyla deri parçalarını hazırlıyordu. Karısı Hatice malzemeyi kadınlara dağıtıyor ve biten giysileri topluyor, kalitelerini kontrol ediyordu. Osman, kadınların isimlerini alıp bir liste yapmış, kime ne verildi, kime ne kadar para verilecek gibi bilgileri bu listeye kaydediyordu. Üretim, Osman’ın o ay alabildiği siparişlere göre yapılıyordu.

Deri parçaları delen makine, benim ilk ziyaretimden hemen önce gelmişti. Osman bu makineyi eski ve bozuk bir ayaklı dikiş makinesinden, bazı parçalarını metal iğneler ve diğer basit aletlerle onarıp kendisi yapmıştı (yalnızca deri zimbalar hariç). Bundan önce delikleri el zımbasıyla yapıyorlarmış ama o zaman iş yavaş yürüyormuş. El zımbasıyla günde on tişörtlük deriyi hazırlayabilirken şimdi makineyle günde yüz kadar tişörtün malzemesini hazır edebiliyorlardı.

Osman Bursa'ya, iplik fabrikasından ip almak üzere düzenli olarak gidip geliyordu. Ama büyük miktarlarda değil, her hafta gidip belirli bir sipariş için gereken malzemeyi alıyordu. Çünkü daha sonra kullanamayacakları fazla ipliğin kalmasını istemiyordu.

O sırada aile, ana yolun arkasındaki çamurlu bir patikanın altında, kiralık bir evde oturuyordu. Evde çok az eşya vardı; küçük oturma odasında arka taraftaki pencerenin önünde iki yatak duruyordu. Küçük penceresiz mutfak ve yatak odası, oturma odasına açılıyordu ve girişte de küçük bir banyo vardı. En büyük oda, salon olarak kullanılıyordu. Burada da eski bir divan, beyaza boyanmış iki koltuk, cam eşyaların bulunduğu mavi bir büfe ve büyük bir yemek masası duruyordu. Yerde ucuz bir makine halısı seriliydi.

3. Aşama

İlk ziyaretimden iki ay sonra, atölye, büyük bir ihracat firmasının (Amerika Birleşik Devletleri'ne ihracat yapıyorlardı) siparişlerini karşılayabilmek için üretim yönelimini değiştirdi. Osman şimdi butik ve turistik yerlere satış yapan dört tüccarla ve ihracat firmalarıyla iş yapmaya başladı (bunlar ayrıca Almanya, Norveç ve İtalya'ya ihracat yapıyorlardı).

Daha önce atölye çeşitli ürünlerden az miktarda üretiyordu. Bir seferde bireysel tüccarlara üç ya da dört parça satılıyordu. Yeni siparişlerle birlikte ayda yüz parça, özellikle de deri parçalarının tığ ile birleştirilmesiyle yapılan ve ihraç edilen iki parçalı takımlar yapmaya başladılar.

Aynı zamanda daha kaliteli ip kullanmaya başladılar. Gerçi yine Bursa'ya gidiyorlardı ama farklı firmalardan alım yapıyorlardı. Osman artık bir seferde özellikle belirli temel renklerde daha fazla mal aldığını söyledi. Ama dükkândaki

raflara baktığımda, bu renklerden (siyah ve kahverengi) ellerinde ancak yirmi çile kadar kaldığını gördüm. Yeni ipler yüzde yüz suni ipekti ve çile başına 200-300 lira daha pahalıydı ama Osman bu farka değdiğini çünkü satılan malların kalitesini artırdığını söyledi. Osman'ın dediğine göre, Amerikalı alıcılar örneğin Almanlara göre malın kalitesini çok daha titiz bir şekilde kontrol ediyorlarmış.

İhracatçı firmanın aracısı, kaliteli deriyi önceden kesilmiş olarak getiriyormuş. Bir etek için gereken beş büyük ve on küçük parça, Osman'a mukavva kutular içinde geliyormuş. Osman deriyi delip dükkâna iş istemeye gelen kadınların her birine bir kutu deri ve üç yüz gram ip veriyormuş. Bir eteğin tamamlanması, günde beş saatten iki günlük işmiş. Bu işin karşılığında kadına 2.500 lira veriliyormuş. Yine üçyüz gramlık iple parçalarının birleştirilmesi istenen deri bluzlar için ise 2.000 lira veriliyormuş; böylece her takım için 4.500 lira ödeniyormuş (aşağı yukarı 5 dolar).

Osman ay sonunda siparişleri almaya gelen aracıdan parasını aldıktan sonra kadınlara ödeme yapıyormuş. Kadınlar ay sonunda bir gün gelip Osman'a kaç parça yaptıklarını söylüyorlar, Osman bunu listesinden kontrol ediyor, parayı zarfa koyup veriyor.

4. Aşama

Üç ay boyunca atölyeyi ziyaret etmedim. Sonra döndüğümde, otobüsten atölyenin olduğu sokağın hemen altında inmememe karşın, mahalleyi tanıyamadım. Daha önce kullandığım referans noktaları otobüs durağından görülürdü: cami, yolun karşısında ön tarafında manav dükkânı olan sıvasız ev. Bu evin arkasında dar bir patikadan dükkâna gidilirdi.

Bu kez otobüsten indiğimde, yalnızca camiyi görebildim. Manav dükkânının arkasındaki ev tamamen yıkılmıştı. Dük-

kânın olduğu binaya ikinci kat çıkılmıştı. Üstelik, mahalleye iki ya da üç katlı yeni binalar yapılıyordu.

Birkaç dakika yönümü saptamaya çalıştıktan sonra gördüğümün aynı manav dükkânı olduğuna karar verip içerdeki adamlarla genç kızlara Osman'ın atölyesini sordum. Adam patikayı işaret etti; patikadan aşağı inerken gri çimento duvarlar arasında kayboldum. Dükkâna vardığımda, Emine'yi o yaşlarda bir başka kızla birlikte delgi makinesinde çalışırken gördüm. Uzakta olduğum birkaç ay boyunca değişenin sadece mahalle olmadığını hemen anladım.

Osman gelene kadar iki kızla sohbet ettik. Osman geldiğinde ona dükkânı ne kadar zor bulduğumu anlattım. Bir ay önce kendisi de dahil olmak üzere herkesin inşaata başladığını ama belediyenin şimdi bunu yasakladığını söyledi. Birçok bina tamamlanmamış olarak kalmış. "Bazıları yıkılabilir bile, çünkü ruhsatsızlar" diye ekledi.

Atölyedeki değişikliklerden biri, iki ay önce şehirdeki araçlardan aldığı ikinci el yeni bir delgi makinesiydi. "Yapacak iş çok" dedi Osman. "Tanıdığımız insanlar gelip büyük siparişler veriyorlar. Şimdi sipariş veren beş firma var. İkisi yeni, biri İzmir'de, öteki Kuşadası'nda". Yakında Kuşadası'na mallarını tanıtmaya gidecekmiş.

Arabası olmadığı için dolaşmasının çok zor olduğundan yakındı. Eve üçüncü katı çıkmak için arabayı satmışlar ama belediye inşaat ruhsatı vermemiş; şimdi bir başka araba almamış. İnşaatı bir sonraki yıla kadar yapamayacağına karar vermiş.

Osman'la Emine beni yeni katı görmem için götürdüler. Kirada oturdukları apartmandan buraya taşınmışlar. Yeni ev önceki evden çok az daha büyük olmasına karşın, çok daha rahat görünüyordu. Ana baba için bir yatak odası, yeni döşenmiş bir salon ve mutfak dışındaki neredeyse bütün ev faaliyetlerinin odağı olan oturma odası vardı. Yemekler bura-

da yeniyor ve gün boyunca televizyon ya da video seyretmek, misafir kabul etmek için burası kullanılıyordu. Dört çocuk da geceleri bu oturma odasında yatıyordu.

Mutfak büyük değildi ama Türk standartlarına göre geniş sayılırdı. Osman gururla kahverengi fayansları ve lekesiz çelik lavaboyu gösterdi; ona 28.000 lira (31 dolar)'ya mal olmuş. Daha önce salonda duran büfe şimdi mutfakta duruyordu ve kavanozlar ve yiyecekler için kullanılıyordu. Büyük bir buzdolabı ve tezgâhın altında değişik boylarda alüminyum kaplar vardı; raflarda tüm aileye ve birkaç misafire yetecek kadar plastik tabak duruyordu. Banyo da oldukça genişti ve mutfaktaki gibi kahverengi fayanslarla döşenmişti. Bir alaturka tuvalet, yarı otomatik çamaşır makinesi, mavi bir plastik tabure ve duvara tutturulmuş bir duş hortumu –bir Türk banyosu. Banyo oldukça modern görünüyordu ve doğrusu benim kiraladığım evdeki banyodan daha hoştu.

Ön kapıdan çıkarken sol tarafta duvara bakan geniş camları olan bir oda gördüm. Dışarı açılan bir kapısı vardı ve evin içiyle bir bağlantısı yoktu. Osman zamanla bunun ürünlerini tanıtmak ve müşterileri kabul etmek için bir yere dönüşeceğini söyledi. O zaman dükkân sadece üretim yapılan bir yer olacakmış. Üçüncü katı çıktığında şimdi yaşadıkları ikinci katı da dükkân ve sergi odasına katacağını ekledi. Şimdi dükkânın olduğu giriş katını kiralamayı planlıyormuş. Üçüncü kat tamamen kendi evleri olacakmış –şimdiki evin 22 m² olmasına karşın, orası 30 m² olacakmış.

Dükkânın arkasındaki deri parçalarının kabartma işli ve renkli olduklarını farkettim (beyaz üzerine siyah ya da siyah üzerine altın rengi ve gümüş rengi gibi). Osman, parçaların bazılarını kendilerinin giysi atölyelerinden aldıklarını ama derinin çoğunun sipariş veren kişiler tarafından önceden kesilmiş olarak geldiğini anlattı. İpi hâlâ Bursa'dan alıyormuş ama arabası olmadığından, siparişi verip oraya dü-

zenli olarak giden bir arkadaşıyla parayı gönderiyormuş.

Bir başka yenilik, elli civarında takımın alıcı beklemesi idi. Bunlar ayrı bir rafta gelip sipariş verecek alıcılar ve fazladan parçalar isteyecekler için duruyordu. Fazla parçalarla Osman her zaman fazladan bir siparişe hazır oluyordu. Bunları “ne zaman isterse”, artan deri ve iplerle yapıyormuş.

5. Aşama

İki ay sonra, büronun evin önündeki odaya taşınma işi tamamlandı. Girişteki dükkân şimdi sadece üretim için kullanılıyor. Tüccarlar ve aracılar oturmak ve siparişlerini teslim almak için ön büroya geliyorlardı. Osman sohbet için uğrayan erkek misafirlerini de burada kabul ediyor. Böylece dükkân daha çok kadın alanı haline geliyor.

Atölyedeki cinsiyete göre işlev ve mekân farklılaşması, büronun ve dükkânın fiziksel yerleşimi ve coğrafi bağlamının da zorlamasıyla oluyor. Dükkân giriş katında, dışarıya açılan tek kapısı, ana yolun arkasındaki dağınık evlerden gelen patikalarla birleşen dar, çamurlu bir yola bakıyor. Bu patikalar, birbirlerini evlerinde ziyaret eden kadınlar tarafından kullanılıyor. Ana yoldan ön taraftan atölyeye tek ulaşım, penceresiz iki duvarın arasındaki dar bir geçitten. Oysa büro, otobüslerin geçtiği ana yola bakıyor. Bürodan, cami ve caddenin aşağısındaki kahvehane görünebiliyor; bunların ikisi de erkek mekânları.

Yeni büro büyük ve aydınlık bir oda, tek bir girişi var, o da ön taraftaki camekânın karşısında. Bir masa, bir tezgâh, iki yanda raflar var. Raflarda dükkânda üretilen deri giysiler duruyor. Bir de baskılı sweatshirtlerin durduğu raf var. Osman bunları ihracat fazlası olarak firmadan aldığını söyledi. Tanesini 5.000 liradan almış, 6.000 liradan satıyormuş. Ama

satana dek firmaya para ödemişmiş. Bu sweatshirtler mahallede satılıyormuş, çünkü “Türkler, atölyede üretilen diğer giysileri giymezler”miş.

Dükkândaki raflarda fazla deri parçalarının karışık bir halde durduğunu gördüm (tüccarın getirdiği önceden kesilmiş düzenli yığınların yanında). Genellikle beş ya da altı çile olan renkli iplerin de on-on beş çile olduğunu farkettim. Osman, “Şimdi çok fazla sipariş alıyoruz, o yüzden belli renklere karar verip bu malzemeyi alıyorum. Paramız olursa malzeme alıyoruz, fiyatlar sürekli yükseliyor”⁴ dedi.

Beyaz giysi bantlarından raflarda üç makara duruyordu, bu da atölyenin ihracata yöneldiğinin işaretiydi. Bantlar “Made in Turkey”, “Echt Leder” (Hakiki Deri) ve 1,2,3 (bedenler) yazan etiketleri yapmak için kullanılıyordu. Bir başka yenilik de, eteklerin bellerini ayarlanabilir hale getiren ince örgü şeritlerdi. Bazı deri bluzlar şimdi çiçeklerle süslenmiş, bazılarına kol takılmıştı.

Bir rafta da kalın deriden yapılmış düz erkek ceketleri gördüm. Deri düşük kalitedeydi ve daha “modern” bir görüntü versin diye boyanmıştı. Bu ceketleri sorduğumda Osman, bir başka atölyeye fason iş yaptırdığını söyledi. Bu atölye Zeytinburnu’ndaymış ve Afgan bir arkadaşınınmış; atölyede çalışanların tamamı da Afgan kadın ve çocuklarmış. Osman deriyi satın alıp atölyeye veriyor, sonra da biten ceketleri alıyormuş. Atölye kendi ipini ve astarını kullanıyormuş. Üzerindeki yeleği gösterdi; kalın, müflonlu bir süet yelekti, “bu da aynı atölyede yapıldı” dedi.

Bir deri ceket için gereken malzeme, Osman’a 20.000 liraya maloluyormuş. Atölyeye de 5.000 lira veriyormuş, ceketleri 30.000 liraya satıyormuş –5.000 lira kâr ediyormuş. Bir ayda elli ceket sattığını söyledi. Yeni sipariş aldığını, bir

⁴ 1987-1988 arasında enflasyon oranı %70 civarındaydı, iplik fiyatları daha hızlı artıyordu.

ay içinde teslim edeceğini anlattı. Yol işçilerinin soğuk havalarda giydikleri yeleklerden yaptıracakmış. Bunlardan iki yüzünü tanesi 20.000 liradan satacakmış. Atölye her bir yelek için 15.000 lira ödeyecekmiş.

Osman'ın verdiği rakamları kontrol etmem mümkün değildi ama kaba bir hesapla bile bu fason organizasyonunun Osman'a iki ayda 1.250.000 lira (1.388 dolar) kazandırdığı anlaşılıyordu –hem de hiç bir doğrudan emek ve üretim örgütlemesi yapmadan. Osman şimdi hem üretici (üretimi örgütleyen) hem de aracı rollerini üstlenmişti. Gerçek iş hâlâ emek örgütlenmesinin aile ve/veya bu durumda bölgesel/etnik grup bağlarına dayalı olduğu atölyelerde kadın ve çocuklar tarafından yapılıyordu.

Sonuç

Yenikent'teki atölye, Hatice'nin yaptığı işleri tüccara satarak büyüdü. Hatice'nin işlerini sipariş almak için kullanan Osman, önce evden parça başı örgütlemesine başladı, sonra bir dükkân inşa etti. Sonra da evlerini dükkânın üzerine taşıdı, zamanla ayrı bir büro ilave etti. Bu mekânsal değişim, erkeğin satış işlevini kadının üretim işlevinden ayırdı. Osman ücretli olarak genç bir kız çalıştırmaya başladı, ikinci bir makine aldı ve daha geniş bir dükkân yapmayı planladı. Ayrıca üretimini daha büyük siparişleri karşılayacak biçimde genişletti. Ek olarak, şehrin bir başka bölgesinden bir atölyenin ürünlerine aracılık etmeye başladı ve ihracata yönelik üretimin yanı sıra, yerel pazarda da birkaç ürün satmaya başladı.

Bütün bu yeniliklere rağmen Osman herhangi bir riske girmekten kaçınıyordu.⁵ Sipariş alınmadan birkaç tişört

5 Parça başı üretim yapan atölyeler yatırım ve büyüme bakımından parça başı emeğini yalnızca üretim süreçlerinin bir parçası olarak kullanan işyerlerinden farklı bir bağlama sahiptir; bazı durumlarda bu işyerleri riskle ilgili benzer bir kaçınma sergilerler. Örneğin Ahmet'in kırtasiye dükkânı toptan satış yapıyor,

yapma kararı bile ancak hemen mal almak isteyen tüccarların düzenli ziyaretlerinden sonra alınmıştı. Bu dikkatli büyümeyle aile daha fazla refaha kavuştu ve yeni eşyalarla döşedikleri kendi evlerine taşındılar. Yine de, Osman, düzenli bir temelde çok büyüme imkânı teklif edildiğinde reddetti, bunun yerine riskle “toplumsal olarak yeterli” bir geliri dengeleyen bir yol tutturmayı tercih etti.

Gelecek bölümde, bu tip üretimi küçük ölçekli üretimin özelliklerine ilişkin olarak tartışmaya bağlayacağım. Bu tartışma daha önceki bölümlerde ele alınan konular etrafında dönüyor: aile emeğinin rolü, hane, parça başı üretimin rasyonelleri, kâr maksimizasyonunun (varsa) rolü ve İstanbul’da bir atölyenin yaşam döngüsü içindeki birikim. Burada, dünya pazarına yönelik küçük ölçekli meta üretiminin yapısı ile İstanbul gecekondu alanlarındaki küçük ölçekli üretim bağlamı içerisindeki ekonomik pratiğin akrabalık mantığını birleştireceğim.

bir bürosu, faks makinesi ve tam zamanlı çalışan iki kişi var. Yine de siparişlere göre iş yapıyor ve malzeme alıyor; böylece deposunda pek az malzeme kalıyor. Örneğin Suudi Arabistan’la ihracat bağlantısını kurabilirse bu, üretimi artırması için bir etki olacak.

DOKUZUNCU BÖLÜM

AKRABALIK VE KAPİTALİZM

Aile emeğinin küçük ölçekli üretim tanımında merkezi bir yeri olmasına karşın, aile içindeki emek süreçlerinin altında yatan iktidar ilişkileri ve ideolojiye, özellikle de cinsiyete dayalı iş bölümü açısından pek az bakıldığı eleştirisi, Marksist gelenek içinde çalışan feministler ve diğer araştırmacılar tarafından ortodoks Marksist analizlere karşı sık sık ileri sürülmüştür.¹ Kapitalist sistemde küçük ölçekli üretimin rolüne² ilişkin yeni çalışmalarda aile/hane için-

- 1 Örneğin Barrett'in (1980), Mies'in (1986b) ve Redclift'in (1988) Marksist-feminist analizlerine bakabilirsiniz. Alison Scott (1986) da küçük meta üretimi üzerine literatüre ilişkin değerlendirmesinde bu gözlemi yapıyor. Winnie Lem'in (1991) daha yeni ve ilginç analizi de aile ve hane kavramlarını Güney Fransa'da küçük meta üretimindeki ideoloji ve iktidar konularına daha iyi bir yaklaşım geliştirebilmek için yeniden ele alıyor.
- 2 Marksist ve neo-Marksist analizlerde kullanılan özgül terminolojiler arasındaki farklar benim tartışmamla doğrudan ilgili olmadığı ve genel okuyucu için kafa karıştırıcı olabileceği için, küçük çaplı meta üretimi ya da daha basit olarak küçük ölçekli üretim terimlerini kullanmayı tercih ettim. Aslında küçük çaplı meta üretimi ve basit meta üretimi terimleri, Marksist ekonomik teori içinde küçük ölçekli üretimin farklı değişkenlerine işaret eder. Friedmann (1980) tarafından formüle edilen basit meta üretimi terimi, kapitalizme özgül küçük ölçekli üretim tipini ayırır.

de cinsiyete ve yaşa bağlı egemenlik ilişkilerinin etkileri ve kapitalist sistem içindeki ifadeleri üzerinde durularak klasik Marksist analiz genişletilmeye çalışılmaktadır. Aile/hane içindeki ilişkilerin kavramsallaştırılmasında önemli gelişmeler sağlanmış olmasına karşın, bu ilişkiler genellikle hanenin sınırları ötesindeki “piyasa ilişkileri”nden ayrı olarak ele alınmaya devam ediyor. Aile ilişkilerine kapitalist ilişkiler olarak değil, üretici grupla kapitalist sistem arasında aracılık eden bir olgu, yani, hanenin ötesindeki ya da hanenin sınıf konumundan çıkarılan kapitalist üretim ilişkilerinin yardımcıları olarak bakılıyor. Aile/hane ilişkilerine ilgi gösterilmesine karşın, birkaç istisnaıyla (Lem 1991, Mies 1986b) çoğu analiz, aile içindeki üretim süreçlerinin kendisindeki ideoloji ve iktidar gibi konuları içermiyor.

Üretici grup içindeki ilişkilere bu sınırlı bakış, İstanbul’daki küçük ölçekli üretimin grup içinde üretim ilişkilerini belirleyen karşılıklılık bağlarının önemi ve üretici grubun temel yapısında bir değişiklik olmaksızın ailenin ve hanenin dışına genişleyebilmesi gibi kimi özelliklerinin anlaşılmasını engelliyor.

İstanbul’daki küçük ölçekli üretimin bu özelliklerini anlamak için belki de grup içindeki ilişkilerin kapitalist süreçlere ikincil konumda değil, bu süreçlerin bir parçası olarak kuramsallaştırılması gerekiyor. Friedmann’ın Amerikan Orta batısındaki aile çiftlikleri ile ilgili olarak işaret ettiği gibi, aile girişimleri kapitalist sistemde ayrı bir üretim tarzı olarak değil, kapitalist ekonominin bir bölümü olarak varolurlar (1987: 248). Bu açıdan küçük ölçekli üretim ilişkileri hem kapitalist düzene dışsal, hem de kapitalizme özgü içsel ilişkilerdir. Bu tartışma, dünya piyasası ile bağlantılı kentli metala üreticisi grupların kendi içlerindeki emek süreçlerini belirleme denemesidir.

Istanbul'un gecekondü bölgelerindeki küçük ölçekli üretimin yapısına ve bu yapıya içkin olan kültürel mantığa ilişkin anlatımda gördüğümüz gibi, bu tür üretim hem sınıf, yaş ve cinsiyet temelinde emek sömürüsü yapan ve dünya pazarıyla bağlantılı kapitalist girişimdir, hem de grup dayanışmasını yaratma ve sürdürmenin aracıdır. Diğer bir deyişle, İstanbul'daki küçük ölçekli üretim iki ideolojik düzene referansla anlaşılabilir –kapitalizmin ve toplumsal grubun ideolojik düzenine.

Önceki bölümlerde verilen örneklerde üretici grup mekânsal olarak hanenin dışına taşabiliyor, hatta temel yapısını değiştirmeden aile dışından işçi istihdam edebiliyordu. Üretici grup üyeliği ya da mekânsal yerleşimde herhangi bir değişiklik, Türkiye'de genel olarak toplumsal ve ekonomik pratiği kaplayan karşılıklılık ve yükümlülük temelindeki akrabalık mantığı ile bağlantılandırılıyordu. Grup üyeleri arasındaki bu açık uçlu karşılıklılık ilişkileri, karşılıklı yardımlaşmaya yönelik uzun dönemli güvence sağlayan ve akrabalığı bir ilişki tarzı olarak deneyimleyen bir toplumsal anlaşma tipi oluşturuyor.

Istanbul'daki meta üreticisi gruplar içindeki bu karşılıklılık ilişkilerinin kapitalist üretim ilişkilerinden ayrı olmadıklarını düşünüyorum. Tersine, (gerçek kanbağına dayansın ya da dayanmasın, akrabalık ilişkileri olarak biçimlendirilen) bu grup ilişkileri meta üreticisi grup içinde üretim ilişkileri olarak işliyor ve bu nedenle de kadın üreticilerin emeğinden artı değer elde edilmesi, Marksist kuramda öngörüldüğü gibi kapitalist pazar ile grup arasındaki sözleşme noktasında olduğu kadar, üretici grubun kendi içinde de gerçekleşiyor. Diğer bir deyişle, küçük ölçekli üretimin içinde gerçekleştiği sistem hem piyasa güçleri, hem de kolektif karşılıklılık tarafından belirleniyor. Piyasa içinde bütün olarak grubun konumu (yani sınıf özel-

likleri) piyasa zorlaması temelinde kâr elde edilme koşullarını sağlarken, kâr da kolektif karşılıklılık temelinde elde ediliyor.

Akrabalık ilişkilerinin üretim ilişkileri olarak işleyebilecekleri fikri, Godelier tarafından kapitalist olmayan belirli toplumlara bakılarak öne sürülmüştür. Bu toplumlarda akrabalık ilişkileri “gruplar ve bireyler için toplumsal ürün ve üretim araçlarının elde edilmesi ve denetimini belirleyen işlevler, belirli bir toplum tipi ve ürünlerin dağıtımı süreci kadar üretim sürecinin örgütlenmesini de içerir” (1988: 28). İstanbul’da küçük ölçekli üretimin ve aile atölyelerinin incelenmesi gösterdi ki bu fikir kapitalist toplumdaki kimi ekonomik girişim tiplerine de uygulanabilir. Burada, kâr, açık uçlu karşılıklılığı ve toplumsal dayanışmayı vurgulayan üretim ilişkileri üzerinden grubun bazı üyeleri tarafından diğer üyelerinin emeğinden elde edilir.

Bir grup içinde bir yandan sömürü ve bireysel kazanç, diğer yandan kolektif karşılıklılık, dayanışma ve karşılıklı güvenliğin birlikte varoluşunun nasıl kavramsallaştırılacağı sorusu, yanıtlanmadan duruyor. Bu bölümde daha sonra kapitalizm öncesi toplumlarda değişimin birbiriyle çelişkili gibi görünen iki alanını anlamak için Parry ve Bloch (1989) tarafından geliştirilen iki alanlı sistemden söz edeceğim. Ancak daha önce son zamanlardaki Marksist küçük ölçekli üretim kuramlarında aile/hane ilişkilerini de kapsama girişimlerine biraz daha ayrıntılı olarak bakalım.

Kapitalist Bağlam İçinde Küçük Ölçekli Üretim

Marksist kuramcılar, dünyanın çeşitli bölgelerinde küçük ölçekli üretim üzerine yaptıkları çalışmalardan elde ettikleri bulguları aktararak, kapitalizmde küçük ölçekli üretime

ilişkin iki kabulü ve tasarımı sorguladılar (Bernstein 1986; Bromley ve Gerry 1979; Gibbon ve Neocosmos 1985). 1. Küçük meta üretimi kapitalizm içinde bir geçiş aşamasıdır; kapitalizmin gelişmesi ve işgücünün proleterleşmesi ile ortadan kalkacaktır. 2. Küçük meta üretimi, sermaye birikimini destekleyen ve ucuz emek gücü üreten bir ücretsiz emek biçimidir. Yani, gizli bir ücretli emek biçimidir ama kendisi bir kapitalist üretim biçimi değildir.

Kuramı yeniden gözden geçirenler, küçük ölçekli üretimin bugün kapitalist ilişkiler tarafından koşulları belirlenen bir çevrede hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde varolduğunu, bu nedenle de kapitalist üretimden ayrı ya da onu önceleyen bir üretim değil, özgül bir üretim biçimi olarak görülmesi gerektiğini ileri sürüyorlar. Ancak bu yazarlar kapitalist sistemde küçük ölçekli üretimin tam bileşimini yalnızca piyasa mantığı ile analiz edilemeyen belirli varoluş koşulu tanımlamaları içine yerleştiriyorlar (Friedmann 1980, 1986; Bernstein 1986). Hane ve aile emeği küçük ölçekli üretimin Marksist tanımında merkezi ögeler olduğu için, bunların da kuramsal olarak kapitalist çevre içine yerleştirilmeleri gerekir. Ancak, Feldman'ın da dediği gibi, "haneyi üretim yeri olarak tanımlayan çalışmalar, hane örgütlenmesinin heterojenliğini, cinsiyetçi işbölümünü" ve bunların üretim ve tüketim pratiklerinin biçimlendirilmesindeki önemini ihmal edebilirler (1991: 66).

Aile/hane ilişkilerinde temel olan cinsiyete ve yaşa bağlı egemenlik ilişkileri tartışıldı ancak bu tartışma, toplumsal sınıf ve sermaye ile emek ilişkileri bağlamında yürüdü. Marksist kuramcılar, küçük ölçekli üretimde aile içindeki sömürünün kültürel mekânizmalarıyla ilgilenmelerine karşın, esas olarak küçük ölçekli üretimin materyalist tanımına yoğunlaştılar; bu da üretimin, tikel biçimine ve kapitalist üretim tarzı içindeki ifadesine bağlı olarak ücretli emekle ya da ücretli

emeğin yokluğuyla³ (sermaye ile emeğin birliği) tanımlanmasını gerektiriyordu. İkinci durumda, haneye dışsal olan ilişkiler metalaşmış ve emek satılabilir halde de olsa, hane içindeki ilişkilerin metalar aracılığı ile yürümediği ve emeğin sermaye ile birleştiği varsayılır. Bu da “hane ile hane içindeki ilişkilerin ‘piyasa ilişkileri’nden tamamen ayrı oldukları savunulamaz bir düalizme” neden olur (Lem 1991: 106).

Küçük meta üretiminde üretim ilişkileri geleneksel Marksist formülasyonda olduğu gibi üretim ilişkileri ve emek gücüne aynı grup tarafından sahip olunmasına dayanıyorsa, bir üyenin diğerinin emeğinden artı değer yaratmasını ve içsel çelişkileri kavramsallaştırmak mümkün olmaz. Bu nedenle Marksist yazarlar aile içinde iş bölümü ya da cinsiyet egemenliği üzerine yazarken bunları küçük ölçekli üretimle ilgili ama ayrı olgular olarak kavramsallaştırmayı gerekli görürler.

Örneğin Harriet Friedmann, aile işletmesini hem “işletme” hem de “aile” olarak ikili bir doğaya sahip olarak görür. Küçük meta üretimi hem bir (kapitalist) üretim ilişkileri seti, hem de bir sınıfa özgü aile/hane ilişkileri setidir (1986).⁴ Friedmann meta üretimi kategorisini, “üretim araçlarının elde edilmesi ve geçimin sağlanabilmesi için kullanılan hem yatay hem dikey doğrudan karşılıklılık bağları” olarak tanımlanan meta dışı ilişkiler yoluyla (kısmen ya da tamamen) yeniden üretilen üretimin açıkça dışında bırakır (Bernstein 1986: 14).

3 Moore (1988), kapitalist ekonomi içinde enformel sektörde çalıştırılan alt sınıftan kadınlar için “bir biçimde ‘yuva’ ile ‘işyeri’ni ayıran katı ayrım tabi değildirler, ... bir yandan hayatlarını kazanırken bir yandan da evişlerini yaparlar. Ne ev kadını ne de ücretli işçidirler ve bu nedenle Marksist feminist analizlerin onlar hakkında söyleyecek pek bir şeyi yoktur” der (91).

4 Friedmann, kapitalizmle aile arasındaki ilişkileri ele alan literatürü tartışırken ailelerin ve evliliğin bir biçimde “üretim ilişkileri” (1986: 50-53) olduğu sonucuna varan farklı yazarlardan sözeder ama tabii ki bu Marksist anlamda kastedilmemektedir. Her halükârda, Friedmann’ın yorumlarının yönü, kışkırtıcıdır.

Martha Roldán'ın yazdığı gibi, "küçük meta üretimini modelinin kuramsal "merceği", doğrudan sınıf terimleriyle ifade edilemeyen egemenlik ilişkilerine odaklanmayı neredeyse imkânsız kılar" (1985: 253). Marksist analizlerin cinsiyetçi işbölümünü ikincil konuma indirme eğilimi, Roldán'ın da belirttiği gibi,

ücretsiz aile emeğine dayalı küçük atölyeler, işletmeler ya da evde yapılan işin yeniden üretiminde aile ilişkilerine yüzeysel olarak dikkat etse bile, analitik dikkatini bu etkinliklerdeki *görelî olarak önemsiz* ücretli emek üzerine yoğunlaştırmaya devam eden bir yaklaşımda büyük bir *kuramsal* zayıflık yaratır. (vurgular orijinalden)

Bu kuramsal zayıflığı düzeltme niyeti ile Roldán, Latin Amerika'da kadın emeği üzerine yapılmış ve kadının işgücüne katılımının koşullarını etkileyen faktörler olarak haneyi ve ev çevresini inceleyen çalışmalardan söz eder. Ev birimi büyük yapısal süreçlerle aile üyelerinin emek piyasasına dahil olmaları arasında aracı öge olarak görülür. Roldán'ın bakışında bunun klasik Marksist analizlere göre kuramsal üstünlüğü, aile grubuna bireysel emek arzı bütünü olarak değil emeğin aracısı olarak yoğunlaşmasındadır. "Emek alanı ile hane arasında diyalektik bir ilişki"nin formüle edilmesi gereğini vurgular (1985: 282).

Roldán ailenin bir bütün olarak refahını çoğaltmadığını, tersine, ailenin kendisinin çelişki barındıran bir kurum olduğunu ekler. Aile, sınıf egemenliğinin, yaşa ve cinsiyete bağlı ezilmenin olduğu bir yerdir ama aynı zamanda kriz dönemlerinde dayanışma, karşılıklı yardımlaşma ve güvenlik kaynadığıdır da. Friedmann ayrıca meta üreten aile içindeki emeğin ataerkil yönetimi ile işin kendi yardımlaşmacı ve eşitlikçi gidişi arasındaki çelişkiyi de belirtir (1986: 55).

Istanbul'da küçük ölçekli üretime ilişkin tanımlamaların işaret ettiği şey, bu tür çelişki barındıran aile/hane ilişkilerinin rolüne dikkat etmenin yalnızca küçük ölçekli üretimin yeniden üretiminde değil, üretimin kendisinde de gerekli olduğudur. Bu, meta üreten aile içinde cinsiyete ve yaşa göre mülk ve emek sahipliğini ayırdeden Winnie Lem'in çalışmasında kısmen gerçekleştirilmiştir. "Bu bakımlardan, ev alanında 'sınıf benzeri' ilişkilerin hakim olduğundan söz etmek mümkün hale gelir" (1991: 111). Pek çok yazar da aile üretiminde kadın ve çocukların emeğinin sömürülmesine neden olan ataerkil ilişkilerin sermaye birikimi için bir temel oluşturduğunu ileri sürerler (Mies, Bennholdt-Thomsen ve Werlhof 1988; Cohen 1988).

Istanbul'dan elde edilen verilere göre üretim örgütlenmesinin pek çok düzeyi, Marksist küçük ölçekli üretim parametreleri içinde açıklanamıyor. Örneğin, kuramsal olarak bireysel üretimi küçük ölçekli üretimin bir biçimi olarak kabul etmek mümkün (Bernstein 1986: 14) ama mülkiyetin ve emeğin (bu ikisi arasında bir çıkar çatışması varsayılır) tek bir kişide toplanması fikri sorunlu ve literatürde izlenen bir durum da değil. Bu formülasyonda aile/hane, özellikle de cinsiyet ve yaş bakımından içsel çıkar çatışmalarının olduğu ihtimali gözönünde tutuluyorsa, daha az sorun yaratıyor. Ancak, bu ayrıksı durumlar genellikle küçük ölçekli üretim sürecinin bir parçası olarak kuramlaştırılmıyor, daha çok bireyin grup ve kapitalist pazarla ilişkisinin aracı olarak görülüyor.

Üretim yeri de sorunlu, çünkü İstanbul örneğinin de gösterdiği gibi, üretim evde ya da dışarıda gerçekleşebiliyor. Üretimin kendisi hareketlidir ve kısa bir zaman içinde üretim yeri ve tüm diğer atölye etkinlikleri hane ile bir ya da daha çok ayrı mekân arasında akabiliyor. Diğer bir deyişle, üretim yeri olarak hane, küçük ölçekli üretimin zorunlu bir

özelliği değil. Bunun da ötesinde, hane, yalnızca aile emeğini içermiyor (Lem 1991), aile emeği kavramı, aynı zamanda grup üyeliğine dayalı ilişkileri paylaşan akraba olmayan kişilerin emeğini de içerebiliyor.

Küçük ölçekli üretimde emeğin karşılığının ödenmesi (ve ücret ilişkisine eşlik ettiği varsayılan işçi-işveren ilişkileri) de yalnızca ücretin varlığı ya da yokluğu ile açıklanamayacak kadar karmaşık bir konu. İstanbul atölyelerinde üretim ilişkileri nakdi ücret ödense de ödenmese de, karşılıklılık bağlarına dayanıyor –yani, meta ilişkileri olarak yapılandırılmıyor.

Üstelik kadınların ürettiği artı değer açıkça hem yerel hem de uluslararası araçlar ve tüccarlar tarafından sömürüldüğü için, emeğin kapitalist sömürüsünün varlığı tartışma konusu değil. Kadınların ücret alıp almaması, farklı üretim tarzlarına işaret etmiyor, ücret ödensin ya da ödenmesin, grup üyeliği ideolojisine dayalı üretim ilişkilerinde denkliğin bir ifadesi oluyor.

Bence ücretsiz aile emeği kullanan meta üreticisi hanelerde sermaye ve emeğin birleşmesi nedeniyle kapitalist sömürünün olmadığını (sınıf ilişkileri dışında) yalnızca cinsiyet ve yaş temelinde sömürünün varolduğunu söylemek, yanlış bir ikilik yaratıyor. İstanbul verilerini açıklamak için tek bir üretici grup içinde kapitalist sömürüyü (artı değer üretimini) hesaba katabilecek ve meta üreten grubun tanımını hane ya da aile ile sınırlamayacak daha geniş bir konumlanış gerekiyor. Bu da ancak ailenin emek ve sermaye birimi olarak yeniden formüle edilmesi ile mümkün olabilir.

Üretimin Akrabalık İlişkileri

Özetlemek gerekirse, Marksist gelenek, küçük ölçekli üretimi her bir bireyin kendi emek gücünün sahibi olduğu bir bütün olarak kuramlaştırır. Friedmann ve Roldán'ın son

müdahaleleri, grup içindeki egemenlik örüntülerinin anlaşılması için grubun (aile/hane) doğasına odaklanmıştır. Ancak, küçük ölçekli üretimdeki ilişkiler bu çözümlemelerde de hâlâ ayrıştırılmamış olarak kalır çünkü grup içindeki çelişkiler (cinsiyete ve yaşa bağlı hiyerarşiler gibi) verili kabul edilen emek ve sermaye arasındaki ilişkileri etkileyen, ona eklenen bir olgu olarak kalır. Hane içi üretim ilişkilerindeki çelişkilerin etkisi Lem (1991), Mies (1986b) ve Cohen (1988)'in çalışmalarında açıklanır.

Emeğin ve üretim araçlarının mülkiyeti konusu, aile/hanenin içsel süreçlerinin kuramsallaştırılması konusunda ki bu girişimlerin elini kolunu bağlar. Marksist kuramda bir birey ya da grupta sermaye ve emeğin birliğinin bu tikel görünümü, küçük ölçekli üretimin tanımlanmasının ve tanım sınırlarının sabitleştirilmesinin temeli olarak kullanılır. Bu da grup sermaye ve emeğin birleştiği bireylerin bütünü olarak tanımlandığında grup dışından kişilerin emeğinden artı değer elde etmesinin nasıl mümkün olduğu sorusuna yol açar.

Ortaya çıkan kuramsal boşluk, özellikle de İstanbul'daki küçük meta üreticilerine ilişkin olarak yapılan çalışmanın ışığında, grup içindeki çelişkilerin meta üretime eklemlenen değil, onunla ilişkili çelişkiler olarak kuramlaştırılmasına imkân verir. Bir çözüm girişimi olarak, İstanbul'daki küçük ölçekli üretim ilişkilerinin emek gücü ve üretim araçlarına grup tarafından sahip olunmasına dayanmadığını ileri sürüyorum. Bu ilişkiler, grubun üyelerinin emek gücü ve üretim araçlarını kullanma hakkına dayanır.

Bu nedenle, grup üyeleri üretici grup kendilerine dayanışma ve güvenlik sağlıyor gibi davranırken, bu formülasyon aynı zamanda üretim araçlarının bireysel mülkiyetine, grup içinde emek sermaye çelişkisine ve bir üyenin diğeri tarafından sömürülmesine de imkân verir. Bu bireysel

mülkiyet, kolektif karşılıklılığa pazar ilişkilerine göre öncelik vererek, üyeleri arasındaki üretim ilişkilerinin üzerini örter, aslında, onların yerine geçer. Diğer bir deyişle, bireysel üyeler kişisel kâr elde ederken, grup dayanışma içinde hareket eder.

Sömürü ve toplumsal sinerjinin böyle birlikte varoluşu, James Scott'un Malezyalı köylülerin elit sınıfın sömürüsüne karşı "gündelik" direniş biçimleri çözümlemesinin özünü oluşturur. Scott, köylünün arazi sahibi tarafından ekonomik egemenlik altına alınışının nasıl cömertlik ve arkadaşlık olarak hafifletildiğini tartışır. Ona göre ekonomik iktidarın bu hafifletilmesi, üründen elde edilen kârın bir bölümünün toplumsallaşması⁵ yoluyla gerçekleşir. Yani, ürünün ve kazancın bir bölümü, arazi sahibi tarafından armağan, zıyafet vb. biçiminde köylülere verilir.

Scott, "tabii ki üretim araçlarının toplumsallaştırılması gibi bir şey söz konusu değildir" diye dikkatlice ekler (1985: 308). Ancak Bottomore (1983: 447), toplumsallaşmanın iki biçiminin de üretim araçlarının grup mülkiyeti (küçük tarımsal üretim ve hizmet kooperatifleri biçiminde) ve toplumsal mülkiyet (kendini yöneten işçi kooperatifleri biçiminde) haline dönüştüğünü söyler.

Bu tür toplumsallaşmanın Marksist formülasyonu kapitalizmde belirli işçi kolektivitelerini içerirken, kavramın felsefi kökü, insanların nesnelere (ve diğer insanlara) tamamen farklı yaklaşımlarında yatar.

Özel mülkiyet kavramı, iki anlam taşır. Biri, üretim araçlarının özel mülkiyetidir. Diğerisi ise, bir nesneye (ya da nesneye indirgenecek bir insana) sahip olma arzusu ile karakterize edilen genel bir yaklaşımdır... Özel mülkiyetin kaldırılması, bu genel felsefi anlamda insanın tama-

5 Bununla özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşümü kastedilmektedir.

men farklı bir biçimde toplumsallaşması; yaratıcı kapasitesinin tam olarak gerçekleşmesi, sahip olmak yerine olmak üzerine bir toplumsallaşmayı içerir (a.g.e.; vurgular orijinalinden).

Scott, arazi sahibinin köylü ile toplumsal bir bağ yaratmak üzere kârını manipüle ettiği belirli bir toplumsal ilişkiye yoğunlaşır; toplumsallaşmanın tamamlanmamış bir biçimine. Bu ilişki formülasyonu, *sahip olmak* çevresinde döner, bu yüzden de arazi sahibine bir şey vermemek, ondan bir şeyler almak için yapılan köylü mücadelelerini aydınlatır. Böylece Scott, yoksulun zenginden talebinin neredeyse her zaman elitten beklenen armağanların, sadakanın ve benzerlerinin artırılmasıyla ilgili olduğuna işaret eder.

Ancak İstanbul'da durum, direnişten çok rıza ("sömüren" ile "sömürülen" arasındaki dayanışmanın yükseltilmesi) ile karakterize edilebilir, aslında işte aynı zamanda ahlakî üretim ekonomisinde de olan bu farklılığın araştırılması gerekir.

Daha önce de söylediğim gibi İstanbul'da üretim araçlarına bireyler sahiptir ama aynı zamanda (kullanım hakkı anlamında) bir grup mülkiyeti de vardır. Gruba emek katkısı ve grubun üretim araçlarına ve gelir fırsatlarına ulaşmasının sağlanması yoluyla her bir bireyin kimliği grup kimliği içinde erir. Bir başka deyişle, birey (emeği ve mülkiyeti ile birlikte) grubun kendisidir.

Bu "varolma" her ne kadar "sahip olma"nın yerine tam olarak geçmiyorsa da, bu çalışmada anlatılan atölyeyi ve parça başı çalışanların "hayata genel yaklaşımları"nı yeterince karakterize ediyor. Kolektif karşılıklılık –grup üyeliğinin gerektirdiği ve sağladığı– kâr elde edilmesi vurgusunu hafifletir ve ona önceliklidir.

Kapitalist Küçük Girişimin Moral Ekonomisi

Parry ve Bloch (1989), kapitalizm öncesi çeşitli değişim sistemlerinde paranın rolüyle ilgili makaleleri derledikleri kitabın giriş bölümünde grup içindeki sömürü ve kolektif karşılıklılık ilişkileri arasındaki görünürdeki bu çelişkiye ilişkin çok yararlı bir bakış açısı sunuyorlar. Onlara göre, farklı kültürlerde parasal işlemleri çevreleyen anlam örüntülerinin benzer yanı, “bireyin meşru alanı sayılan –genellikle açgözlü– kısa dönemli değişim döngüsü ile toplumsal ve kozmik düzenin yeniden üretimi ile ilgili uzun dönemli değişim döngüsü arasında bir ilişkidir” (1989: 2).

Kapitalizm öncesi toplumlarda ekonominin topluma “gömülü” olduğu, bireysel kazanç peşinde koşmanın hoş karşılanmadığı, kolektif amaçların bireysel olanlardan öncelikli sayıldığı, yaygın olarak söylenmiştir. Bu bakış açısının Marksist küçük ölçekli üretim tanımlaması üzerindeki etkisi açıktır. Bir ücretsiz emek biçimi olarak hane üretimi kapitalist maddî kazanç alanının dışında, emek ve sermaye çatışmasını önceleyen bir şey olarak kabul edilmiştir. Friedmann ve Roldán’ın bu konuma ilişkin yeniden değerlendirmeleri, ailenin/hanenin esas olarak kolektif hedeflerle nitelendirilmesi nosyonunu kırmaya yönelik bir girişimdir.

Ancak Parry ve Bloch, kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomik etkinliğin iki alanı olduğunu, bunlardan birinin bireysel kazanca izin verdiğini, diğersinin ise uzun dönemli yeniden üretim döngüsü ile ilgili olduğunu öne sürüyorlar. İkincisi ideolojik olarak ilki tarafından biçimlenir ve hükmedilir. Bireysel kazanç araçlarıyla elde edilen mallar, her kültürün kendi anlamlar matrisinde uzun dönemli toplumsal düzenin yeniden üretimini sağlayan “moral ekonomi” öğelerine çevrilir.

Parry ve Bloch, paranın ve piyasanın kapitalizm öncesi toplumlarda geleneksel moral değerlerle birlikte varolabileceğini, bunları tahrip etmeyebileceğini göstermeye çalışırlar. Benim İstanbul'daki küçük ölçekli üretim üzerine çalışmam da bunun kapitalist toplumlar örneğinde de gerçekleşebildiğini gösterir. Moral ekonominin parasal değiş tokuşu içeren kapitalist girişim içinde varolabildiğini ve bunun da kapitalizm öncesi tutum ve pratiklerin kalıntılarının varlığı ya da etkisine başvurmadan, kapitalist bağlam içinde açıklanabileceğini söylüyorum.

Para ile ilgili Batılı söylemin ana teması, "paranın 'geleneksel' toplumların moral ekonomisini acımasızca tahrip eden, doğası gereği devrimci bir gücü temsil ettiği"dir (a.g.e.: 12). Marx için para piyasa alış verişinin aracı olduğundan, bireyselleşmenin artışı destekler, ona eşlik eder, bölünmez toplulukları dağıtır. Bu bakış açısına göre malların değiş tokuşu topluluk üyeleri arasındaki kişisel bağımlılık ilişkilerini çözer, bu bağlar, malların, emeğin ve hizmetlerin doğrudan değiş tokuş edildikleri kullanım için üretim sistemi altında vardırırlar.

Ancak Parry ve Bloch, daha önce paranın kullanılmamasıyla nitelenen kapitalizm öncesi "geleneksel" toplumlarda paranın ve piyasanın önemini bir dizi makaleyle gösterdiler. Yazarlar, "paranın devreye girmesinin 'moral ekonomi'nin dağılmasına neden olmadığını" göstermeye çalıştılar (1989: 8).

Parry ve Bloch, genellikle kapitalizm öncesi ekonomisinin mantığı olarak gönderme yapılan şeyi tartışırken bunun açıkça paranın farklı kültürel yapılanmalarının ifadesi olduğunu ileri sürerler. Ben buna grubun toplumsal hayatın birincil işareti olduğu yerlerde para ve üretim ilişkileri gibi ekonomik hayatın öğelerinin anlamlarını ve etkililiklerini genel olarak toplumsal hayatı biçimlendiren aynı kültürel mantıktan aldığını ekleyeceğim.

Parry ve Bloch, dikkatlerini paranın anlamlarından bütün bir işlemler sisteminin anlamlarına kaydırırlar. Böylece, ücret ve üretim ilişkileri gibi (bunların Marksist analizdeki anlamları bireyci Batının kültürel mantığını yansıtır) para ile ilişkili anlamların içinde bulundukları tikel kapitalist toplumun kültürel mantığı içinde yeniden değerlendirilmeleri gereği doğar.

Örneğin, Parry ve Bloch bizim bireysel toplumumuzda paranın kültürel yapısını araştırıyorlar. Bizim kültürümüzde para, kişisel olmayan, geçici, ahlak dışı, hesaplı ekonomik ilişkiler alanına işaret eder; bu alanda ahlakî kuralların ve kişisel ilişkilerin yeri yoktur. Bence paranın böyle kişisel dışı oluşu onu bir armağan olarak uygunsuz hale getirir ama paranın farklı bir kültürel mantık içinde değerlendirildiği toplumlarda böyle değildir. Parry ve Bloch, ekonominin ayrı ve ahlak dışı bir alan olarak görülmediği yerlerde parasal ilişkilerin akrabalık ve arkadaşlık bağlarının antitezi olarak görülmediği sonucuna varırlar. Bu tür toplumlarda para bir armağan olabilir. “Armağan ideolojimiz, piyasa değiş tokuşunun anti tezi olarak yapılandırılmıştır” (1989: 9) derler.

Bu çalışmada kapitalist koşullar altında da ahlakî bir ekonominin varolabileceğini göstermeye çalıştım ve Parry ve Bloch’un parasal ilişkilerle toplumsal ilişkiler hakkındaki fikirlerini bir adım öteye götürerek parasal ilişkilerin bu koşullar altında akrabalık ve arkadaşlık bağları olarak temsil edilebileceğini söyledim.

İstanbul’daki küçük meta üreticileri arasında para ne parayı çeken bir meta olarak fetişleştirilir (önceki bölümlerdeki toplumsal kâr tartışmalarına bakınız), ne de para, ideolojik olarak üretimin kaynağına dönüştürülüp işçiler yalnızca sermayenin uzantısına indirgenir ve sermayenin ödülünü alması gerektiği empoze edilir (a.g.e.: 6). Tersine, para, toplumsal hayatın içinde, karşılıklı değiş tokuş sisteminin bir parça-

sı olarak cisimleşir. Aynı şekilde, sermaye toplumsal bir değer olarak cisimleşir –ev, araba, statü vb. Kapitalistin “seme-resi”, toplumsal adalet terimleri içinde tanımlanır.

Verilen Emek, Satılan Emek: Piyasada Caiz Kâr

Kolektif karşılıklılığın piyasa güçlerine önceliğine uygun olarak İstanbul’daki meta üreticileri grubu içindeki bireysel kâr finansal bir olgu olduğu kadar toplumsal bir olgudur da. Bunun caiz bir kâr yani, diğer grup üyelerinin piyasa kural-larının zorlaması yoluyla değil de serbestçe verdikleri eme-ğin tanımladığı bir kâr olması gerekir.

Yani, grup içindeki sömürü ilişkileri grup dayanışması ve güvenliğini inşa eden aynı karşılıklılık ve minnettarlık ilke-lerine dayanır. Hem grup dayanışması hem de bireysel kâr, grubun üyelerinin kaynakları üzerindeki kullanım hakkın-dan kaynaklanır. Egemenlik ilişkileri de aynı zamanda grup dayanışması ilişkileridir. Emek vermek (ve meşru bir kâr el-de etmek) bir yandan bazı grup üyelerinin diğerlerinin eme-ğinden artı değer elde etme mekânizmalarını sağlarken (cin-siyete ve yaşa dayalı çelişkiler biçiminde), öte yandan daya-nışma ilişkilerini de tahkim eder.

Marksist formülasyonda grup içindeki egemenlik ilişki-lerinin yalnızca küçük ölçekli üretim sürecinin bir parça-sı olarak kuramsallaştırılmasında güçlük vardır. Bu güçlük ortaya çıkar çünkü küçük ölçekli üretimi bir kapitalist üre-tim biçimi olarak analiz etmek, üretim araçlarının mülkiye-ti ile emek gücüne sahip olmak arasında bir çelişki ve çatış-maya dayandırılır –bu, sınıf çelişkisidir. Bu tanımlamayla bu çelişki aile üretimi içinde yer almaz. Bu durumda artı değer elde etmek grupla kapitalist çevre arasındaki ilişki nokta-sında gerçekleşir –grup içinde değil. Grup içinde cinsiyet ve

yaşa dayalı bir sömürü ve egemenlik vardır ama bu sömürü Marksist model içinde kapitalist üretimin bir parçası olarak genellikle kuramlaştırılmaz.

Aile içinde çatışmaların olabileceğini kabul edip kapitalist sistemde küçük ölçekli üretimi anlayabilmek için bunları analiz etme ihtiyacı duymak (Lem, Friedmann ve Roldán'ın duydukları gibi), bir adım ileri gidip bunları Marksist ekonomi değişkenleri içinde kuramlaştırmayı gerektirir. Bunu yapabilmek için de gruptaki üretim ilişkilerindeki içsel ilişkilerin köklerini tanımlamalıdır. Bu ilişkiler Marksist modelde göründükleri gibi farklılaştırılmamışlardır (emek ve mülkiyetin birliği). Bunlar mülkiyetin farklı algılanışına dayandırılırlar (7. bölümdeki ekonomik mülkiyet ile kullanım hakkı tartışmalarına bakın).

Grupta her bir birey şunların birine ya da birkaçına katkıda bulunur: emek, makine ve malzeme, para, hizmet ya da mal biçiminde karşılık. Parça başı çalışanlar ve atölyede çalışanlar, emekle katkıda bulunurlar. Atölye sahipleri (makinleşme ve işletme kararları daha fazla dış ilişkisi olan koca tarafından veriliyor da olsa, eşler de işe ortak olabilir) emeklerini ve paralarını koyarlar ve diğer grup üyelerinin makine ve malzemeye ulaşmalarını sağlarlar. Böylece grup üyeleri atölye sahibinden para kazanma imkânını bulurlar. İşçiler parça başı ücret alırlar ya da atölyede çalışıyorlarsa küçük bir ücret alırlar; düğün masrafları gibi toplumsal harcamaları karşılanır ya da gelecekte bir hizmeti elde etmekte kullanabilecekleri bir minnettarlık elde ederler.

Atölye sahipleri tarafından biriktirilen para *meşru kârdır*. Yani, kişinin elde ettiği kâr, karşılık beklentisi ve zorlama olmaksızın, serbestçe verilmiştir. Meşru olmayan kâr, zorla elde edilendir. Diğer bir deyişle, kârın meta üreten grup içinde artı değer elde edilmesine dayanması ama bunun kişileri (ya da grubu) emek güçlerini kapitalist üretim araçları sahi-

bine satmaya zorlayan piyasa güçleri temelinde değil, kolektif karşılıklılık ilişkilerinin bir sonucu olması gerekir.

Emek ve kâr, İstanbul bağlamında geniş bir karşılıklı yükümlülükler ve karşılıklılık seti içinde serbestçe verilen şeyler olarak anlaşılır. Piyasa güçlerinin bu “büyüsü”, bu güne dek kapitalist üretimin dışında kuramsallaştırılmaya ihtiyaç duyan küçük ölçekli üretimin pek çok niteliğinin açıklanmasını sağlar. Bu nitelikler birikime karşı kapitalizm öncesi tutumlar (büyüme yerine statüye yatırım yapmayı tercih etmek gibi) olarak adlandırılan tutumları, cinsiyet ve yaşa göre emek örgütlenmesini ve kapitalist koşullarda varlığını sürdüren ataerkil değerleri içerir (Friedmann 1986).

Marksist analizlerde grup (her zaman aile/hanedir) kapitalist pazarda artı değer elde edilmesini de dikkate alan özerk bir ekonomik varlık olarak işlev görür (hane içi çelişkiler olsa bile bunlar kapitalist üretimin bir parçası olarak kuramsallaştırılmaz). Burada, piyasa güçlerinin grup içinde de işlediğini ancak grup yükümlülükleri ve karşılıklı minnettarlık ilişkileri ideolojisi ile üzerlerinin örtüldüğünü iddia ettim. Bu, Türkiye’de kapitalist ekonomik pratiği hafifleten aynı ideolojidir (bkz. 6. Bölüm).

Grup içinde cinsiyete göre iş bölümü kadar işlev farklılaşması da vardır –kadın üretir, erkek satar (ancak bu ayrım sadece parça başı atölyeler için geçerlidir; ayakkabı ya da metal gibi erkeklerin ve oğlan çocukların çalıştığı atölyeler için böyle bir ayrım yapılamaz). Daha önemli ayrım, emeği sunanlarla bu emekten artı değer elde edenler arasındadır. Aile atölyesi örneğinde, grup (birey adına) bireylerin emeğinden artı değer elde eder. Parça başı üretimde ise atölye sahibi parça başı üretim yapanlardan artı değer elde eder.

Ancak tüm taraflar kendilerini meşru bir kâr elde ediyor olarak kabul ederler. Parça başı çalışanlar emeklerini sunmaya zorlanmazlar; nitekim emeklerini “satmadıkla-

rı", "verdikleri" konusunda ısrarlıdırlar. Emeklerinin karşılığında aldıkları para, geniş bir karşılıklılık sisteminin parçasıdır. Yani, parça başı üretim karşılığı ödenen para, çıplak ekonomik motiflerden (meşru olmayan, kâra yönelik) arınmış toplumsal ilişkilerin bir işaretidir.

Bu nedenle küçük ölçekli üretim içindeki üretim ilişkileri, bireyin, karşılıklı dayanışma ve güvenliği temsil eden gruba yükümlülüğü temelinde kuramlaştırılabilir. Birey, kolektif içinde kalabilmek için elindeki kaynaklarla gruba katkıda bulunmalıdır (emek gücü ya da üretim araçları ile). Örneğin parça başı atölyede kâr, üretim araçlarına sahip olanlarla işi yapanlar arasında paranın eşitsiz hareketinden doğar. Ama bu eşitsiz kâr, meşru olarak görülür çünkü piyasanın zorlamasına değil, taraflar arasındaki toplumsal anlaşmaya dayalıdır.

Tabii ki piyasanın zorlaması vardır, tıpkı atölye sahibinin kârının bir artı değer biçimi olduğu gibi. Piyasa küçük ölçekli üretimde bir sınıf bağlamı yaratarak müdahil olur. Formel sektör ücretlerinin düşüklüğü ve enflasyonun yüksekliliği kadınların gelirine ihtiyaç yaratır ama aynı zamanda grup dayanışması ve güvenliğine de daha fazla bağımlılık getirir. Bu bağımlılık kadınların gelir yaratmalarına ideolojik bir bağlam sağlar.

Köyden kente geniş ölçekli göç (bu aynı zamanda ekonomik güçlerin ve hükümetin tarım sektörünü ihmal eden ekonomik politikalarının bir sonucudur) çok büyük bir potansiyel parça başı işçiler havuzu yaratır ve parça başı ücretlerini aşağı çeker. Bu havuz içinde kadınlar ve atölye sahipleri kolektif karşılıklılığa dayanan bir sosyal anlaşma yoluyla istikrarlı üretim grupları oluştururlar. Bu kolektif karşılıklılık atölye sahibini belirli kadınlara öncelikle iş vermek, kadınları da en düşük maliyetle emeklerini sunmak yükümlülüğü altına sokar. Bu, atölye sahibine hazır emek ve istikrar-

lı bir kalite sağlarken belirli kadınlar için de düzenli kazanç anlamına gelir. Hükümetin ekonomik politikaları ve bu politikaların piyasa üzerindeki etkisi, küçük işletmelerin pazarlama ve satışlarını büyötmelerine engel olur, onları grup içinde kâr elde etmelerini sağlayan karşılıklılık ilişkilerine dayanmayı sürdürmeye zorlar. Bu koşullar grup dışındaki piyasa güçlerinin yararınadır. Kolektif karşılıklılık yoluyla elde edilen emek, kamu ile asgari düzeyin altındaki özel sektör ücretleri arasındaki boşluğu doldurur. Kadınların emeğe “çalışma değil” diye bakması, aracı ve tüccarların tutumlarınınca da desteklenir, üretim malîyetlerini düşürüp ihracatçının ve son tahlilde bu yolla yapılan malları yurt dışında satan kişinin kârını artırır.

Geleneksel aile ideolojisi içinde artı değer üretimi için çalışmak, toplumsal ve cinsiyet kimliğinin bir ifadesi olarak maskelenir. Küçük ölçekli üretim faaliyeti içindeki grupta kapitalist ekonomik girişimin temeli olan bireyin kazancı, Türk toplumsal hayatının uzun dönemli yeniden üretiminin temeli olan karşılıklılık ilişkileriyle birlikte varolur.

Kapitalist işlemler (para içeren), İstanbul’un gecekondü bölgelerindeki toplumsal ve ekonomik hayat için göze çarpan bir mecaz olduğunu söylediğim karşılıklı minnettarlık ağının kültürel mantığı içine gömölüdür ve onun tarafından dönüştürölür. Türkiye kentlerinde küçük ölçekli üretimin özgül kültürel mantığında üretim ilişkileri akrabalık ilişkileridir. Sadece toplumsal kimliğin ifadesi, aynı zamanda kapitalist üretimin bir biçimi değil, kapitalist kâr da toplumsal kâr ve ekonomik değişim –ya da bir başka bakış açısına göre emek sömürüsü– olarak toplumsal dayanışmanın bir aracı olabilir.

- Abadan-Unat, Nermin (1986), *Women in the Developing World: Evidence from Turkey*. Denver: University of Denver Press.
- Abu-Lughod, Lila (1986), *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*. Berkeley: University of California Press.
- Bang, W. (1918), Zu den Wörtern auf -*turuq*, -*duq*. *Türân*, no. 5.
- Barrett, M. (1980), *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*. Londra: Verso.
- Baud, Isa (1987), Industrial Subcontracting: The Effects of the Putting Out System on Poor Working Women in India. *Invisible Hands* içinde, der. Singh ve Kelles-Viitanen, ss. 69-91.
- Beck, L., ve N. Keddie, der. (1978), *Women in the Muslim World*. Cambridge: Harvard University Press.
- Benería, Lourdes (1979), Reproduction, Production, and the Sexual Division of Labor. *Cambridge Journal of Economics* 3: 203-225.
- Benería, Lourdes, ve Martha Roldán (1987), *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berik, Günseli (1987), *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings, and Status*. Cenevre: International Labour Office.
- (1991) Zur gesellschaftlichen Lage von Teppichknüpferinnen: Formen weiblicher Unterdrückung und Struktur ländlich-industrieller und landwirtschaftlicher Tätigkeit. *Aufstand im Haus der Frauen* içinde, der. Neusel, Tekeli, ve Akkent, ss. 149-163.

- Bernstein, Henry (1986), Capitalism and Petty Commodity Production. *Social Analysis* 20: 11-28.
- Böhmer, Jochen (1990), *Zwischen Exportboom und Re-Islamisierung: Stabilisierungs- und Strukturanpassungspolitik in der Türkei 1980-1987*. Hamburg: Lit Verlag.
- Bolak, Hale (1991), Wenn die Frau das Geld verdient...: Machtverhältnisse in Städtischen Arbeiterfamilien. *Aufstand im Haus der Frauen* içinde, der. Neusel, Tekeli, ve Akkent, ss. 229-241.
- Borie, Alain, Pierre Pinon, Stephane Yerasimos, ve Atilla Yücel (1987) *Istanbul. Mimar* 12/26.
- Bottomore, Tom, der. (1983), *A Dictionary of Marxist Thought*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1979), *Outline of a Theory of Practice*. Londra: Cambridge University Press.
- Boxer, Marilyn J., ve Jean H. Quataert (1987), *Connecting Spheres: Women in the Western World, 1500 to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Boysan, A., ve B. Boysan (1987), Yeditepe'den 57 Tepeye. *Hürriyet*, Mayıs 18, s. 5.
- Brass, Tom (1986), The Elementary Structures of Kinship: Unfree Relations and the Production of Commodities. *Social Analysis* 20: 56-68.
- Bromley, Ray (1978), Introduction-The Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development* 6 (9/10): 1033-1039.
- Bromley, Ray, ve Chris Gerry (1979), *Causal Work and Poverty in Third World Cities*. New York: John Wiley and Sons.
- Chevalier, Jacques M. (1983), There is Nothing Simple about Simple Commodity Production. *Journal of Peasant Studies* 10 (4): 153-186.
- Çınar, E. Mine (1989), Taking Work at Home: Disguised Female Employment in Urban Turkey. Loyola University of Chicago School of Business Administration Working Paper no. 8810. Chicago: Loyola University.
- (1991) Labor Opportunities for Adult Females and Home-Working Women in Istanbul, Turkey. Los Angeles: University of California, The G.E. von Grunebaum Center for Near Eastern Studies.
- Çınar, E. Mine, Günar Evcimen, ve Mehmet Kaytaç (1985), The Potential Growth of Small Scale Industries in Less Developed Countries: The Case of Turkey. Middle East Studies Association Annual Meeting'de sunulan tebliğ.
- (1988) The Present Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkar) in Bursa, Turkey. *International Journal of Middle East Studies* 20 (3): 287-301.
- Cohen, M. (1988), *Women's Work, Markets, and Economic Development in Nineteenth-Century Ontario*. Toronto: University of Toronto Press.
- Coulson, Noel, ve Doreen Hinchcliffe (1978), Women and Law Reform in Contemporary Islam. *Women in the Muslim World* içinde, der. Lois Beck ve N. Keddie, ss. 37-51. Cambridge: Harvard University Press.

- Delaney, Carol (1987), *Seeds of Honor, Fields of Shame. Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean* içinde, der. Gilmore, ss. 35-48.
- (1991a) *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*. Berkeley: University of California Press.
- (1991b) *Father State (Devlet Baba), Motherland (Anavatan), and the Birth of Modern Turkey*. American Ethnological Society Meetings'de sunulan tebliğ, Bahar 1991.
- Diamond, Norma (1975), *Collectivization, Kinship, and the Status of Women in Rural China. Toward an Anthropology of Women* içinde, der. Reiter, ss. 372-395.
- DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1980, 1990a), *Endüstri Sayımları* (1989) *Evlenme İstatistikleri* (1990b) *Hanehalkı İşgücü Sayım Sonuçları*
- Duben, Alan (1982), *The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey. Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Kağıtçıbaşı, ss. 73-100.
- (1990) *Household Formation in late Ottoman Istanbul. International Journal of Middle East Studies* 22 (4): 419-435.
- Durrenberger, E. Paul (1980), *Chayanov's Economic Analysis in Anthropology. Journal of Anthropological Research* 36 (2): 133-148.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki (1988), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Feldman, Shelley (1991), *Still Invisible: Women in the Informal Sector. Women and International Development Annual*, Cilt 2. Boulder: Westview Press.
- Friedman, Kathie (1984), *Households as Income-Pooling Units. Households and the World-Economy* içinde, der. Smith, Wallerstein, ve Evers, ss. 37-55.
- Friedmann, Harriet (1980), *Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations. Journal of Peasant Studies* 7: 158-184.
- 1986, *Patriarchal Commodity Production. Social Analysis* 20: 47-55.
- 1987, *The Family Farm and the International Food Regimes. Peasants and Peasant Societies* içinde, der. Teodor Shanin. Oxford: Basil Blackwell.
- Gibbon, P., ve M. Neocosmos (1985), *Some Problems in the Political Economy of "African Socialism." Contradictions of Accumulation in Africa: Studies in Economy and State* içinde, der. H. Bernstein ve B.K. Campbell. Beverly Hills: Sage.
- Gillmore, David D., der. (1987), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*. Washington: American Anthropological Association.
- Godelier, Maurice (1988), *The Mental and the Material*. Londra: Verso.
- Hacettepe Üniversitesi (1989), *1988 Turkish Population and Health Survey*. Ankara: Nüfus Çalışmaları Enstitüsü.
- Harris, Olivia, ve K. Young (1981), *Engendered Structures: Some Problems in the Analysis of Reproduction. The Anthropology of Pre-Capitalist Societies* içinde,

der. Joel Kahn ve J.R. Llobera, ss. 109-147. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Harris, Barbara (1978), Quasi-Formal Employment Structures and Behaviour in the Unorganized Urban Economy, and the Reverse: Some Evidence from South India. *World Development* 6 (9/10): 1077-1086.

Heper, Metin (1981), Islam, Polity, and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective. *Middle East Journal* 35: 345-363.

Joseph, Suad (1978), Women and the Neighborhood Street in Borj Hammoud, Lebanon. *Women in the Muslim World* içinde, der. Beck ve Keddie, ss. 541-557.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1982), Sex Roles, Value of Children and Fertility. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı, ss. 151-180. Bloomington: Indiana University Turkish Studies.

Kahn, Joel S. (1978), Marxist Anthropology and Peasant Economics: A Study of the Social Structures of Underdevelopment. *The New Economic Anthropology* içinde, der. John Clammer, ss. 110-137. New York: St. Martin's Press.

(1980) *Minangkabau Social Formations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kandiyoti, Deniz (1977), Sex Roles and Social Change: A Comparative Appraisal of Turkey's Women. *Signs: A Journal of Women in Culture and Society* 3 (1): 57-73.

(1988), Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society* 32 (3): 274-290.

Kartal, Kemal (1978), *Kentleşme Ve İnsan*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.

Kayır, Arşalus (1991), Zu sexuellen Problemen von Frauen. *Aufstand im Haus der Frauen* içinde, der. Neusel, Tekeli, ve Akkent, ss. 298-312.

Keleş, Ruşen (1983), *100 Soruda Türkiye'de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*. (1972) İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Keleş, Ruşen, ve Geoffrey Payne (1984) Turkey. *Planning and Urban Growth in Southern Europe* içinde, der. Martin Wynn, ss. 165-197. Londra: Mansell.

Kıray, Mübeccel (1976), The New Role of Mothers: Changing Intra-Familial Relationships in a Small Town in Turkey. *Mediterranean Family Structures* içinde, der. J.G. Peristiany, ss. 261-271. Cambridge: Cambridge University Press.

Kononov, A. (1956), K etimologii slova oyul 'syn.' *Filologija i istorija mongolskich narodov* içinde. Moskova.

Kuyaş, Nilüfer (1982), Female Labor Power Relations in the Urban Turkish Family. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Kağıtçıbaşı, ss. 181-206.

Lem, Winnie (1991), Gender, Ideology, and Petty Commodity Production: Social Reproduction in Languedoc, France. *Marxist Approaches in Economic Anthropology* içinde, der. A. Littlefield ve H. Gates, ss. 103-117. Lanham, Md.: University Press of America.

Levine, Ned (1982), Social change and family crisis – the nature of Turkish divorce. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Kağıtçıbaşı, ss. 151-180.

- Long, Norman, ve Paul Richardson (1978), Informal Sector, Petty Commodity Production, and the Social Relations of Small-Scale Enterprise. *New Economic Anthropology* içinde, der. Clammer, ss. 176-209.
- Lordoğlu, Kuvvet (1990), Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.
- Mardin, Şerif (1977), Religion in Modern Turkey. *International Social Science Journal* 19 (2): 279-297.
- Marx, Karl (1971), *The Grundrisse*. New York: Harper & Row.
- Mauss, Marcel (1967), *The Gift*. New York: W.W. Norton.
- Meeker, Michael E. (1976), Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs (Part 2). *International Journal of Middle East Studies* 7: 383-422.
- Mernissi, Fatima (1975), *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society*. New York: John Wiley and Sons.
- el-Messiri, Sawsan (1978), Self-Images of Traditional Urban Women in Cairo. *Women in the Muslim World* içinde, der. Beck ve Keddie, ss. 522-540.
- Mies, Maria (1982), *The Lace Makers of Narsapur: Indian Housewives Produce for the World Market*. Londra: Zed Press.
- (1986a), *Indian Women in Subsistence and Agricultural Labour*. Cenevre: International Labour Office.
- (1986b), *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Londra: Zed Press.
- Mies, M., V. Bennholdt-Thomsen, ve C. von Werlhof, der. (1988), *Women: The Last Colony*. Londra: Zed Books.
- Miles Doan, Rebecca (1992), Class Differentiation and the Informal Sector in Amman, Jordan. *International Journal of Middle East Studies* 24: 27-38.
- Moore, Henrietta L. (1988), *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press.
- Moser, Caroline O.N. (1978), Informal Sector or Petty Commodity Production: Dualism or Dependence in Urban Development? *World Development* 6 (9/10): 1041-1064.
- Neusel, Aylâ, Şirin Tekeli, ve Meral Akkent, der. (1991), *Aufstand im Haus der Frauen: Frauenforschung aus der Türkei*. Berlin: Orlanda Frauenverlag.
- Olson, Emilie A. (1982), Duofocal Family Structure and an Alternative Model of Husband-Wife Relationships. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Kağıtçıbaşı, ss. 33-72.
- Özbay, Ferhunde (1982), Women's Education in Rural Turkey. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Kağıtçıbaşı, ss. 151-180.
- (1991a), Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emegi. *Toplum ve Bilim* 53: 41-54.
- (1991b), Der Wandel der Arbeitssituation der Frau in innerhäuslichen und ausserhäuslichen Bereich in den letzten sechzig Jahren. *Aufstand im Haus der Frauen* içinde, der. Neusel, Tekeli, ve Akkent, ss. 120-148.

- Parry, Jonathan, ve Maurice Bloch, der. (1989), *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Redclift, Nanneke (1988), Gender, Accumulation, and the Labour Process. *On Work* içinde, der. R.E. Pahl, ss. 428-448. Oxford: Basil Blackwell.
- Redhouse Turkish-English Dictionary (1983), İstanbul: Redhouse Press.
- Reiter, Rayna R., der. (1975), *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press.
- Roldán, Martha (1985), Industrial Outworking, Struggles for the Reproduction of Working-Class Families, and Gender Subordination. *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence* içinde, der. Nanneke Redclift ve E. Mingione, ss. 248-285. New York: Basil Blackwell.
- Rosaldo, Michelle Zimbalist, ve Louise Lamphere (1974), *Woman, Culture, and Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Rosen, Lawrence (1978), The Negotiation of Reality: Male-Female Relations in Sefrou, Morocco. *Women in the Muslim World* içinde, der. Beck ve Keddie, ss. 561-584.
- Scott, Alison MacEwen (1979), Who Are the Self-Employed? *Casual Work and Poverty* içinde, der. Bromley ve Gerry, ss. 105-129.
- (1986), Introduction: Why Rethink Petty Commodity Production? *Social Analysis* 20: 3-10.
- Scott, James (1985), *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Şenyapılı, Tansı (1981), *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekanı*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Bölümü.
- Sevortjan, È.V. (1974), Ètimologiceskij slovar' tjurkskich jazykov. Band 1, ss. 414-417.
- Singh, Andrea Menefee, ve Anita Kelles-Viitanen (1987), Introduction. *Invisible Hands: Women in Home-Based Production* içinde, der. A.M. Singh ve A. Kelles-Viitanen, ss. 13-26. Yeni Delhi: Sage.
- Smith, Carol A. (1984a), Does a Commodity Economy Enrich the Few While Ruining the Masses? Differentiation among Petty Commodity Producers in Guatemala. *Journal of Peasant Studies* 11 (3): 60-95.
- (1984b), Forms of Production in Practice: Fresh Approaches to Simple Commodity Production. *Journal of Peasant Studies* 11 (4): 201-221.
- (1986), Reconstructing the Elements of Petty Commodity Production. *Social Analysis* 20: 29-46.
- Smith, Joan, I. Wallerstein, ve H.-D. Evers, der. (1984), *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage.
- Tümertekin, Erol (1973), *Urbanization and Urban Functions in Turkey*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü.
- Tümertekin, Erol, ve Nazmiye Özgüç (1977), *Distribution of Out-Born Population in Istanbul: Case Study on Migration*. İstanbul: Çağlayan.

UNFPA (United Nations Fund for Population Activities/BM Nüfus Etkinlikleri Fonu) (1986), *Giant Cities of the World*. Barcelona: Corporació Metropolitana de Barcelona.

UNICEF ve Türk Hükümeti (1991), *The Situation Analysis of Mothers and Children in Turkey*. Ankara: UNICEF.

UNIDO (United Nations Industrial Development Fund/BM Sınai Kalkınma Fonu) ve Islamic Conference Organization SESRTCIC (Statistical, Economic, and Social Research and Training Centre for Islamic Countries/İslam Ülkeleri İstatistiksel, İktisadi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi) (1987) *Small and Medium Sized Manufacturing Enterprises in Turkey*.

Üşümezsoy, (Kümbetoğlu) Belkıs (1993), *Women's Informal-Sector Contribution to Household Survival in Urban Turkey*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Doktora tezi.

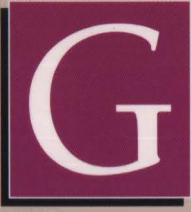
Van Baal, J. (1975), *Reciprocity and the Position of Women*. Amsterdam: Van Gorcum, 1975.

Yalman, Nur (1973), *Some Observations on Secularism in Islam: The Cultural Revolution in Turkey*. *Daedalus* 102 (1973): 139-168.

Yanagisako, Sylvia Junko (1979), *Family and Household: The Analysis of Domestic Groups*. *Annual Review of Anthropology* 8: 161-205.

Yüksel, Şahika (1991), *Körperliche Misshandlung in der Familie und die Solidaritätskampagne 'Gegen Gewalt an Frauen'*. *Aufstand im Haus der Frauen* içinde, der. Neusel, Tekeli, ve Akkent, ss. 287-297.

Yurt Ansiklopedisi (1983), *İstanbul*. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

lobal pazarlara yönelik olarak Üçüncü Dünya ülkelerinde gerçekleştirilen küçük ölçekli üretimin çapı her geçen gün büyüyor. İstanbul'un gecekondu mahalleleri, taşıdıkları ucuz ve feda edilebilir kadın emeği potansiyeli ile bu türde bir üretimin kolayca yaygınlaşabildiği yerler. Jenny B. White, Ümraniye ve çevresinde yaptığı antropolojik çalışmasında bu üretim sistemi içindeki emek ve güç ilişkilerinin kuruluşunda cinsiyet ve akrabalık ideolojisinin oynadığı rolü inceliyor. Kadınların parça başı iş yapmayı ya da atölyede çalışmayı kız evlat, eş, anne ve komşu olma rolleri gereği gerçekleştirdikleri bir "etkinlik" olarak görmeleri, sömürüye dayalı kapitalist ilişkilerin üzerini örtüyor. Akrabalar arasında açık uçlu bir karşılıklılığın ve borç değiş tokuşunun olması gerektiği düşüncesi, işin akrabalık olarak hafifletilmesine dayalı emek sömürüsü sistemini mümkün kılıyor. Bunu ortaya koyarak White, Türkiye örneği üzerinden, uluslararası iş dünyasının, emeğin kültürel yapısından nasıl yararlandığını gösteriyor. *Para ile Akraba*, Türkiye'de, içerisinde sömürüyü ve dayanışmayı aynı anda barındıran üretim ilişkilerini, küçük işletmeciliğin yapısını, toplumsal cinsiyet kimliğinin kuruluşunu ve kadın emeği üzerindeki denetimi kavramak isteyenler için önemli bir kaynak. ■

